

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

ГОСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ
І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ
МІСЯЧНИК

X

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

Суспільно-політичний і науко-
во-літературний місячник
Видає
Українська Видавнича Спілка

LIBERATION PATH

Ukrainian Political, Social,
Scientific & Literary Magazine
Published monthly by
Ukrainian Publishers Ltd.

No. 10 (211), October, 1965, Vol. XVIII.

Головний редактор Григорій Драбат
Заступник — Володимир Богданюк

Редакція і Адміністрація
200, Liverpool Road, London, N.1., Tel.: NORth 6266/7

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ» НА 1965 Р.

Країна	річна передплата	піврічна передплата	чвертьрічна передплата	окреме число
Австралія	3 ф. 10 ш.	2 фунти	1 фунт	7 ш.
Австрія	150 ш.	80 ш.	45 ш.	15 ш.
Аргентина	450 пезів	250 пезів	125 пезів	45 пезів
Бельгія	300 б. фр.	160 б. фр.	90 б. фр.	30 б. фр.
В. Британія	2 ф. 10 ш.	1 ф. 5 ш.	15 ш.	5 ш.
Канада	9 дол.	4 дол. 50 ц.	2 дол. 70 ц.	90 цент.
США	9 дол.	4 дол. 50 ц.	2 дол. 70 ц.	90 цент.
Німеччина	25 н. м.	15 н. м.	7,50 н. м.	2,50 н. м.
Франція	30 фр.	16 фр.	9 ф. фр.	3 ф. фр.
Швеція	30 кор.	16 кор.	9 кор.	3 кор.

В інших країнах — у переліченні на валюту даної держави
Адреси наших Заступників на стор. 2.

Обкладинка роботи проф. Р. Лісовського

Printed in Great Britain by Ukrainian Publishers Ltd., 200, Liverpool Rd., London, N.1.

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУ-
КОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК

Кн. 10 (211)

ЖОВТЕНЬ, 1965

Річник XVIII (XII)

З М І С Т Х-ої К Н И Ж К И

Богданюк: ОХОРОНА ІСТОРИЧНИХ ПАМ'ЯТНИКІВ, ЧИ ДАЛЬША ЇХ ПРОФАНАЦІЯ?	1035
Проф. д-р Володимир Янів: ПРОБЛЕМА ПСИХОЛОГІЧНОГО ОКЦИДЕНТАЛІЗМУ УКРАЇНИ	1042
Проф. В. Олійник: ГАЙДАМАЧЧИНА І МОСКОВСЬКА ПОЛІТИКА	1052
Проф. Григорій Ващенко: ОСНОВНІ ЛІНІЇ РОЗВИТКУ СОВЕТ- СЬКОЇ ПЕДАГОГІКИ І ШКОЛИ (продовження, 5)	1060
Проф. Микола Величківський: СУМНІ ЧАСИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУ- ПАЦІЇ У 1941—1944 РОКАХ (закінчення, 7)	1073
Проф. д-р Вадим Щербаківський: ФОРМАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НА- ЦІЇ (продовження, 9)	1082

П о е з і ї

Левко Ромен: ТАМ І ДЕСЬ — 1095. * О. Рань: ТА, РОЗСИПАЄ
ЗОРИ — 1096.

Д-р Дмитро Куликовський: ВАДОВИЦІ (Спогади, закінчення)	1097
Д-р Микола Аркас: В ТОВАРИСТВІ »НАВУХОДОНОСОРИВ« (роз- повідь із дитячих років)	1103
— МЕРТВА ЗАЛІЗНИЦЯ (переклад Д. Шалдїй, закінчення)	1115

Критичні огляди

І. Дмитрів: ЦІКАВА КНИЖКА — З ОГРІХАМИ І ПОМИЛКАМИ (закінчення, 2)	1130
М. Гаврилук: ВАРТІСНИЙ ТВІР	1137
— ХІ-а КОНФЕРЕНЦІЯ ПРОТИКОМУНІСТИЧНОЇ ЛІГИ АЗІЙ- СЬКИХ НАРОДІВ (АПАКЛ)	1142
— З УКРАЇНСЬКОГО ЖИТТЯ У ДІЯСПОРІ (Хроніка)	1144

В калейдоскопі світу

Ю. К.: КИЇВСЬКА ТВЕРДИНЯ	1147
П. С.: КОЗАКИ ПІДВОДНИКИ	1148
— АЛМАЗ ПРОКЛЯТТЯ	1150
Л. С.: СПІВАЮЧІ ЛІСИ	1152
— БІБЛІОГРАФІЯ (1146 стор. і на внутрішній обкладинці)	

ВИДАЄ »УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА«

ЛОНДОН

ЗАСТУПНИКИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

АВСТРАЛІЯ:

Folksham Library & Book Supply
16 a, Prospect Street,
GLENROY, W. 9, Vic., Australia.

Mr. W. Lytwyn
7, Borrowdale St.,
Red Hill, A.C.T.

Сідней і околиця:

C. Mishchuk
12, Victory St.,
Belmore, N.S.W.

АВСТРІЯ:

M. Petruszczak
Watzmannstr. B 4/Z. 2,
Salzburg-Aigen.

АРГЕНТИНА:

W. Zastawnyj
Soler 5039,
Buenos Aires.

ВЕЛЬГІЯ:

Omelan Kowal
Bd. Charlemagne, 72, Bruxelles, 4.

КАНАДА:

W. Makar
140, Bathurst Str.,
Toronto, 2 B, Ont.

НІМЕЧЧИНА:

"Shlach Peremohy"
München, 8.
Zeppelinstr. 67.

ПАРАГВАЙ:

I. Lytwynowych
Casilla de Correo, 70,
Encarnation.

США:

H. Cebrij
303 E. 8th St.,
New York 9, N.Y.

Чикаго і околиця:

Bohdan Kaszuba
2451 W. Rice Str.,
Chicago 22, Illinois.

Дітройт і околиця:

M. Fedyshyn
6786, Memorial St.,
Detroit, 28, Mich.

Філадельфія і околиця:

Mykola Tymczuk
9788, Cowden Street,
Philadelphia 15, Pa.

ФРАНЦІЯ

Boris Witochynsky
15, Rue Guy Môquet,
Paris 17.

Ціна цього числа в Кольпортерів і Заступників — 5 шил. (англ.) або 90 центів. Всіх Кольпортерів і Передплатників поза Великобританією просимо розраховуватися з нашими Заступниками. Про кожну зміну адреси просимо повідомити головну Адміністрацію в Лондоні.

»ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ« — ЦЕ НАЙКРАЩИЙ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК ДЛЯ КОЖНОГО УКРАЇНЦЯ І КОЖНОЇ УКРАЇНКИ НА ЧУЖИНІ. СЛУЖИТЬ ТІЛЬКИ ІНТЕРЕСАМ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ І ЙОГО БЕЗКОМПРОМІСОВІЙ БОРОТЬБИ ЗА УССД!

СПОВНІТЬ СВІЙ ОБОВ'ЯЗОК: ВПЛАТИТЬ ПЕРЕДПЛАТУ, ПРИЄДНАЙТЕ НОВИХ ЧИТАЧІВ І ПЕРЕДПЛАТНИКІВ ТА ВСЮДИ РОЗПОВСЮДЖУЙТЕ ЙОГО МІЖ УКРАЇНСЬКОЮ ЕМІГРАЦІЄЮ!

Володимир БОГДАНИУК

ОХОРОНА ІСТОРИЧНИХ ПАМ'ЯТНИКІВ, ЧИ ДАЛЬША ЇХ ПРОФАНАЦІЯ?

Наприкінці серпня ц. р. преса в поневоленій Україні помістила на своїх сторінках повідомлення про те, що ЦК КП України схвалив рішення про організацію «Добровільного товариства охорони пам'ятників і культури Української РСР», та що вже затверджено — правда, не знати ким, — організаційний Комітет товариства, «до складу якого увійшли вчені, письменники, архітектори, мистецтвознавці, громадські діячі». Далі кажеться, що організаційний комітет очолює проф. К. К. Дубина, директор Інституту історії Академії наук УРСР. Його заступниками є — д-р історичних наук К. Г. Гусликий, голова правління Спілки архітекторів України Г. В. Головкин, д-р історичних наук Б. Й. Довженко, заступник міністра культури УРСР В. К. Легкодух. Між 45 членами організаційного комітету знаходимо ще прізвища письменників М. Вайсман, І. Вільде, І. Ле, М. Стельмаха, віцепрезидента Академії наук УРСР І. Білодід, директора Інституту археології С. Бібікова, начальника управління музеїв та охорони пам'ятників культури Міністерства культури УРСР Г. С. Кирилюка, директорів кількох музеїв і, між іншими, таких чиновників (чи не з КІВ? — В. Б.), як «уповноваженого Ради в справах православної церкви при раді міністрів УРСР» Г. Пінчука, «уповноваженого Ради в справах релігійних культів при Раді міністрів УРСР» К. Литвина та «відповідальних працівників Ради Міністрів УРСР» М. С. Гречуху і М. М. Платонова. Організаційний комітет має за завдання створити відділи товариства в областях і районах та підготувати установчий з'їзд товариства.

Створення Товариства в повідомленні мотивується тим значенням, «яке відіграють історичні та культурні пам'ятники у вихованні трудящих у дусі революційних традицій та патріотизму». Зазначено, що товариство має за мету «залучити ширшу громадськість до справи збереження і популяризації пам'ятників». Крім цього, повідомлення говорить:

«Нині на території республіки зустрінеш десятки тисяч створених як у сиву давнину, так і в наш час різного роду пам'ятників — архітектурних споруд, будівель, залишків древніх поселень та поховань, творів монументальної скульптури тощо. Понад 22 тисячі з них узяті на облік і знаходяться під охороною держави. Свідками древньої культури, що існувала на території України багато років тому, є 7861 пам'ятник археології. Історія дореволюційного часу відображена в 738 пам'ятниках. Та найбільша кількість історичних пам'ятників радянського періоду — їх біля 12 тисяч.

Величезну цінність становлять твори монументальної скульптури, яких нараховується 1795¹.

Автори повідомлення особливо підкреслюють «важливість» таких «пам'ятників», як «погруддя вождя революції Володимира Ілліча Леніна» та різних меморіальних дощок, що відзначають місця, зв'язані з діяльністю різних московських посіпак та їх українських прихвостнів. Треба припускати, що згадані вище «твори монументальної скульптури» — це, переважно, незугарні опудала на честь Леніна, Ватутіна, Щорса та інших большевицьких вельмож, що бовваніють сьогодні на площах усіх українських міст, а навіть і сіл.

Як бачимо, ЦК КП України схвалює ініціативу виконкомів місцевих рад у кількох областях для створення комісій і товариств охорони пам'ятників, але разом із тим стверджує, що «в окремих містах і селах пам'ятники історії і культури недостатньо використовуються як могутній засіб патріотичного, комуністичного виховання широких мас трудящих, особливо підрастаючого покоління... Ряд пам'ятників занедбано. Трапляються випадки, коли археологічні пам'ятники розкопуються особами, не обізнаними з цією справою, що нерідко призводить до їх руйнування. Слабо використовуються пам'ятники історії та культури туристськими організаціями».

Вслід за офіційним повідомленням в українській підсоветській пресі посипалися статті, що відслоняють рубець заслони, яка закриває злочинне занедбання охорони культурно-історичних пам'ятників в Україні. Так, наприклад, заступник міністра культури Легкодух і голова Спілки архітекторів України Головка дали інтерв'ю в «Радянській Україні», в якому делікатно визнають, що місцеві комісії для охорони пам'ятників, які існували в деяких областях, «працювали без чітко визначеного плану, порізнено і не мали потрібної допомоги, підтримки. З різних причин було допущено недоліки. Наприклад, у перші післявоєнні роки на Чернігівщині багато важливих історичних споруд відбудовано і реставровано, але окремі з них згодом були залишені без потрібного нагляду. Недостатня увага збереженню пам'яток старовини приділялась в окремих районах Закарпаття, Тернопільської і Львівської областей»².

«Літературна Україна» відважилася помістити статтю відомого археолога і історика стародавнього Києва, Михайла Брайчевського, в якій він порушує делікатне питання зруйнування большевиками неоціненної вартості історичних пам'ятників у Києві в 1930-их роках та причин руйнівної настанови з боку «власть імущих» у цій справі. Він із жалем пише:

«Кожній культурній людині, кожному патріоту безмежно дорогі витвори мистецького генія його народу, кожен боляче переживає втрати, яких із тих чи інших причин ми зазнали на цій ділянці культури. Ніхто не в силі відродити Михайлівського собору XI стол. у Києві або монументального розпису колишніх Луцьких казарм. Назавжди і безповоротно зникають з лиця рідної землі дерев'яні церковки — справжні перлини народної твор-

1) «Пам'ятники історії і культури — народні скарби», Літературна Україна, 24. 8. 1965.

2) «Народні святині» — Радянська Україна, 29. 8. 1965.

чости. Важко обчислити все оте зло, якого завдали тут народові численні війни, нещастя, а разом із тим — і безвідповідальна діяльність окремих осіб. Тож зберегти все те, що залишилося, показати світові, що український народ має глибокі й високорозвинені культурні традиції, які не поступаються перед традиціями інших народів, є священним обов'язком нашого покоління, як, зрештою, і кожного іншого, що приймає естафету від своїх попередників, аби в цілості й недоторканості, збагаченою новими шедеврами творчості, передати її нащадкам»³.

Святі слова, і кожний чесний, національно-свідомий українець міг би під ними підписатися, але з одним застереженням: Брайчевський не вказав на головного винуватця знищення безчисленних історичних пам'яток України, — на московську дикість. Цю проблему він обходить здалека.

»Одною з причин незадовільного стану на цій ділянці — говорить він — є недбалість місцевих керівників, господарських працівників та приватних осіб, у чиєму віданні перебувають ті та інші об'єкти... В храмі або замку, перетвореному на склад, майстерню, установу, вони бачать не художній витвір народу, а звичайнісіньке приміщення, з яким можна поводитися, як із простим баракком... Але доведеться зважити й на те, що дехто вдається до пошкодження, а то й знищення пам'яток культури через свою темність і неучтв, просто кажучи, через нерозуміння цінності того, на що вони підіймають руку. Знищення видатних творів архітектури і середньовічного живопису часом виправдовувалося боротьбою з релігійними пережитками й забобонами. В цьому знаходилося (а часто-густо й тепер знаходить) свій вияв нерозуміння елементарних основ справжнього атеїзму...«

Брайчевський радить брати приклад від Риги, де Домський собор з XII стол. був перетворений не на склад або майстерню, а на концертну залю.

»... Той, хто прагне провадити антирелігійну пропаганду шляхом знесення стародавніх церков і спалення ікон, робить погану прислугу цій справі, — підкреслює Брайчевський.

Далі він щиро визнає: »Шкода, завдана архітектурним цінностям у Києві в 30-ті роки, не була зумовлена жодними потребами містобудівництва. Деякі майданчики, звільнені внаслідок знищення споруд XI-XVIII стол., так і залишилися невикористаними, а в тих випадках, коли на місці знесених будівель зводилися нові, вони не відігравали й найменшої ролі в архітектурно-урбаністичному плані. Зрештою, чотириповерхову коробку житлового будинку можна було звести не на місці Братської церкви, а в будь-якому іншому пункті Подолу. Навпаки, ліквідація таких споруд і ансамблів, як Михайлівський монастир, Микільський собор, Братська церква, відчутно збіднила архітектурне обличчя Києва, поставила перед здчими такі містобудівничі та архітектурні проблеми, які досі не пощастило розв'язати«.

Лишаючи на боці те, що Брайчевський згадує тільки мінімальну кількість зруйнованих Москвою в 1934 році шедеврів української церковної архітектури в Києві, що говорить про перетворення ще існуючих бідних залишків на антирелігійні музеї, концертні залі, установи, майстерні, склади з таким байдужим спокоєм, немовби це була зовсім звичайна, зрозуміла

³) Михайло Брайчевський: »Для прийдешнього«, Літ. Україна, 31. 8. 1965.

річ, що діється не тільки в «країні найпередовішої соціалістичної культури», а й у всіх культурних країнах світу, — його стаття все ж таки є бодай приглушеним відгомоном почувань, які нуртують в Україні, глухим протестом проти руйницької політики окупаційної московсько-большевицької влади щодо історичних і культурних надбань українського народу. Во чи ж можна приховати правду, що той директор складу чи майстерні, приміщеної в замку чи в церкві з XVII стол., не є головним винуватцем, а тільки виконавцем московських варварських директив про руйнування культурних пам'яток в Україні. Головними винуватцями є ті, що дали наказ перетворити замок або церкву на майстерню або й зовсім їх зруйнувати. Брайчевський не розв'язує цієї цікавої загадки, хто ж це, в ім'я антирелігійної пропаганди, казав руйнувати храми, палити ікони, грабувати церкви, конфіскувати церковні ризи та інші цінності, перетоплювати золоті чаші високої мистецької вартості і міняти це золото за кілька закордонних машин. Очевидно, Брайчевський боїться виразно вказати пальцем на злочинців, хоч деяких із них, напр., Леніна, Сталіна, Постишева та інших, вже немає між живими. Брайчевський не подає основних причин, які спонукують Москву, большевицьку партію і її ставлеників в Україні, зрівнювати з землею світової слави історичні монументи в Києві, Чернігові, Харкові та в інших містах, руйнувати дерев'яні церковці по селах, палити історичні архіви і книжки по українських бібліотеках, винищувати всілякі сліди багатівкової самотньої української культури.

Ми йому допоможемо. Цією причиною є ворожість Москви до українського народу, жадаба далі експлуатувати його і панувати над Україною, знищувати його окремішність та здушувати його прагнення до вільного, самостійного життя. Через нищення українських історичних і культурних пам'яток, як і через фізичне та моральне нищення носіїв української культури, Москва надіється перетворити українську націю в аморфну масу, в «не помнящих свого роду Іванів», в робочу силу, в послушних рабів «єдино-неділимої» Московської імперії.

Очевидно, слуги Москви в Україні будуть заперечувати таке твердження, будуть розпинатися і «доводити», що це «вигадки буржуазних націоналістів», які нібито намагаються очорнювати «зореносну Москву». Але пригляньмося фактам, а факти вперта річ і жодне замилювання очей чи словоблудство їх не змінить.

Чому, напр., аж тепер, коли вже знищено майже все, що було з найцінніших історичних пам'яток в Україні, в Києві «догадалися», що треба ті пам'ятники таки охороняти? Невже «батьківське піклування» Кремля, комуністичної партії і уряду про розвиток української культури не простягалося дотепер на ділянку охорони історичних і культурних цінностей? Невже «уряд і партія» не займалися дотепер цією справою? Ось недовзі большевики надіються гучно відсвятковувати 50-тиріччя «великої жовтневої соціалістичної революції», наслідком якої все майно перейшло до рук держави, себто Москви, а значить — перейшли в руки держави і історичні пам'ятники, перейшла і відповідальність за їх збереження. І справді, вже декрет РНК РСФСР від 5 жовтня 1918 року — а закони РСФСР згодом

були поширені і на територію УРСР — заряджує реєстрацію і охорону всіх пам'яток мистецтва і старовини⁴. Декрет РНК УРСР з 1 квітня 1919 року говорить: «Старовинні церкви, монастирі, каплички, мечеті, костьоли, синагоги, кірхи знаходяться під охороною Народного комісаріату освіти і не підлягають ні реквізиції, ні зайняттю будь-якими відомствами чи установами... Жодне відомство або установа, закріплюючи за собою користування архівом, не має права знищувати документи без дозволу Народного комісаріату освіти...»

Це ж саме було сказано і відносно цілого ряду речей художньо-історичної вартости, включно з церковними «вборами»⁵.

Подібних законів і декретів за останніх 48 років появилось багато, але, як відомо, «папір усе витримає». Дійсність була зовсім інакша. Політика нищення української культури, грабунку, руйнування і профанації історичних цінностей, що її провадили вороги українського народу і української державности в минулі віки, особливо царська Росія, ще з більшою силою, дикістю і лютістю велася у большевицькі часи.

На еміграції вже чимало писалось про злочинні факти нищення Москвою, як у минулому, так і тепер, історичних і культурних пам'яток, церков, мистецьких цінностей та архівів в Україні. В цій короткій статті їх не перелічуєш, бо на це треба великі томи книжок. Ніде у світі, ні за якого періоду варварства, не діялись такі злочини, як в Україні. Навіть тоді, коли Римську імперію зруйнували варварські народи півночі, в Римі й на просторі колишньої Римської імперії лишилося багато величавих будівель і церков; деякі з них повністю збереглися до наших днів. Ще більше пам'яток залишилося із середньовіччя. Хто бував у країнах західної Європи, чи хоча б центральної, — в Польщі, Чехо-Словаччині чи Угорщині, — той знає, з яким пієтизмом охороняється тут кожен відламок каменя, який свідчить про минувшину даної країни.

Большевицькі пропагандисти скидають, звичайно, всю вину за знищення історичних пам'яток в Україні на безчисленні війни і ворожі навали, що пересувалися Україною. Але навіть скитські варвари не знищили так доценту Ольвії або Пантікапею, як знищили московські «культуртрегери» Свят-Михайлівський собор у Києві або старовинний Скит Манявський на Підкарпатті. Хай посвідчать цифри московського варварства, цитовані самими писаками із ЦК КПУ. Історичних пам'яток в Україні (до речі, в більшості безвартісних) «радянського періоду» вони нараховують аж 12 тисяч, себто за період менший, ніж 50 років, а за всю багатовікову історію України тих пам'яток вони нараховували тільки 738. Коли взяти до уваги, що в Україні є 355 міст і біля 40 000 сіл, то зрозуміємо, яка це мінімальна кількість. Самих старих дерев'яних церков у Галичині, Закарпатті та Буковині напевно було 6 із 500, якби їх новітні вандали не були понищили. Що вже вимагати від Москви і її київських служак, щоб вони протестували проти руйнування українських церков та інших історичних

⁴) «Культурне будівництво в Українській РСР, Збірник документів», том I, Київ, 1959, стор. 19-20.

⁵) Там же, стор. 44-46.

пам'яток на тих українських землях, що були віддані на поталу польським загарбникам.

До часу т. зв. «великої жовтневої революції» в 1917 році найбільшої руїни Україна зазнала під час монголо-татарської навали. Але ж Аскольдова могила, Свят-Михайлівський собор і «пам'ятник Ірини» (рештки церкви, побудованої князем Ярославом на початку XI стол.) перетривали татарське лихоліття лиш на те, щоб бути зрівняними з землею в 1934 році на наказ Постишева, того самого Постишева, якого ім'ям, мов на глум, «пишається» тепер Чернігівська фабрика музичних інструментів, того самого Постишева, що з доручення «партії і уряду» та й «батька народів» Сталіна, фізично нищив голодом у 1933 році українське селянство, а сучасні більшовицькі лідери ентузіастично підтакували і допомагали йому. Перетривав татарське лихоліття і славетний Успенський собор Печерської лаври з початку XII стол. лиш на те, щоб бути підміненим більшовиками і висадженим у повітря у 1941 році після приходу німців. Були б вилетіли в повітря й інші пам'ятники, якби своєчасно їх не розмінували кияни⁶. Більшовицькі вандали звичайно не признаються до цього злочину і звалюють вину на німців, але цим фактів не змінять і свідків не переконують.

А скільки пам'яток козацької доби знищено в самому Києві, Харкові, Полтаві та інших містах і місцевостях!? — «їм же ність числа?!⁷ Сам Брайчевський подає приклад, як старанно відбудували поляки свої старовинні церкви, замки та інші пам'ятники у Варшаві, Гданську, Познані, Вроцлаві, Ольштині та в інших містах, що були зруйновані під час другої світової війни. А в Україні? Чи відбудовано Успенський собор у Києві або церкву Св. Духа у Львові, не кажучи про десятки інших? Навпаки, замість відбудови, продовжується безкарне нищення аж до сьогодні. Прикладом цього може бути зруйнування Скиту Манявського, монастиря в Гошові, дзвіниці в Чернігові і т. д. вже після війни.

Чи змінить цю настанову свіжий «указ» про створення «Добровільного товариства охорони пам'ятників історії і культури Української РСР»? Сумніваємося. Познаки на те, що нічого не зміниться, можна знайти і в самій поплутаній мотивації заснування згаданого товариства.

У згаданому повідомленні підкреслено значення історичних і культурних пам'ятників для «виховання трудящих у дусі революційних традицій та патріотизму». Про який же патріотизм ідеться московським сатрапам в Україні? Очевидно, про «общерусскій» патріотизм, про виховання українців на «малоросів», повністю відданих і вірних «кремлівським зорям» і наступникам Івана Калита, Леніна та Сталіна. Видно, хрущовські висуванці заترивожились, що з таким патріотизмом в Україні не все гаразд. Ось як

⁶ Леонтій Форостівський: «Київ під ворожими окупаціями», Буенос-Айрес, 1952, стор. 20-24.

⁷ Досить довгий список зруйнованих церков і пограбованого церковного майна історичної вартости подає М. Міллер: «Знищення Православної Церкви більшовиками», Український збірник, Інститут для вивчення СССР, Мюнхен, 1957, стор. 41-60.

легенько натякає на це «Робітнича газета» (з 31. 8. 1965) у передовій статті «Традиції — наше багатство»:

«...Буржуазні ідеологи з шкіри пнуться, щоб вплинути на нашу молодь. Вони хотіли б, щоб у нас не було героїв, подібних до Зої Космодем'янської і Олександра Матросова, щоб революційний дух батьків і дідів наших не передавався підростаючому поколінню... Радянська молодь глибоко цінить героїчне минуле своєї Вітчизни, наші сьогоднішні, сповнені трудової романтики, будні... Однак, було б помилкою закривати очі на те, що зустрічаються ще серед молодих людей окремі недоростки, які виявляють нігілістичне ставлення до рідної (читай, «московської», — В. Б.) історії, до героїчного минулого нашого народу. Це пояснюється тим, що в окремих місцевих партійних і комсомольських організаціях слабо дбають про виховання радянського (отже, не українського, — В. Б.) патріотизму, не використовують для впливу на молодь в повній мірі революційні традиції...»

Поширення нігілістичних настроїв серед молоді — це наслідок довголітнього «казьонного», нудного й сірого повторювання заялжених фраз-брехень Маркса-Енгельса про «майбутній комуністичний лад», про «батьківщину пролетаріату», про «радянський патріотизм», про Суворова, Кутузова, «мудрого» Леніна і т. п., які нікого не цікавлять і не зворушують, а лиш викликають огиду до советської системи і Москви. Цей брак «советського патріотизму» грозить тяжкими наслідками для цілоти московської імперії — її розвалом, що може статися за першого-ліпшого потрясання. Ось тому московські пляновики вирішили запрягти український патріотизм до свого воза. Для того, щоб здобути довір'я сантментальних «малоросів», вони нібито дозволяють зберігати пам'ятники української культури та історії, але вже з самого початку нащеплюють на шляхетному дереві пошани українців до пам'ятників своєї сивої давнини zdeгенеровану дичку большевицьких т. зв. «революційних традицій», себто — традицій цинічної брехні Леніна, мерзкої, ехидної жорстокости Сталіна, Держинського, Ягоди, Єжова, Берії, зазнайства і неуцтва Хрущова, зрадництва Затонського, Юрія Коцюбинського, Валюха, Сташинського, традицій масових убивств під Базаром, у Львові, Вінниці і т. д.

Ось тому ми певні, що нове товариство насамперед охоронятиме гіпсові опудала Леніна і мармурові дошки, які відзначатимуть пам'ять по всіляких московсько-большевицьких держимордах і ще більше засмічуватимуть український краєвид.

Коли ідеться про справжні пам'ятники історії і культури України — українські храми, святині, церкви, замки і т. п., — то їх і далі буде профанувати чобіт окупанта. Не чекаймо, що московські окупанти віддадуть, напр., Св. Софію чи Печерську лавру їх законному власникові — Українській Автокефальній Православній Церкві, яка напевно подбала б краще, ніж атеїстичні урядовці з відділу культури ЦК, про належний стан і охорону цих величавих пам'ятників нашої старовини. Крім цього, ці будівлі вживалися б за дійсним їх призначенням, як святині всього українського народу, були б охоронені від святотатської зневаги — перетворення їх на антирелігійні музеї, як це чинили і далі чинять московські большевики.

Володимир ЯНІВ

ПРОБЛЕМА ПСИХОЛОГІЧНОГО ОКЦИДЕНТАЛІЗМУ УКРАЇНИ

Проблема психологічного окциденталізму України є вирізком більш загальної, гостро актуальної і жваво дискутованої теми окциденталізму України взагалі. Питання приналежності України до Європи в безпросвітній час її поневолення та духового закріпощування, у добу різкого поділу світу на дві полоси впливів, на дві гемісфери, розподілені «залізною заслоною», — є з добре зрозумілих для українців причин до глибин хвилююче, настирливо вимагає розв'язки, побуджує до шукань, дослідів, студій. Досить основно вже розпрацьоване питання окциденталізму України в нашій літературі під ідеологічно-політичним аспектом: вистачить пригадати імена, без винятку, ідеологів останніх десятиріч, з підкресленням, зокрема, пристрасних виступів Липинського чи Донцова. Підсумки окциденталізму в історичному аспекті зроблені в статті професора історії на УВУ, д-р Бориса Крупницького, що вміщена в першому номері відновленого на еміграції ЛНВ. Відомим речником культурної приналежності України до Заходу був довголітній ректор УВУ проф. д-р Іван Мірчук, історик культури і професор філософії.

Проте глибша застанова доводить до ствердження, що термін «окциденталізм» чи, часто напереміну з ним уживаний, «європеїзм», — не є однозначний, що поняття це доволі пливке. Зокрема проблема кордонів Європи насуває багато сумнівів і викликає в літературі низку протилежних поглядів. Висла, Ляйта (Laitha) чи, врешті, може, Райн, як цього хоче темпераментний француз Массі (Massis), мають бути східними межами Європи, а чи слід їх пересунути ще далі на Схід? Які є об'єктивні критерії приналежності до Європи і що вирішує про приналежність до неї, які є врешті характеристичні й конститутивні її прикмети? — це низка важливих питань, які ведуть нас до психологічної концепції Європи. Основною тезою цієї концепції є твердження, що про приналежність до Заходу вирішує сума всіх, чи, правильніше, комплекс усіх психологічних якостей одиниці чи народу. Іншими словами — йде нам про психологічні закладини Заходу. Захід — це духова одність. «Що таке Європа?» — питається німецький філософ Ясперс. І відповідає на це питання черговим питанням: «Чи, може, той малий півострів євразійського континенту, що врізується в Атлантийський океан? Чи, може, передусім духовий принцип на цій землі? Принцип Заходу».

Поставити в усій ширині концепцію Заходу, ствердити і упорядкувати конститутивні психологічні властивості європейця, накреслити його психологічну структуру було завданням більшої (досі недрукованої) праці автора цих рядків. Тема цієї ж статті є похідною темою згаданої праці та дальшим

послідовним кроком. Проблема психологічного окциденталізму України в тому, щоб на підставі стверджених чи гіпотетичних психічних якостей Заходу і на підставі рівнобіжно проведених студій над національною психологією українця можна дійти до висновку, чи Україна належить до Європи.

В чому важливість проблеми? Протиставляючи Захід — Сходові, протиставимо в основному, географічно беручи, Європу — Азії. Але специфічне місце при тому займає Росія. Ні об'єктивно стверджені дані (передусім аналіза російської духовості і похідних її явищ, себто російської творчості), ні суб'єктивне почуття росіянина, засвідчене низкою найвизначніших ідеологів, не уповноважують до того, щоб Росію зарахувати до Європи. Ствердження факту приналежності України до Європи в такому зіставленні однозначне з доведенням психологічної самотності української нації у відношенні до Росії. Взявши до уваги намагання російської науки затирати різниці, щоб таким способом довести легітимність свого панування над Україною, взявши до уваги й факт приналежності російських етнографічних земель у ранній історії до Київської держави, що російська наука використала для тенденційного твердження про спільне походження українців і росіян, — треба усвідомити собі, що доведення самотності нашої національної психології — це чергове звено в розбиванні небезпечного для нас міту про «єдину-неділиму».

Наявне, науково обґрунтоване доведення духової спорідненості України з Європою та її чужості з Росією може бути порівняне з ревелаяційним ствердженням відомого антрополога Федора Вовка, який цифрами доказав прямо неймовірну тезу, що українці антропологічно є підкреслено інші саме від своїх найближчих сусідів — росіян і поляків. Звичайно, теза та, яка внівець обертала твердження про «спільне походження» і тим самим поважно захитала легітимність претенсій поляків і росіян до українських земель, мусіла викликати застереження і стриманість чужинецьких учених. Проте масові антропологічні дослідження новобранців у Польщі (разом — понад чверть мільйона, а в тому — 80 тис. українців), опрацьовані самими польськими вченими, тільки підтвердили з'ясовану тезу. Це сила наукового доказу, яку останній крайовий (і перший еміграційний) голова НТШ проф. Раковський у надрукованій у збірнику УВУ (з нагоди 25-тиліття існування) статті правильно називає тріумфом української науки.

Про подібний тріумф української науки говорить теж, не без виправданої сатисфакції, історія НТШ, відзначаючи започатковану проф. Омеляном Огоновським наукову дискусію про самостійність української мови, а згодом про самостійність української літератури. Тріумф української науки в даному випадку виявляється також у тому, що тезу української науки мусіли згодом прийняти і найвизначніші російські вчені, як напр., Шахматов.

В з'ясованому тут питанні йде про поширення тріумфу української науки ще й на ділянку психології, чи пак, правильніше, йде про підкреслення необхідності поширення цього тріумфу, бо, на жаль, ділянка української національної психології ще не опрацьована настільки, щоб давала основу до остаточних висновків.

Поруч порушених питань не слід забувати, що проблема психологічного окциденталізму України веде нас у гуцу проблематики національної психології України взагалі. Коли ця ділянка недосліджена, то й зайво підкреслю-

вати важливість проблеми з чисто теоретичного погляду. Але й тут відкриваються актуальні, важливі з погляду нашого сучасного стану питання. Річ у дослідженні наших національних прикмет і хиб. Насвітлення останніх може нам дати ключ до розуміння нашої сучасної ситуації. Бо в основному для нас найважливіше питання, де ж властиво шукати нам джерел нашої ситуації, яка має всі ознаки глибокої трагедії: в нас самих це джерело, а чи поза нами? І саме порівняння нас з іншими, проведення паралелі між нашою психікою і психічною структурою т. зв. вічної Європи, яка, до речі, на наших очах переживає глибоку духову й політичну кризу, — саме те порівняння може бути плідним у висновках.

Від відповіді на питання про джерело наших невдач веде ціла низка дальших завдань для нашої науки. Адже твердження хиб, які стають загрозливими для існування нації, мусить вести до намагання усунути їх. Це ставить перед нами необхідність накреслити виховний ідеал українця, що став би основою національно-державного виховання і відповідної для цього педагогіки.

Це різні аспекти і обрії, які лише підкреслюють центральне значення поставленого питання.

По накресленні проблематики слід перейти до кількох конкретних питань з паралелі, що нас цікавить: Окцидент і Україна. Щоб зробити правильні висновки, треба мати основу до проведення такої паралелі. Тому подаю в кількох загальних рисах накреслення основних складових частин європейської психічної структури. При цьому свідомо обмежуюся лише найважливішими проблемами, бо подробиці в короткій статті тільки притемнюють, а не вияснюють загальний образ.

З науки загальної психології відомо, що психічне життя людини вичерпують три категорії психічних явищ, які групуються біля трьох основних психологічних понять: розум, почуття і воля. Факт, що тільки ті три категорії, але і факт, що всі ті три категорії завжди поруч себе виступають, отже факт органічності цих трьох категорій вказує, що гармонійний розвій людини залежить від певної їх рівноваги, від рівномірного їх наснаження. До ідеалу людини зближаємося там, де — з одного боку — щораз більше розвиваються поодинокі психічні функції, а з другого — не приходить ніколи до захитання гармонії між ними. Іншими словами: йде нам про рівномірний розвій усіх психічних функцій. Звичайно, розвій усіх функцій веде до буйного багатства психічного життя, а навіть до контрастості; він виключає однобічність, яка порушила б гармонійність. Часове захитання рівноваги, що впливає з хвилиної переваги одної з трьох категорій, веде автоматично, за рівної сили всіх трьох категорій, до моментальної реакції і компенсати. Чергування напруження рівноваги між категоріями і вирівнювання є основою дії та поступу. Ця засада гармонії контрастів проявляється передусім у житті одиниці, але проявляється і в житті спільнот, що складаються із співзвучних людей.

Як аналіз історії, так і сучасного європейського середовища, показує, що в історичні часи з'ясована «гармонія контрастів» найбільш довершеною формою проявилася в Європі. Про це переконує нас послідовне чергування різних епох, смаків, уподобань і течій, коли-то сентименталізм (зі своєю

почуттєвістю) уступає місце реалізмові (з перевагою раціоналізму), який — у свою чергу — за якийсь час паде під напором волюнтаризму чи навпаки. Чергування віри і скептицизму, героїчності і позитивізму, романтики і реалізму — мають в Європі позначки якоїсь закономірності, що провадить із дивною силою до приймання гегелівської діалектики, короною і завершенням якої є зроджена з суперечностей синтеза, отже — ідеал гармонії, що випливає з контрастів (тез і антитез).

Теза про гармонійний розвій всіх основних психічних функцій, як про одну з найбільш маркантних характеристик європейської духовості, загально прийнята. Її знаходимо в найбільших сучасних мислителів і знавців Європи. »Життя є властиво мелодією« — гарно, типовим для європейця способом, аналізує цей факт Кайзерлінг. Він каже: »Кожний мотив, кожний такт приносить неповторну красу і мають своє значення«. Для нього досконала людина це та, »яка зі свого нутра організує всю різноманітність своєї натури в гармонійну цілість і опановує її, наче б справжній мистець диригував оркестром«.

Ця загально визнана теза має своє засадниче значення, бо ж стосується вона до всіх ділянок психічного життя, отже має центральне місце у вивченні всіх інших рис європейської духової структури.

Спроба вяснити, чому саме в Європі й чому тільки в Європі прийшло до цієї ідеальної гармонії, завела б нас задалеко, а особливо запровадила б нас у сферу гіпотез у той час, коли досі тримаємося виключно фактів, що їх можна емпірично стверджувати.

Зумовлена рівномірним наснаженням волі, почувань і розуму психічна рівновага, постійне напруження між ними і вирівнювання, »розвій по спіралі«, що виникає з »гармонії контрастів«, — вяснюють постійну активність, рухливість і динамічність європейця. Вже гераклітське »πάντα ῥεῖ« є характеристичне для того постійного шукання і змагання до досконалості й поступу, що виявилось і виявляється у дослідництві учених, у відкривництві подорожників, в конкістадорстві, в тузі за простором, в трансценденталізмі, що його найкраще символізують гострі луки та горді вежі готики. Звичайно, динаміка й активність мусять вести до етосу праці, до темпа, до вічного поспіху.

Динамічність життя і всі її похідні явища, зокрема зроджена активністю охота проявитися, ведуть послідовно до витворення індивідуальності й до культу одиниці, — до всебічного індивідуалізму. Індивідуалізм веде послідовно до індивідуалістичної інтерпретації історії. В протилежність до неї маємо ще й колективістичну інтерпретацію історії. Перша стоїть на становищі вирішального значення у житті людей одиниці, друга — загалу. Перша висловлює думку, що »вся творча оригінальність має свої коріння в одиниці й не має іншого розуміння чогось, як тільки особисте« (Кайзерлінг); цю думку можна висловити коротше, наприклад: мужі є творцями історії. Другий погляд протилежний і заперечує ролі індивідуальності, а на її місце ставить вищу силу і керований нею колектив. Людина, в розумінні такого світогляду, це »морська хвиля, яка проходить і проминає, і лише на коротку мить має своє видиме буття« (формулювання Боковнефа). Визнання одиниці й пошанування її ролі мусять привезти в політичний

ділянці до толеранції і зберігання прав іншої людини, чи — окресливши політичним терміном — до демократії.

Наведеного матеріалу досить, щоб зрозуміти психічну структуру європейця, який відзначається рідкою умілістю гармонійно поєднувати в собі контрасти і змагає залюбки до синтези. Ця здібність його випливає з природної обдарованості і рівномірного наснаження волі, почуття та розуму. Сила названих чинників доводить іноді до захитання рівноваги і зроджує динаміку, але рівномірне їх наснаження привертає невдовзі рівновагу. Динаміка і жадоба творчості ведуть до індивідуалізму й волелюбності.

Це один бік паралелі. Але щоб правильно розцінити місце України, треба ще застановитись, який є протилежний образ, себто образ Сходу, зокрема ж Росії. Звичайно, для ясності будемо триматися тої самої схеми. Тому вирінає перше питання: Як є з рівновагою психічних сил на Сході? Загально мислителі погоджуються у тому, що в східніх народів недорозвинені розум і воля. Силою факту в них на перше місце висуваються почування, які іноді ще й компенсаційно (за недорозвиненості розуму й волі) надмірно вибуялі. Наслідком того немає рівноваги психічних сил, немає напруженості між ними, немає і гармонії. Таким чином, у порівнянні з Азією, в європейця вражає слабкий емоціоналізм, і лише глибша аналіза дає задоволення, що й Європі не можна заперечити почувань, тільки вони не накидаються з такою пристрасною силою, як поза Європою.

Переважа почувань помітна теж і в росіянина. Про слов'янина, як про чуттєву людину, говорить Боковнеф, а Шубарт відзначає пристрасність росіянина, якому не вистачає «регулюючої волі, що втримує внутрішню рівновагу». Росіянин араціональний і його гони — це неуговкані «дикі коні, які не дають запрягти себе до воза розважності». Вислід такий, що «хто знає тільки Європу, той не уявляє собі, як багато можливостей, безладно перемішаних, є у людей». (Всі останні цитати з Шубарта). Цей брак гармонії приводить до того, що Кайзерлінг основну характеристику росіянина вбачає у «гвалтовнім напруженні між звіриною і дитиною Божою у людині». Без опанування волі, він переходить від ніжності до брутальності, від сміху до плачу, від говірливості до понурого мовчання.

Боковнеф, характеризуючи російську душу, пригадає безсмертну метафору Платона про кінський запряг. Тут один кінь — це шляхетні гони, другий — низькі гони людини, а візником є розум і воля. Про слов'янську душу (до речі, треба зрозуміти російську душу, бо Боковнеф про росіян пише) Боковнеф каже таке: «Перед її возом є коні шляхетної раси, вогнисті й полум'яної пристрасності. Вони мчать уперед, але кожний у свій бік. Вони роблять життя візника трудним. Проте, якби візник був сильним і справним, якби він міг втримати їх у віжках, то запряг міг би порівнятись з кожним іншим запрягом. Але візник кволий. І саме той запряг, який потребує спеціально розважного й енергійного візника, має поведар'я, який не дав би собі ради навіть з куди ласкавішими кіньми». І парафразуючи сказане Боковнефом, на тлі цієї метафори, можна про європейця сказати, що його душа це ідеальний запряг: і коні баскі, і візник досвідчений. І хоч коні не раз хотіли б зійти з дороги й піти навмання, хоч іноді один кінь потягне вліво, а другий рвоне рівночасно вправо, то візник цупко тримає

віжки в руках, пужална не випустить, смага бичем і несхибно провадить до мети. Згідно з ідеалом, який бодай від часів Платона зберігся аж до нинішніх днів. З цього погляду переплутати Європу зі Сходом загально, а з Росією зокрема, не можна.

З черги розглянемо відповідник другого європейського компонента в людини Сходу. Якщо ми стверджували, що динамічність європейця зумовлена безперервним напруженням його психічних сил, то домінуюча тільки одна сила за занепаду двох інших у азіята чи росіянина повинна б вести консеквентно до пасивності, байдужості, лінивства. І це теоретичне припущення повністю підтверджує життя. »Хочеш бути досконалим, — каже Будда, — то погаси дію буття і хотіння«. Символом цієї пасивності стає Індія зі своїм ідеалом нірвани.

Ідеал нірвани вбачають деякі мислителі також і в душі росіянина. Наприклад, Массі цитує думку Вогюе (Vogüé) про росіян: »Хто завжди діє, той творить і нищить одночасно... Не думати і не діяти — значить, зійти з дороги призначення, тому витворові добра і зла: а тому, що зло їх (росіян) більше ворухить, ніж добро, вони шукають схоронища в утечі в ніщо«. Це є та основна подібність у психіці росіянина і індійця.

Пасивізм є і в російській вірі в Бога. На пасивність російської православної церкви в протиставленні до католицизму чи євангелізму вказують і самі росіяни: Соловйов і Бердяєв. Згідно з їх (росіян) віруванням, ласка Божя не вимагає постійних актів і тому росіянин хоче в житті пасивно »терпіти і переносити«, а Захід хоче активно »утриматися наперекір всякому насильству« (Шубарт). На Заході є »туга людини підійматися вгору до Бога«, туга людини, »яка почуває себе самотійною силою«. На Сході ж є »слухняне заглиблення під Божий покров«.

Тут годиться підкреслити, що пасивізм російського народу, мабуть, в останніх десятиріччях перейшов значну еволюцію під большевицьким режимом, який визначається усіма властивостями волюнтаризму. Проте робити з цього вже тепер якісь далекойдучі висновки було б завчасно. Але тенденцію, звичайно, треба виразно відзначити. Річ в тому, що духовість народів нагло не міняється, хоч беззаперечно можна нарід примусити до більшої активності, ніж це є у його психічній настанові. Мусить, отже, проминути якийсь час, щоб ствердити, чи актуальна активність росіян є тільки наслідком накиненого примусу, а чи теж виявом основних перемін у національній психології. З другого боку, саме большевизм може бути доказом пасивізму загалу, який (загал) не здобувся на акт протесту проти деспотії горстки узурпаторів, що призвели нарід до злиднів, кріпацтва і протиприродної стахановщини.

Врешті, розглянемо і третій, уже названий, компонент. Пасивізм Сходу і Росії, що ми його вже з'ясували, дає нам можливість розуміти, що Росія і Азія є антиіндивідуалістичні, з колективістичною інтерпретацією історії і життя. Наслідком того мусіло бути і занидіння на просторі Росії почуття особистої гідності та знецінення вартості одиниці. В політичній площині це веде до заперечення демократії. Пасивізм загалу з браком охоти до особистого вияву веде до деспотії одиниць. Сатрапія і самодержав'я — типові вияви східної ментальності.

На фоні вже сказаного легше відшукати й місце України.

Розглянемо насамперед перший компонент. Пригадую, що цей складник психіки і психічної структури Європи є саме змагання до гармонії (можливо, до синтези) та рівновага психічних сил.

Коли йде про замилювання до гармонії, то ця риса досить характеристична для України. До ідеалу гармонії чи не найбільше мали розуміння старовинні греки зі своїм змаганням до калокагатії, до врівноважености, до поміркованости. Порівняння України до Геллади досить розповсюджене як серед чужинців (Гердер), так і серед нас самих. Коли найбільший наш сучасний національний поет Маланюк звертається до України: «О, моя степова Еллада», то це коріниться глибоко в нашій переконанні. А втім, і вплив підсоння на психологію і характер нашого народу підтверджував би цю тезу.

Змагання українця до гармонії зокрема різко відрізняє нас від Росії. Певна м'якість, що переходить у ніжність, ввічливість, толерантність, поступливість — це риси, які складаються на комплекс прикмет, для яких домінантною є саме туга за гармонією. Зазначена природна толерантність українця в основному проявляється у нас у політичному житті, хоч це твердження, може, звучить парадоксально. Річ у тому, що в нас відомі нарікання на партійну гризню, проте в нас аж ніяк партійні спори не є більші, ніж серед інших народів; коли ж ми, однак, більше боліємо з приводу цих спорів, то це є доказом нашої природної толеранції і змагання до погодження усіх.

Таким чином аналіза української духовости з погляду першого, зазначеного, компонента європейського світогляду показує, що в нас досить сильні спільні риси з Європою, а одночасно ми різко різнимися від Росії.

Але не можна заперечити того, що є різниці між світоглядом класичної Європи і України.

За точнішої аналізи важко було б, напр., ствердити, що з'ясована гармонія українця є гармонією контрастів, що вона випливає з ідеальної рівноваги між трьома психічними силами. В нас, незаперечно, почування йде перед розумом і волею. В нас туга за гармонією є радше виявом бажання спокою, виявом браку вольовости, а не виявом гострого напруження між сильно розвиненими компонентами волі, розуму й почувань.

Чи завжди так воно було в нас? — на це треба б окремого розгляду; треба думати, що радше — ні.

Які ж висновки можна б зробити з поданих стверджень?

На мою думку, вступна аналіза наших психічних властивостей приводить нас до погляду, що Україна психологічно є складовою частиною Заходу, але рівночасно в нашій психіці виразно відбивається межовість, перехід. Межовість, яку відчуваємо з факту беззаперечної європейської туги за гармонією і з одночасної переваги почувань, характеристичної для Сходу, — цю межовість бачимо теж і в наснаженні почувань, розуму і волі. В нас почування, хоч і займають центральне місце у світогляді, проте не кидаються у вічі так, як у росіянина; з другого боку, ні воля, ні розум у своїй нерозчленованості не скотилися по похилій площі так низько, як у східних народів. Це, звичайно, особливо виразно можна бачити в історичному розвої,

себто з тих часів, коли Україна ще не була перейшла цілої геєнни поневолення. Якщо брати до уваги, що на культуру в європейському розумінні мусить складатися, поруч почувань, теж розум і творчий акт волі, то наша культура XVII-XVIII століть, у порівнянні з Росією (як і в навітленні об'єктивних чужинців) повністю підтвердить сказане. І це останнє ствердження дає відповідь на поставлене питання, чи завжди в нас було так із гармонією контрастів. Як бачимо, захитання рівноваги між почуваннями, розумом і волею збільшилося у нас, мабуть, в останніх сторіччях, а не в давнину, отже з цього погляду ми радше віддалились від Європи. Це трагічний наслідок поневолення Росією.

Цю межовість підкреслює і порівняння психіки мешканців центральних, зокрема східних українських земель із мешканцями західних українських земель. Мешканці західноукраїнських земель, які опинилися під російською окупацією щойно в 1939 році, взагалі не виявляють східної ментальності.

Коли ж розглядаємо другий компонент — динамізм чи пасивізм, — то треба підкреслити, що саме в обговорюваній ділянці чи не найбільше відбився вплив Сходу на ментальності українця. Брак розуміння темпа праці й ритму, символізований чумацьким возом, що його тягнуть спокійні воли серед безкрайого степу, мабуть настільки нам відомий, що нема й потреби спинюватися над тим пасивізмом нашої вдачі. Можна хіба відзначити, що й тут помітна в нас межовість між Європою і Росією. Пісня, як і темперамент, надволжанських рибалок — розпливчата, з неоформленою тугою, вона основно інша від української пісні, як і український темперамент.

Ми вже згадували, напр., пасивізм російського православ'я, проте треба підкреслити, що чужинці, хоч і не орієнтуються добре у внутрішніх відносинах (відомий комплекс «общерусскости»), все ж запримічують різницю між Москвою і Києвом. Наприклад, Массі, покликаючись на Леруа Больє (Leroü Beaulieu), каже, що в Росії пасивізм з окремою силою відбивається на монашій житті. Ідеал анахорета, стовпника, затемнює ідеал вєнедиктинського монаха, з його приказковою працьовитістю. Втеча російського ченця від світу, від духового чи фізичного зайняття, наближають його до тибетського монаха. З цього погляду, зовсім інакшим було психічне наставлення монахів Києво-Печерської Лаври, яким були добре відомі діла християнського милосердя і тому вони розвинули харитативну діяльність. На жаль, цей факт для французького вченого є тільки невиясненим для нього винятком, а не свідомством відрубної психіки.

Підсумовуючи, можна б сказати, що з погляду динамізму європейця Україна найбільше різниться від суто європейської ментальності, але — не зважаючи на наш пасивізм — одночасно виразно різниться і від Сходу та Росії.

І, врешті, третій компонент: індивідуалізм. Тут, мабуть, нема жодного сумніву, що саме цей компонент найміцніше зв'язує нас з Європою. В нас навіть говориться про вибуялий індивідуалізм і засуджується його, як джерело всього зла. Князів криволи, козацька сваволя, партійні непорозуміння — все це вияви одної, тої ж самої, диспозиції характеру. До того ж і тут можна запримітити вже згадувану «межовість», яка виявляється у

тому, що індивідуалізм, неконтрольований розумом, неопанований волею, керований надмірно однобічно почуваннями, мусить довести до згубних наслідків.

Звичайно, різко акцентований індивідуалізм веде, з природи речі, до волелюбності і виключає деспотію. Українці — вроджені вороги деспотії. Пригадаймо запорізький звичай сипати землю на голову новообраному кошовому, як *temento*, щоб він не захотів бути необмеженим диктатором.

Погляньмо на порушену проблему ще з іншого боку.

В українській історіографії багато уваги присвячено поглядові, що — мовляв — причиною розвалу української державності є наше межове (географічно беручи) положення. На мою думку, цю тезу можна б поширити. Межовість ця відбилась із незвичайною силою і на нашій психіці, а це теж є причиною нашої слабости.

Держава постає там, де є динаміка, сильно розвинена волевість, яка зуміє силою розуму пов'язати рівнобіжні (або й розбіжні) змагання сильних індивідуальностей, як це бачимо в Європі, або там, де є пасивний, байдужий загаль, який не вміє протиставитись деспотові і підчиняється його волі, як це бачимо в Росії.

Ми, що належимо в основному до Європи, надмірно відхилилися від неї, щоб могли викресати в собі досить волі, необхідної для збудування держави, але не наблизилися настільки до Азії, щоб дати себе вести власному деспотові. В ефекті причину наших невдач можна б сформулювати парадоксом: в неволі ми опинилися тому, що надмірно любимо волю. Ми боялися свого власного тирана і послаблювали себе внутрішньою боротьбою, не виявляючи одночасно досить активності назовні, так довго, аж запанували над нами чужинці. Цей аспект дає нам можливість повністю зрозуміти глибоку пропасть між Україною і Москвою, яка (Москва) завжди мусіла мати свого самодержця — царя чи диктатора типу Сталіна. Але одночасно цей аспект дає нам можливість зрозуміти і наші хиби та причини наших політичних невдач.

Погляд у майбутнє: мусимо твердо вирішити, який наш шлях, з ким нам іти — з Європою чи зі Сходом, з Європою чи проти Європи?

Відповідь на це питання отримаємо тільки тоді, коли розглянемо, хто нам психічно ближчий. І до того, хто нам психічно ближчий, треба далі постійно наближуватись. Це проблема і державно-творчого планування, і нашої пропаганди, і — передусім — виховання.

І саме тому мусимо усвідомити собі, між іншим, цю велику заслугу тих наших ідеологів, які — наближуючи нас до Європи — клали основи під відродження волюнтаризму в Україні. Я не спинююсь на тому, чи завжди вони робили це повністю правильно, але мушу з погляду порушених питань вказати на їх величезну заслугу для майбутнього України.

Так, отже, на основне питання, чи Україна належить до Європи, треба — на мою думку — дати позитивну відповідь, хоч і є деякі, іноді досить поважні, різниці між Україною і Європою. Куди більш одночасно звучатиме відповідь на питання, чи можна українців психологічно порівнювати до росіян. Який би компонент з-поміж названих нами не взяли, завжди видно такі основні різниці між Росією і Україною, що можемо з певністю гово-

рити про самотність України і її повну окремішність від Росії. При цьому треба відзначити і те, що в минулому ці різниці були значно більші. Це, зрештою, зовсім зрозуміле, коли взяти до уваги методи поневолення, зокрема засоби, якими користуються большевики для панування над українським народом.

І саме тому треба вказати на konieczність пильно дбати про чистоту української духовости і, зокрема, змагати до того, щоб на еміграції вона не засмічувалася чужими впливами. Для повного насвітлення проблематики слід звернути увагу ще на одну небезпеку, про яку згадаю тільки коротким натяком.

Колективістичне розуміння історії коріниться у тому ж самому світогляді, що й колективістичне господарство. Це не випадок, що комунізм запанував саме в Росії. Колективістичне світосприймання, брак індивідуалізму, в середньовіччі стали основою російського «міру» і общини. Колективістичне світосприймання є і основою нових колективів — колгоспів.

Розуміння українського індивідуалізму дає можливість збагнути, яким протиприродним для українця є силою насаджений колективізм. Загроза колективізму в Україні виявляється не тільки в знищенні та дезорганізації господарського життя, а також і у викривленні української духовости. Колектив це не тільки причина голоду, а й джерело поневолення України. Це повинні усвідомити собі всі ті, які на швидку руку погоджуються на існування колективів і навіть пропагують їх. Таке їх становище свідчить про основну неознайомленість авторів подібних проєктів чи статей з українською духовістю, і їх проєкти та статті — це нищення психічної самотності українця.

І, врешті, останній комплекс питань. Проблема психологічного окциденталізму України, що дає нам можливість розуміти нашу духову самотність у відношенні до Москви, аж ніяк не має за мету довести до того, щоб ми духово розплинулись в Європі. Навіть 100-відсоткова приналежність до Європи не є рівнозначна із втратою власного духового «Я».

Великий еспанець Ортега і Гассет (Ortega y Gasset) дуже правильно зазначає: «Еспанці, німці, англійці, французи є і залишаються дуже різні між собою, як цього тільки можна бажати, проте вони мають цю саму психічну структуру і прямують перш за все до того самого змісту. Релігія, наука, право, мистецтво, суспільність і еротичні відчуття є для них спільною справою».

Наша, вже раніш зазначена межовість, каже нам надіятись, що ми нашу окремішність збережемо навіть за послідовного наближування до Європи. На мою думку, наша межовість у майбутньому може статись для нас нашою силою, так як, покищо, вона є нашою слабкістю. Вона може статись основою нашої неповторної оригінальності і нашого післанництва. Це, зокрема, можливе в час захитання давньої віри в Європі, захитання її світогляду, а навіть і традиційної європейської рівноваги, — рівноваги волі, розуму і почувань. Саме свіжість нашої емоційности може причинитися до оновлення окциденту й культури, що переживають кризу. Але це окрема тема, яку згадуємо тільки тому, щоб вказати на широкі обрії нашої науки.

Проф. В. ОЛІЙНИК

ГАЙДАМАЧЧИНА І МОСКОВСЬКА ПОЛІТИКА

Як знаємо, москалі у своїй політиці т. зв. «возз'єднання» України з Московією, відкликаються звичайно до договору Б. Хмельницького з 1654 року в Переяславі.

Але, чи може Москва мати будь-яке право покликатися на Переяславський договір, коли вже зараз, після його складення, намагалася різними способами обмежити правно-державну окремішність й інтегральність козацької України? Вже через рік після Переяславського договору вона без порозуміння з Хмельницьким склала перемир'я з Польщею, що примусило нашого гетьмана шукати союзників у Швеції, Семигороді, Прусії. Чи ж не багато говорить маніфест Виговського, яким він повідомляв європейські держави про зрадливу московську політику супроти України та намагання Москви знищити українську незалежність? Чи ж не за це звів Виговський переможний бій з москалями під Конотопом?

Чи можна назвати Переяславський договір «унією» козацької України з Московією, коли вже за Андрусівським договором Москви з Польщею 1667 року, а потім т. зв. «вічним миром» з 1686 року, — Правобережна Україна залишилась під владою Польщі, а Лівобережна під зверхністю Москви?

А ціла політика Петра I супроти України? Чи дотримала, отже, Москва умов Переяславського договору? Де ж ця дбайливість Москви, як протектора, про інтегральність українських земель? Чи може мати сьогодні Москва якінебудь аргументи і опирати свою політику «з'єднання» України з нею на основі Переяславського договору з 1654 року?

Ніколи Московія не була приятелькою України, вона завжди виступає в нашій історії як ворог, що показують, крім вже названих фактів, і всі наступні події аж по нинішній день.

Особливо яскраво неприхильне ставлення Москви до України виявляється в час т. зв. Гайдамаччини.

Ще наприкінці XVII стол. Польща, згідно з Карловицьким договором (1699 р.), отримала від Туреччини українське Поділля і почала переслідувати та винищувати на Правобережжі українське населення, що викликало козацько-селянське повстання на чолі з Палієм і Іскрою. Польща це повстання жорстоко здушила, а Москва — мовчала... Не взяла в оборону і не захистила Правобережної України, не зважаючи навіть на те, що Палій намагався об'єднати Правобережжя з Лівобережжям.

Після таких страшних репресій українського народу, польська шляхта почала знову вертатися на Україну, на давні свої маєтки, відновляти свої давні права. А щоб притягнути на ці маєтки більше робочої сили, вона закликає селян з усіх сторін України, обіцяючи їм т. зв. «слободи», себто — звільнення від кріпацьких повинностей на 15-20, а то й 30 років.

Наслідком проголошення таких великих пільг було те, що селяни знову вертаються з усіх усюдів до праці й Правобережна Україна, як і раніше, починає заселяватись людьми. А як минав час «слобід», верталось кріпацтво і тяжке кріпацьке життя. А коли, крім тяжких данин, запроваджено пропінання і корчми та орендну систему польської шляхти, коли польське військо жорстоко грабувало і катувало селян, коли українським міщанам відібрано всі людські права, коли в Україні розпочався і розшався національний і релігійний гніт, — тоді почав зростати і поширюватися повстанський збройний спротив українського селянства і козацтва проти польської шляхти, знаний нам як «Гайдамаччина»¹.

Рух цей з'явився вже на початку XVIII сторіччя на Поділлі й Волині², а в половині цього ж століття пересунувся і на всі інші частини Правобережної України.

Лівобережне селянство, козацтво і міщанство, а також і духовенство та ченці, ставились із симпатією до Гайдамаччини, давали їй підтримку, а навіть брали в ній чинну участь. Крім цього, і надвірні козаки, що були на службі у польських панів, не менше сприяли гайдамакам і часто навіть переходили до них.

Гайдамаччина мала релігійне і національно-соціальне підґрунтя. Традиція і спомини про визвольну боротьбу Богдана Хмельницького з Польщею в 1648-1657 роках відігравали тут значну роль. Без сумніву можна сказати, що й ідеї французьких енциклопедистів також не залишилися без сліду в Україні.

Гайдамаки боролись незвичайно завзято, завжди до останнього, бо знали, що поляки зловленого гайдамаку немилосердно тортурують і замучують на смерть. Сучасний польський історик Кітович каже, що для оточення 50 гайдамаків треба було 300 або й більше польських вояків.

Спосіб боротьби гайдамаків був — у повному значенні того слова — партизанський: нагло з'являтися, виконати своє завдання і так само нагло зникати. А тому, що гайдамаки знаходили притулок по монастирях, не легко було їх і вислідити.

Як поставилася до Гайдамаччини Москва, свідчать події вже під час першого великого гайдамацького повстання проти Польщі в 1734 році.

Щоб підтримати саксонського курфюрста Августа, що боровся за польський престіл проти Станіслава Лещинського, якого підтримувала Франція, Москва вже наприкінці 1733 року вислала в Польщу і на Правобережну Україну своє військо, в якому були й козацькі полки з Лівобережжя. Серед українського населення розійшлася чутка, що москалі прийшли визволяти народ з-під польського панування. Цю чутку скріпило ще й те, що команда московського війська³ закликала надвірних козаків виступати проти польської шляхти, яка підтримувала Лещинського.

1) Слово це походить з арабсько-турецького «гайде», «гайдамак», що означає — гонитель, свавільник. У нас часто говорять: «Гайда — в дорогу», себто — гонім у дорогу.

2) Першу згадку про гайдамаків зустрічаємо в 1717 році.

3) Цей заклик видав полковник Полянський, що розташувався з московським військом в Умані.

Все це стало іскрою до вибуху повстання, яке швидко охопило всю Правобережну Україну і почало пересуватися на Волинь і Галичину. На чолі повстання став сотник козацької міліції князя Любомирського в Брацлавщині, Верлан. Він оголосив заклик до селян, козаків, надвірних козаків і чиншової шляхти приєднуватися до повстання. Невдовзі зорганізував дисциплінований великий повстанський загін, з яким перейшов цілу Брацлавщину, Поділля, південну й західню Волинь і влітку 1734 року зближався до Львова.

Тим часом сталися випадки, які змінили хід подій. В Польщі перемогла партія Августа III, а саме цього й хотіла Москва. Лещинський утік до Франції, а польська переможна партія звернулася до московського уряду з проханням, щоб він допоміг їй придушити повстання в Україні. Тепер українські повстанці вже не були потрібні Москві. Вона досягнула своєї мети і могла піти, рука-в-руку, з польською шляхтою проти гайдамаків.

Силами московських військ і польської шляхти українське повстання придушено. Тепер польська шляхта криваво розправлялася з українським козацтвом і селянством. Якби не московська поміч Польщі, то українське повстання могло бути успішне, бо в той час Польща мала тільки 17 000 регулярного війська.

Це знову один з причинків московської політики взагалі та ставлення Москви до України і українського народу зокрема.

Та не зважаючи на те, що українське повстання було придушене восени 1734 року, зараз же наступного року, себто на весні 1735 р., на Правобережжі почалися повстанські дії.

Тоді Москва наказує будувати на прикордонні фортеці та висилає карні військові експедиції проти гайдамаків. Ось що пише тодішній київський генерал-губернатор, Вейсбах, до Москви: »З різних міст доносять, що збираються свавільні загони, наїжджають на двори, грабують і вбивають людей... Я ще перед тим дав наказ командам війська Й.І.В., щоб таких бунтівників виловлювати. А що команда від команди далеко, то для збереження самих себе і свого майна, хай кожна панська юрисдикція тримає в карності своїх підданих і де лише зауважить бунтівників, дає знати командам і допомагає їх виловлювати, а спійманих для суворого і негайного прослідження відсилає до приналежного суду«⁴.

Не зважаючи на те, що гайдамаки найшлися між молотом і ковадлом, що польські пани зловлених жорстоко, нелюдськи тортували, гайдамацький рух на Правобережжі далі існував.

В 1735 і 1736 роках появляється цілий ряд гайдамацьких загонів Гриви, Харка, Жили, Медведя, Гната Голого та інших. У 1737-1738 роках гайдамаки діють в околицях Умані та Рашкова. Гайдамацький рух не припиняється від 1740-го до 1750-го року. Гайдамаки виганяли панів і жидів, латинське духовенство і єзуїтів, палили замки і двори, польські костьоли, архіви і документи, що давали панам права на маєтки і кріпаччину.

⁴) Переклад з московської мови.

Повстання перекинулось і на Полісся та в Галичину, де в 1738-1745 роках діяв на Підкарпатті оспіваний у піснях і переказах знаний опришок — Олекса Довбуш.

Не обійшлося серед гайдамаків, очевидно, і без зрадників, як ось Сава Чалий, що боровся у загонах Верлана, а потім зрадив його, перейшов на панську службу і громив гайдамаків. Його схопив Гнат Голий і за зраду покарав смертю.

В 1750 році гайдамацький рух на Правобережжі перетворився вже в поважне козацько-селянське повстання, яке охопило знову Київщину, Брацлавщину, а потім і Полісся. Повстанці зайняли Корсунь, Чигирин, Хвастів, Умань, Вінницю, Радомишль та інші міста.

І тим разом московський уряд висилає на поміч полякам своє військо, щоб придушити повстання.

Продовжувалася відвічна політика Москви послаблення України.

Але знову, не зважаючи на страшні кари і тортури, що їх застосовували до гайдамаків поляки і москалі, гайдамацьке повстання не здушено цілковито. В 1754 році нові гайдамацькі загони діють в околицях Житомира, в 1757 році — в околицях Умані, 1761 році — в околицях Лисянки, а в 1764 році — в околицях Вінниці.

Проте найбільшим зрушенням і найважливішим етапом в історії визвольних змагань українського народу проти польського гніту на українських землях у XVIII столітті був великий зрив гайдамацької революції в 1768 році, що відомий нам під назвою — «Коліївщина»⁵.

Цей революційний рух був такий могутній, що — здавалось — стане загальним повстанням гнобленого українського народу проти загарбників.

Підґрунтям «Коліївщини» були ті ж самі чинники, що й давніше: національно-соціальний і релігійний гніт. Саме в той час на Київщині й Брацлавщині кінчилися пільгові роки, «слободи», що їх дали пани селянам, яких тепер знову запрягали в панщизняне ярмо. Крім панщини, що в деяких околицях уже була поширена до п'яти, а навіть і до шести днів у тиждень, селяни зобов'язані були направляти дороги, виконувати закоски, заорки, обжинки, платити чинш, давати різні данини в продуктах тощо. Рівночасно з тим збільшився і національно-релігійний тиск⁶.

До цього ще прийшли і справи релігійно-політичної натури. В 1766 році польський Варшавський сейм схвалив конституцію, згідно з якою кожний, хто попирав би і захищав би «схизматиків», себто православних, уважався за ворога. Проти цієї ухвали протестантська шляхта організувала т. зв. Радомську конфедерацію, яку підтримувала цариця Катерина II. Вона, маючи на польському престолі відданого їй короля Станіслава-Авґуста Понятовського, використовувала релігійні спори в Польщі та намагалася поширити там свої впливи. Це призвело до того, що польська сеймова комісія була змушена скласти в 1768 році з московським урядом договір, який давав православним рівні права з католиками.

⁵) Слово це походить від «колоті»; «колій» — гайдамака.

⁶) Прикладом цього є замучення біля Вільшаної селянина Данила Кушніра, представлене в Шевченкових «Гайдамаках», у розділі «Титар».

Проти цього договору, того ж таки року, частина польської шляхти організувала іншу конфедерацію, т. зв. Барську, схваливши на ній охорону католицизму і оборону шляхетських прав та привілеїв, а тим самим і захист Польщі від впливів московського уряду. Разом із тим барські конфедерати почали релігійне переслідування православних і грабіж українського населення на Правобережжі. У відповідь на ухвали Барської конфедерації, польський уряд звернувся до московського уряду з проханням допомогти йому побороти барських конфедератів.

Саме цього треба було москалям. Московські війська з Кречетніковим на чолі негайно вступили на Правобережжя. Українське козацтво і селянство думали, що московське військо прийшло піддержати їх у їхній боротьбі з польською шляхтою і єзуїтами. До цього ж розійшлась ще й вістка, що Катерина II видала якусь «Золоту Грамоту», якою закликала українське населення боротися і нищити польську шляхту й жидів, і що у зв'язку з тим кошовий Запорізького Війська дав козакам наказ виступити в обороні православної віри і прав народу.

Найбільш активним оборонцем православ'я і противником унії був архимандрит Мотронинського монастиря, що знаходився недалеко Чигирина, отже і Запоріжжя, — Мелхиседек Значко-Яворський⁷. Як зверхник усього православного духовенства на Правобережжі, Мелхиседек енергійно добирався як у Варшаві, так і в Петербурзі, належних прав для православних. Поширилася навіть була чутка, що він був властивим організатором і керівником повстання і що саме йому цариця Катерина II надіслала цю т. зв. Золоту Грамоту, яку пізніше він мав передати Залізнякові.

Чи така Грамота справді була, на це не маємо ніяких певних доказів. Може й була, бо в даних умовах це було в інтересі Москви. Натомість, на підставі подій з 1734 року, що про них була мова вище, можна припускати з певною дозою правдоподібності, що Москва чи то через Мелхиседека, чи через своїх політичних агентів, заохочувала чи підштовхувала до самого повстання у 1768 році, бо це було зв'язане з поборюванням польських барських конфедератів. Підштовхування Москви могло бути жаринкою на запальний матеріал. Московські війська, які ввійшли на Правобережну Україну, могли не допустити до повстання або в зародку здушити його. Але так не сталося. Москва виступила проти повстання щойно пізніше, вже по Уманській різні, коли повстання розгорілося по цілому Правобережжі. Що напочатку Москва не ставилася вороже до повстання, свідчить також листування з московськими військовими старшинами Швачки і Журби, які керували великими повстанськими загонами в околицях Білої Церкви і Василькова.

В травні 1768 року з'явився у Мотронинському монастирі Микола Залізняк, людина незвичайно енергійна, з організаторськими здібностями. За дуже короткий час він зібрав в околиці Холодного яру кілька соток повстанців, вислухав з ними на інтенцію повстання молебень⁸ і вирушив

7) Він був навіть якийсь час в'язнем у польській тюрмі, звідки йому вдалося втекти.

8) Майстерно представляє цю картину Т. Шевченко в «Гайдамаках», у розділі «Свято в Чигирині».

у похід. Загони Залізняка зростали, помножувались, повстання розгорялось і невдовзі охопило всю Київщину й Брацлавщину і почало пересуватись на Волинь, Поділля, Галичину. «Замучені руки розв'язались», — каже Тарас Шевченко.

Повстанці нищили польську шляхту, орендарів, католицьке духовенство, палили шляхетські двори, замки і маєтки та запроваджували свої установи і порядки⁹.

Поляки втікали одні в Польщу, інші на Лівобережжя, де губернатор Рум'янцев дав їм захист. Це знову свідчить про дволичну московську політику. А ще інші схоронилися в укріпленому місті Умані, на захист якого київський воєвода Потоцький організував надвірних козаків. Їх то з Умані на чолі з сотником Іваном Гонтою вислав Потоцький проти Залізняка, що зі своїм понад-тисячним загonom підходив під Умань.

Але Гонта, не зважаючи на своє високе становище сотника, ні на те, що Потоцький нагородив його двома селами, перейшов на бік Залізняка. 20 і 21 червня 1768 року Залізняк і Гонта зі своїми козаками здобули Умань і вчинили там, відому нам, безпощадну розправу.

Вістка про події в Умані полум'ям спалахнула по Україні. Повстання розгорілось по всьому Правобережжю, ба — що більше — виникла загроза, що воно перекинеться і на Лівобережжя, звідки селянство, що хотіло позбутися московського національного і соціального гноблення, втікало на Правобережжя і прилучувалося до повстанців.

В червні 1768 року в огні повстання опинилося ціле Правобережжя, включно з Галичиною. Тому, що багато польської шляхти втікало, як ми вже чули, на Лівобережжя, повстанці обсадили кордон між Правобережжям і Лівобережжям. Щоб перешкодити повстанцям спинувати польську шляхту, яка втікала на Лівобережжя, губернатор Рум'янцев почав стягати московські полчища до Переяслава і Полтави. Український повстанський рух і зв'язані з ним події викликали немале занепокоєння і в Туреччині, Угорщині, Пруссії, де також зміцнено прикордонні військові залоги.

Польська шляхта, здаючи собі справу зі свого становища, раз-у-раз зверталася до Кречетнікова, генерала московських військ, благаючи його, щоб той, можливо якнайшвидше, допоміг їй здушити повстання. Але московський уряд аж до другої половини 1768 року вперто мовчав, чекаючи, очевидно, на послаблення обидвох воюючих сторін, що відповідало загарбницьким інтересам Московії. Щойно тоді, коли українські повстанці зайняли частину українських земель над Богом, підлеглих Туреччині¹⁰, що грозило вже війною Туреччині з Московією, москалі розпочали воєнні дії проти гайдамаків.

Насамперед москалі зрадницьким способом схопили Залізняка і Гонту, які думали, що московські війська ставляться до них прихильно і прийшли радше захищати і помагати їм, а не воювати з ними. Отже, нічого дивного, що москалям так легко вдалося схопити Залізняка і Гонту.

⁹) Ці події показані в «Гайдамаках» у розділі «Червоний бенкет».

¹⁰) Щойно з укладенням т. зв. «вічного миру» в 1686 році, ці землі дісталися від Туреччини Польщі.

Проти Залізняка і Гонти Кречетніков вислав донських козаків із Гур'євим на чолі, а той обидвох їх зі старшинами запросив до московського табору на нічний бенкет, щедро частував, а в той же час москалі забрали з табору Залізняка і Гонти всі боеприпаси і гармати. Біля 1000 козацьких коней загнали далеко в степ, старшину і біля 900 козаків пов'язали; рано з повстанського табору й сліду не залишилось.

Залізняка і Гонту зв'язали і жорстоко били. Дружину Гонти і його чотири доньки били прилюдно різками, потім вислали на заслання, а син Гонти утік на Молдавію. Все добро Гонти забрав Кречетніков. Залізняка, що походив з Лівобережжя, судив московський суд — після 150 ударів кнутом і вирізання паса шкіри, його засуджено на каторжну роботу в Сибірі. Гонту, як польського підданого, засудив Браницький на 14 днів мук, але вже на третій день, коли Гонті здерли пасами шкіру і відрізали язика, відрубали йому й голову, посадивши її на паль на публічне видовище. Всі ті страшні муки-тортури Гонта зніс незвичайно мужньо, по-геройськи. Очевидці кажуть, що коли Гонті зняли друге пасмо шкіри, він сказав: «От говорили, що буде боліти, ані трохи не болить!»

Подібним способом були схоплені й покарані й інші гайдамацькі провідники — Неживий, Швачка, Журба...

Гайдамаків заатаковано тепер з двох сторін: польської і московської. І знову розпочалась жахлива пімста-розправа над селянами і козаками-повстанцями. Одних четвертували, іншим відрубували голови, вішали, а ще інших саджали на палі. В найлегшому випадку «значкували», себто відрубували праву руку, ліву ногу, або ніс, вуха, витинали знаки на лиці тощо.

Найбільш страхітливі кари видумав польський регіментар Стемпковський у Кодні, біля Житомира, де нелюдським способом страчено майже 3000 селян-повстанців. Більшість із страчених були ті, що втекли перед польською пімстою на Лівобережжя. Але тут їх вилапували москалі й передавали полякам на муки і страчення, а тих, що походили з Лівобережжя, самі били кнутами і «значкували».

Проте, хоч багато з тих, що брали участь у повстанні, знищено, було чимало й таких, що врятувались утечею то на Крим, то у глиб Московщини, то на Молдавію. Деякі селяни кінчили самогубством. Все ж таки повстання на Правобережжі продовжувалось до початку 1769 року. Ще в грудні 1768 року відбулися великі бої гайдамаків як з польськими, так і московськими військами.

Тепер московський уряд боровся з гайдамаками вже лиш з обави, щоб повстання не перекинулось на Лівобережжя, де посилений московський гніт викликав серед українського населення національний і соціальний спротив, а перетворення дотеперішніх козацьких сотень на московських «пкінерів» викликало між козацтвом велике негодування і домагання, щоб повернути йому давній козацький устрій та козацькі права. Отже, нічого дивного, що як селяни, так і козаки Лівобережжя, втікали тепер на Правобережжя і приставали до гайдамаків.

В 1770 році, не зважаючи на зміцнення московських прикордонних військ, повстанський рух перекинувся і до московських полків, у яких служили козаки.

Гайдамаччина, а з нею і Коліївщина — це був останній більший зрив українського народу проти наїзників і гнобителів перед нашими визвольними змаганнями у 1917–1921 роках. Цей зрив віддзеркалює бажання українського народу звільнитися раз навсе від національного гніту і релігійного переслідування з боку Польщі та Московії.

Немає найменшого сумніву, що якби не підступна роля Москви, гайдамацьке повстання було б перетворилося у загальне народне повстання, як за Богдана Хмельницького. Польща, що вже тоді догоряла, не була б спроможна його придушити. Але головну ролю відіграла тут Москва своєю дволичною політикою супроти України. На початку Гайдамаччини вона під'юджувала українське населення на Правобережжі до повстання, розповсюджувала серед нього вістки, що нібито повстанці матимуть у ній союзника, опікуна і оборонця, а потім, коли зорієнтувалася, що обидві воюючі сторони, українська і польська, вже досить вичерпані й послаблені, а далі зростання чи навіть продовження повстання може викликати і повстання на Лівобережжі, — тоді відверто виступила проти Гайдамаччини. Зрадливим, підступним способом схопила провідників повстання, вишуквала і виловлювала тих, що брали якунебудь участь у ньому і жорстоко карала або й передавала на страшні муки полякам.

А як трактувала Москва українських повстанців, говорить нам вислів Рум'янцева в листі до царського уряду: »...І хоч тих злодіїв гине велика кількість, то нам дорожчий один солдат ніж тисячі живих і побитих розбійників«¹¹.

Ось так висловлювався про українських повстанців московський правитель українського Лівобережжя, офіційний представник Москви, тієї Москви, що понад сто років перед тим склала з Хмельницьким Переяславську угоду, т. зв. »унію« України з Московією.

Саме тут віддзеркалюється правдиве обличчя Московії, її правдиве ставлення до України. І це ехидне, зрадливе, хижацьке обличчя Московії бачимо від Андрія Боголюбського почерез Андрусівський мир, »Первого« і »Вторую«, Гайдамаччину, часи наших Визвольних змагань, жахливі 1932–1933 роки, аж до сьогодні.

Наш національний геній, Тарас Шевченко, влучно й правдиво схаактеризував москалів:

*»Ви — розбійники неситі,
Голодні ворони!..
І землею, всім даною,
І сердешним народом
Торгуете!«*

А далі передбачає день розплати, кидає Московії визов:

*»...Стережіться ж,....
Бо в день радости над вами
Розпадеться кара,
І повіє новий огонь
З Холодного Яру!«*

¹¹) Наш переклад з московської мови.

Проф. Григорій ВАЩЕНКО

ОСНОВНІ ЛІНІЇ РОЗВИТКУ СОВЕТСЬКОЇ ПЕДАГОГІКИ І ШКОЛИ

(Продовження*, 5)

Другий період (від 1923-го до 1931-го року)

Виступи Леніна в справі школи і освіти, а особливо його виступ у справі політехнічної освіти, а також партійні наради, спеціально присвячені питанням народної освіти, свідчать про те, що комуністична партія, покінчивши загально з громадянською війною, поставила перед собою завдання взяти в свої руки школу.

В той час у школах, як ми вже згадували вище, існувала розбіжність як у змісті навчання, так і в його методах. Щоб усунути її, треба було насамперед виготовити єдині шкільні програми і це завдання доручено «Государственному Ученому Совету» при Наркомосі (ГУС).

Перший проєкт програм, складений у 1921 році, не задовільнив партійного керівництва. Програми були складені відповідно до принципів предметової системи навчання, що вживалась у дореволюційній Росії та в школах Західної Європи. Вони були перевантажені навчальним матеріалом з окремих предметів.

Другий проєкт програм був складений під керівництвом Н. К. Крупської і в їх основу покладено принципи комплексної системи навчання.

Як відомо, ця система має свої коріння в історії шкільного навчання. Ще педагоги XVIII-го століття, між ними і Руссо, звернули увагу на схоластичний характер шкільного навчання, на відірваність його від життя і непристосованість до природи дитини. Далі ці думки все більше поглиблювались і конкретизувались.

Визначні педагоги висловлювали думку про те, що відсутність зв'язку в змісті дисциплін, що викладаються у школі, призводить до розірваності у знаннях дітей, заважає формуванню у них суцільного світогляду. Так, наприклад, відомий німецький педагог Вільманн каже, що єдиним зв'язком між дисциплінами шкільного викладання є течка учнів. Тому педагоги починають працювати над питанням про такий навчальний план і таку систему навчання, за яких між окремими дисциплінами, що викладаються у школі, існував би органічний зв'язок.

Педагогічна думка працює в двох напрямках: в напрямі концентрації дисциплін навколо певного центру і в напрямі кореляції їх, себто такої побудови навчального плану і програм, за якої дисципліни не втрачають своєї самостійності і пов'язуються з іншими дисциплінами відповідно до

*) Див. «Виз. Шлях», кн. VII-VIII, стор. 763-787.

свого внутрішнього споріднення або на психологічній базі. Одночасно всі ті дисципліни загально творять певну єдність.

Ідеї побудови навчання на принципі концентрації висували такі педагоги, як німецький філософ Гербарт і педагог Ушинський (українець). Останній в основу навчання клав рідну мову, яка — на його думку — є «найживішим, найповнішим і міцним зв'язком, що поєднує померлі, сучасні та майбутні покоління народу в єдину велику, історичну, живу цілість».

Ідеї такого навчання частково здійснювались через методику т. зв. пояснювального читання, коли-то разом із вивченням мови засвоювався ряд відомостей із природознавства, сільського господарства, історії, географії і т. п. Крім цього в педагогіці кінця XIX-го і початку XX-го століть висувається думка про концентрацію навчання навколо природознавства і краєзнавства. Спроби такої організації навчання були і в російській до-революційній школі.

Принцип концентрації в навчанні одержав підтримку з боку психології дітей, особливо з боку психології молодшого шкільного віку. Психологи відзначають такі особливості останнього: конкретність мислення, зацікавленість предметами і явищами, діями, а не абстрактними ідеями, суцільний характер сприймання, відсутність розвинутої здібності схоплювати окремі зв'язки між речами і явищами.

Все це стало передумовою для комплексної системи навчання, яка характеризується такими основними прикметами:

1) Діти за комплексної системи навчання вивчають не шкільні дисципліни як такі, а групи явищ і фактів із навколишнього оточення, що цікаві для дитини, приступні для її розуміння і зв'язані між собою в єдиний комплекс навколо якогось центрального явища.

2) Дисципліни шкільного навчання відіграють тут не самостійну роль, а є засобом для глибшого вивчення того чи іншого явища зі середовища, яке оточує дитину.

3) Шкільні навички (читання, письмо, рахунки і т. п.) виробляються у зв'язку з вивченням комплексної теми.

Ця система на початку XX-го століття застосовувалась у навчанні дітей молодшого шкільного віку в деяких школах Західної Європи і Америки, зокрема в деяких школах Німеччини.

Саме вона покладена в основу програм «Государственного Ученого Совета» (ГУС-а). Комісія, що працювала над програмами, пристосувала комплексну систему до завдань советської школи. Тут безперечно велику роль відіграли настанови Леніна, що він їх висловив на III-му з'їзді комсомолу.

Програма ГУС-а мала такі головні завдання:

1) Виробити в дітей матеріалістичний марксистський світогляд; 2) виховувати в них настанови і навички громадської роботи через участь у громадській виробничій праці.

«... Вони (програми ГУС-а) організовують сприймання учнями явищ у повній відповідальності до марксистського світорозуміння, з другого боку — організують і поведінку дітей та їхню практичну діяльність таким способом, що залучують їх до справжньої участі в поліпшенні навколишнього життя. Останнє досягається притягненням учнів до корисної роботи та вихованням

у них трудових, гігієнічних організаційних навичок, що дозволяють робити своє і життя навколишнього суспільства культурнішим» (Педагогическая энциклопедия, т. II, Содержание и методы работы в школе первой ступени, стор. 144).

Весь матеріал, що його вивчають учні в школі, автори програм поділили на три частини: природа, праця і суспільство. Центральне місце посідає громадська виробнича праця, в марксистському розумінні, себто як матеріальний у своїй основі процес, який своєю технікою, змістом і формою обумовлює всебічність життя людини. Природа в програмах ГУС-а розглядається не сама по собі, з властивими їй закономірностями, а як об'єкт громадської праці людини. Також і суспільство не вивчається як щось самостійне (його структура, відношення між людьми, історія і т. п.), а як наслідок праці, як відбитка виробничих відносин.

Оскільки центральне місце в програмах ГУС-а посідає громадська виробнича праця, то з цієї галузі береться і тематика для комплексних тем. З останніми пов'язується, з одного боку, природознавчий, а з другого — суспільствознавчий матеріал. Для прикладу, візьмемо одну з тем для другого року навчання у школі: «Осінні роботи на селі».

Вивчаючи цю тему, діти насамперед знайомляться з працею селян: з посівом озимого збіжжя, із збиранням корнеплодів і бульбоплодів, з оранкою під ярові посіви і т. п. Разом із тим діти набувають тут деякі відомості про ґрунт, сільсько-господарські культурні рослини та знайомляться із сільськими громадськими установами й організаціями, які беруть участь в осінніх роботах селян.

Нарешті, програми ГУС-а мають у своїй основі й краєзнавчий принцип, що пов'язується з завданням втягнути дітей до громадсько-виробничої праці, а також із завданнями інтернаціонального виховання.

»Для нашої школи має значення вивчення свого краю, — пише П. Єсіпов, — як засіб для внесення можливих поліпшень у життя населення. Тому в школі втягається дітей не тільки до вивчення місцевого життя, а й до участі в ньому, в дію, разом із советськими та іншими громадськими установами й організаціями. Краєзнавчий принцип у громадах нашої школи поєднується також і з принципом інтернаціоналізму. Коли старе природознавство виховувало в дітей вузький патріотизм, то наше краєзнавство зосереджує увагу учнів на діяльності та житті трудящих, простягає нитки до трудящих інших країн, що сполучені з трудящими нашої країни єдністю соціальних інтересів» («Педагогическая энциклопедия», т. II. Содержание и методы работы в школе первой ступени, стор. 154).

Відповідно до поділу советської школи на два ступені, перший і другий, складено окремі програми для кожного з цих ступенів.

Основне завдання першого концентру — дати учням фундамент матеріялістичного світогляду на засадах знайомства з конкретними явищами навколишнього життя.

В програмах послідовно проведено принцип від близького до далекого: спочатку йдуть теми з життя школи і родини, а потім діти знайомляться зі своїм селом або містом, а далі — з районом і, нарешті, з СРСР.

Щоб краще зрозуміти цю систему навчання, подамо комплексну тематику для першого ступеня навчання:

Перший рік

- 1) Перші кроки в школі.
- 2) Осінні роботи в родині.
- 3) Охорона здоров'я.
- 4) Підготовка до зими і зимових робіт.
- 5) Життя і праця взимку.
- 6) Наближення весни і підготовка до весняних робіт.
- 7) Весняні роботи і участь у них дітей.

В тексті програм вказується також на участь дітей у святі Жовтневої революції, у відзначенні дня Леніна та у святкуванні 1-го травня.

Наприкінці року програма передбачає участь дітей у звітній виставці школи.

Другий рік

- 1) Життя і праця дітей улітку, початок осінньої роботи школи.
- 2) Осінні роботи в селі.
- 3) Охорона здоров'я в родині та в селі.
- 4) Життя і праця в селі взимку.
- 5) Початок весни і підготовка до весняних робіт.
- 6) Весняні роботи в селі.

Так само, як і в першому році навчання, програми вказують на участь дітей у советських святах, а наприкінці року ставлять тему: »Підсумки роботи за рік і план на літо«.

Третій рік

- 1) Село:
 - а) збір урожаю і сільсько-господарських продуктів;
 - б) село і його околиці;
 - в) місцева промисловість;
 - г) побут села і його організації (побут, оздоровлення, благоустрій, освіта, кооперація, праця сільради).
- 2) Село і місто:
 - а) обмін;
 - б) фабрики і заводи;
 - в) життя міста;
 - г) культурний зв'язок села і міста.
- 3) Весна в селі й праця селянина:
 - а) праця на землі (обробка ґрунту, вигноювання ґрунту, сівозмін, посів);
 - б) річки і ставки на весні;
 - в) ліс на весні;
 - г) луки;
 - д) пасіка.

Четвертий рік

- 1) Союз Советських Соціалістичних Республік.
- 2) Земля, як куля, і поняття про підсоння.
- 3) Підсоння, картини природи і сільсько-господарської праці в нашому районі (губернії, області).

- 4) Сільське господарство в різних районах СРСР.
- 5) Картини з хліборобської праці в інших країнах.
- 6) Північні окраїни СРСР.
- 7) Південні окраїни СРСР.
- 8) Промисловість СРСР.
- 9) Як утворився СРСР.
- 10) Вищі органи управління СРСР.
- 11) Зв'язки СРСР з закордоном.
- 12) Піклування советської влади про поліпшення життя трудящих СРСР (в цю тему в зв'язку з питанням про оздоровлення населення входять і відомості про тіло людини).

(«Педагогическая энциклопедия», т. II. Содержание и методы работы в школе первой ступени, стор. 152).

Коли програми для першого ступеня трудової школи побудовані на стисло витриманому принципі комплексності, то цього не можна сказати про програми для другого ступеня. Автори програм виходили з того, що «тільки на засаді поглибленого вивчення окремих типів явищ, поглиблення їх аналізу, можлива дальша, усвідомлена до кінця синтеза явищ. Ось чому на другому ступені... йде попредметове вивчення явищ» («Программы для первого концентратора школы второй ступени», изд. II, 1925, стор. 6).

Крім того, складаючи програму для другого ступеня школи, взято до уваги одне з завдань середньої загальноосвітньої школи — підготувати учнів до вступу у вищу школу.

Таким чином щодо змісту і форми навчання між першим і другим ступенями існує значна різниця. Коли в програмах для першого ступеня, дисципліни, як такі, зовсім відсутні і зливаються у єдиний комплекс, то в програмах другого ступеня дисципліни вивчаються як щось більш або менш самостійне і тільки об'єднується навколо комплексної системи.

Коли на першому ступені навчання один учитель веде цілу групу і подає учням знання з галузів природознавства, суспільствознавства, математики та інших предметів, то на другому ступені навчання викладають педагоги-фахівці лише свою дисципліну (математику, фізику, історію і т. д.).

Проте комплексна тематика залишається по суті спільною для першого і другого ступенів. Різниця лише в тому, що в старших групах теми поширюються і відходять від конкретних умов даного шкільного оточення.

Щодо громадської праці учнів, то на другому ступені, як і на першому, вона пов'язується з комплексною темою і тільки поглиблюється відповідно до зростання сил і можливостей учнів.

Наприклад, подамо комплексні теми для IV-ої класи з програми 1925 року.

»Осінній триместр: 1-а тема — «Обмін між містом і селом». Зимовий триместр: 2-а тема — «Організація основних галузей нашої промисловості» (народне господарство промисловості); третя тема — «Суспільні класи і класова боротьба»; четверта тема — «Советський устрій і конституція СРСР». Весняний триместр: сьома тема — «Виробничі й культурні завдання села».

У зв'язку з цими комплексами-темами подавалися наукові відомості з суспільствознавства, рідної мови, математики, фізики і т. д.

Коли проаналізувати програми ГУС-а для другого ступеня загально-освітньої советської школи, то можна прийти до висновку, що вони побудовані не на принципах комплексної, а на принципах акордової системи. Це своєрідний тематичний акорд; треба побороти великі технічні труднощі, щоб його зреалізувати в шкільній практиці.

»Можливо, що доведеться ще немало ломити голову, — пише Луначарський, — поки визначимо лише ті шляхи, якими ми повинні піти, щоб цю школу вдосконалити та зробити її відповідною до завдань життя, а далі піде багаторічна праця в галузі дійсного, справжнього перетворення цієї школи на те, чого ми від неї бажаємо» («Педагогич. енциклопедия», т. II, стор. 272).

Програми ГУС-а, як ми бачили, не визначають змісту шкільного навчання в стислих, конкретних формах. Насправді, це не програми, а схеми. Вони вказують лише загальну тематику, напрямок і характер навчання у школі. Кожний район, кожна школа повинні були пристосовувати ці програми до місцевих умов.

Загальна характеристика советської школи і педагогіки в період від 1923-го до 1931-го року

Як сказано вище, до 1923 року советська школа, покищо, мало відчувала на собі тиск жорстокої большевицької руки. Але цього не можна сказати про цю школу після 1923 року. Вже самий факт, що програми ГУС-а появились як офіційний документ, що був складений комісією при Наркомосі під керівництвом жінки Леніна, а особливо ряд партійних постанов про школу свідчать, що тиснення комуністичної партії на школу посилювалось. Коли раніш талановиті педагоги розповсюджували в школі, відповідно до своїх переконань, ті чи інші педагогічні ідеї, то тепер з кожним роком все було трудніше й трудніше, а вкінці зовсім стало неможливим. Кожний керівник школи, кожний рядовий педагог мали працювати згідно з вказівками Наркомосу, яким фактично керував ЦК ВКП(б). Педагоги, що хотіли зберегти у своїй праці хоч деяку самостійність, були усунені з роботи, а деякі навіть поплатились життям. Програми ГУС-а дуже відбилися і на теоретичній роботі в галузі педагогіки. Коли раніш педагог-теоретик у своїй друкованій праці міг зовсім не згадувати вождів комунізму і не подавати їх цитат, то тепер це стало неможливим. Кожна педагогічна стаття, що виходила в світ, кожна книжка мусіли проповідувати ідеї марксизму.

І все ж таки, це ще не був найгірший період у розвитку советської педагогіки і школи. Його можна навіть назвати періодом шукань і творчості, оскільки, звичайно, шукання і творчість можливі в умовах советського терористичного режиму. Це була, так би мовити, пристосовницька творчість.

Педагоги-практики і теоретики зрозуміли, що комуністична партія і Наркомос твердо вирішили зробити школу знаряддям комуністичного виховання і багато з них силою навички примирилися з цим фактом. Але большевики ще не в'язали кожного кроку учителя. Наркомос, покищо,

давав лише загальні вказівки про напрямок і зміст шкільної роботи. В рамках тих вказівок залишалися ще якісь можливості для вияву особистої ініціативи і будь-якої творчості.

Педагоги-практики, прийнявши комплексну систему, як щось обов'язкове, шукають шляхів об'єднання окремих дисциплін навколо комплексної теми, деякі з них вивчають природу місцевого краю і його історію, організують ручну працю учнів і т. п.

Ще інтенсивніша ведеться праця у галузі теоретичної педагогіки. Деякі педагоги, одні щиро, інші з необхідності, почали вивчати твори марксистських вождів, щоб побудувати марксистську педагогіку (Калашніков, Свядковський, Струмінський та інші).

Разом із тим провадилось вивчення європейської і американської педагогічної літератури, оскільки там советські педагоги шукали відповіді на багато питань педагогічної техніки. Вони гадали, що марксизм дає загальні напрямні щодо завдань виховання, змісту навчання і т. п., а в питаннях методики навчання, обміну і оцінки знань учнів, організації практичних занять учнів можна і треба використовувати теоретичну думку і практичний досвід Заходу.

Особливо багато в той час працюють педагоги над питанням комплексного навчання. Вивчається історія комплексної системи, починаючи з Яна Амоса Коменського, з'ясовується сутність комплексної системи в советській школі, розробляються окремі комплексні теми, висуваяться проєкти зв'язування в комплексній системі окремих шкільних дисциплін, ставиться і розв'язується ряд питань комплексного навчання.

Не менше уваги приділяється також питанням виробничої праці учнів, зокрема праці в майстернях. В цій галузі існувала яскраво виявлена тенденція використати досвід Заходу, особливо США, де в галузі раціоналізації праці було багато зроблено. Виникла ціла течія, що одержала назву — Наукова Організація Праці (російське скорочення — НОТ). З цього питання з'явилась велика література у вигляді журнальних статей, брошур і навіть окремих книжок.

Крім цього, НОТ, як окрема дисципліна, була запроваджена до курсу вищої школи.

Розгорнулася досить широко і науково-дослідницька робота в галузі педагогіки. Крім лабораторії і кабінетів організовано декілька педагогічних станцій з досвідними школами при них. У цих школах робились численні досліді щодо застосування комплексної системи навчання у різних її варіантах. Особливо відзначалась широким розгорненням дослідницької роботи Московська станція, керована відомим ще до революції педагогом Шацьким. Вона мала в Московській області 5 дитячих садків, 16 шкіл першого ступеня, 3 школи другого ступеня і 2 інтернати.

Про великий розмах всієї взагалі теоретичної роботи в галузі педагогіки свідчить велика кількість педагогічної літератури, що вийшла в СРСР протягом 1923-1931 років.

Але в цій, так широко розгорненій роботі педагогів теоретиків і практиків, як і в загальних умовах СРСР, відчувалось щось нездорове, що мало в

собі зародки майбутнього краху. Вже на початку описуваного нами періоду відчувалось, що почався большевицький терор у галузі педагогічної теорії і практики. Про це свідчило заарештування кращих педагогів, це відчувалось у керівництві Наркомосу, а ще більше — в роботі відділів народної освіти на периферії. Відчувалось це і на численних учительських конференціях, відбивалось це і в советській пресі. Особливо швидке посилення терору почалось тоді, коли питання народної освіти почав прибирати до своїх рук кривавий Сталін. Дуже характеристична з цього погляду його промова на VIII з'їзді комсомолу, що відбувся 16 травня 1928 року.

Спираячись, між іншим, на роздутий шахтинський процес, він докоряє комсомолові та взагалі всій советській громадськості, що за п'ять років «мирного будівництва» вони забули про класову боротьбу, заспокоїлись думкою, що в большевиків уже нема класових ворогів. Такі настрої він називає злочинними.

Терор повинен був розгортатися і виявитися у потворних, жахливих формах особливо у зв'язку з закликом Сталіна організувати критику знизу. Фактично, це був заклик до масового донощитства, до виявлювання усіма способами «класового ворога».

Терор, як явище потворне, неминуче спотворює і все те, на що він поширюється. Така доля чекала і народну освіту. Багато учителів-практиків, а також педагогів-теоретиків, у страху, щоб не порушити партійної лінії, до краю доводили тенденції, покладені в основу програм ГУС-а і наказів Наркомосу. Особливо впадали в крайність партійці й комсомольці, що працювали на керівних посадах у відділах народної освіти.

Крім цього треба взяти до уваги надмірно загальний характер деяких вказівок Наркомосу, а також надмірно схематичний характер програм ГУС-а. Це, з одного боку, давало простір для деякого виявлення власної ініціативи педагогів, а з другого — спричинювалось до різних течій у розумінні змісту і метод шкільної роботи. В нормальних умовах, це може бути й позитивним явищем, але в умовах большевицького терору багато течій у галузі педагогіки потім були розцінені як «вилазки класового ворога», як «контрреволюційні ухили» з усіма наслідками, що з цього виникали.

Так поступово у советській педагогіці назрівала криза, що остаточно виявилась у 1931 році.

Освітня політика і система народної освіти в ССРСР у період від 1923-го до 1931-го року

Керівництво усім життям поневолених в ССРСР народів — політичне, економічне і культурне — завжди було в руках комуністичної партії. «Партія большевиків і держава — неподільні в советській країні», так сказано в «Короткому курсі історії ВКП(б)» (стор. 268).

Фактично ця «неподільність» виявлялась і виявляється у тому, що московсько-большевицька держава з усіма її органами є знаряддя у руках большевиків. Основним завданням комуністичної партії було і є насадження комунізму в країнах поневолених нею народів і світова революція, а це ж шлях до большевизації людства у світовому масштабі.

До того ж побудування большевицького соціалізму в ССРСР завжди розглядалось як етап до світової революції, як багато разів висловлювались большевицькі вожді, зокрема Ленін і Сталін. З особливою чіткістю московсько-большевицька мета викладена в »Короткому курсі історії ВКП(б)«.

»Побудова соціалізму в ССРСР — сказано там — є величезним здвигом в історії людства і всесвітньо-історичною перемогою робітничої класи і селянства ССРСР. А проте вона є внутрішньою справою ССРСР і є лише частиною проблеми перемоги соціалізму. Друга частина проблеми — це її міжнародний бік. Обґрунтовуючи тезу про перемогу соціалізму в одній країні, тов. Сталін не раз вказував на те, що треба відрізнити два боки цього питання — внутрішній і міжнародний. Щодо внутрішнього питання, себто взаємовідношень клас у середині країни, то робітнича класа і селянство ССРСР цілком можуть перемогти економічно свою власну буржуазію і побудувати повністю соціалістичне суспільство. Але є ще міжнародний бік питання, себто галузь зовнішніх відносин, галузь стосунків між советською країною і капіталістичними країнами, між советським народом і міжнародною буржуазією, яка ненавидить советський устрій і шукає приводу до нової збройної інтервенції проти советської країни, до нових спроб відновити капіталізм в ССРСР. Оскільки ССРСР, покищо, єдина країна соціалізму, а всі інші країни залишаються капіталістичними, навколо ССРСР все ще існує капіталістичне оточення, що приховує в собі небезпеку капіталістичної інтервенції. Ясно, що доки існує капіталістичне оточення, буде існувати і небезпека капіталістичної інтервенції. Чи може советський народ лише власними силами знищити цю зовнішню небезпеку, небезпеку капіталістичної інтервенції проти ССРСР? Ні, не може. Не може, бо для усунення небезпеки капіталістичної інтервенції треба знищити капіталістичне оточення, а знищити капіталістичне оточення можна лише шляхом переможної пролетарської революції принаймні в декількох країнах. А звідси виходить, що перемога соціалізму в ССРСР, яка виявляється у ліквідації капіталістичної системи господарства, все ж не може рахуватись за остаточну перемогу, оскільки небезпека збройної іноземної інтервенції і спроб реставрації капіталізму все ще залишається, оскільки країна соціалізму залишається негарантованою від такої небезпеки. Щоб знищити небезпеку іноземної капіталістичної інтервенції, треба знищити капіталістичне оточення.

Звичайно, советський народ і його червона армія за правильної політики советської влади зуміють дати належну відсіч новій іноземній капіталістичній інтервенції саме так, як вони дали відсіч першій капіталістичній інтервенції в 1918-1920 роках. Але це ще не означає, що таким способом буде знищена небезпека нових капіталістичних інтервенцій. Поразка першої інтервенції не ліквідувала небезпеки нової інтервенції, бо джерело нової небезпеки інтервенції — капіталістичне оточення — існує далі. Не знищить небезпеки і поразка нової інтервенції, якщо буде існувати капіталістичне оточення.

З цього виходить, що перемога пролетарської революції в капіталістичних країнах є кровним інтересом трудящих СССР» (стор. 257).

Таким же самим завданням мала служити і советська школа та педагогіка. Тому кожні зміни в большевицькій політиці, всіякі нові завдання, що їх висувала комуністична партія в галузі політичного й економічного життя, повинні були відбитися і на школі, особливо після 1923 року.

Тому, щоб зрозуміти весь хід розвитку советської школи і педагогіки в 1923-1933 роках, треба хоч загально уявити собі стан СССР і напрямок большевицької політики в цей період.

Ще в 1921 році московські большевики в основному закінчили з громадянською війною і почали організувати господарське життя в СССР. Одним із шляхів до відновлення господарства був перехід від «воєнного комунізму» до «нової економічної політики» (НЕП), що її запропонував Ленін і вона була схвалена на X з'їзді комуністичної партії, що відбувся 8 березня 1921 року.

Нова економічна політика перш за все полегшувала становище селян: «продразв'яорстка» замінювалась на «продналог» і все те, що залишалося було власністю селян, які могли вільно продавати свої злишки. Крім того, дозволено приватну торгівлю і приватні підприємці могли відкривати невеликі промислові підприємства.

Ця нова економічна політика призвела до швидкого відновлення сільського господарства і спричинилась до піднесення матеріального добробуту селян. Почала швидко розвиватись і приватна торгівля та промисловість.

Але це був тільки тактичний хід большевиків. Вже через рік, на XI з'їзді партії, Ленін заявив, що відступ закінчено і висунув лозунг: «Підготовка наступу на приватно-господарський капітал» (Ленін: Твори, т. XXVII, стор. 213).

Отже, вже тоді большевики ставлять перед собою завдання узяти в свої руки відновлену торгівлю і промислові підприємства, усунувши приватних крамарів і підприємців, а також перейти від дрібного приватного сільського господарства до великого колективного.

В грудні 1925 року на бурхливому XIV з'їзді партії Сталін висуває нове завдання — соціалістичну індустріалізацію країни. «Перетворити країну з аграрної на індустріальну, здібну своїми силами виготовляти необхідне знаряддя, — ось у чому суть, основа нашої генеральної лінії», — казав він («Короткий курс історії ВКП(б)», стор. 251).

Для цього треба було побудувати цілий ряд галузів індустрії, яких не було в царській Росії, — нові машинобудівельні, станкобудівельні, автомобільні, хемічні, металургійні заводи, наладнати власне виробництво двигунів і обладнання до електростанцій, збільшити добування металів та вугілля, бо так вимагала справа «перемоги соціалізму в СССР».

Треба було організувати і нову воєнну промисловість — нові артилерійські, збройові, авіаційні, танкові й кулеметні заводи, бо цього, як твердили большевики, вимагали інтереси оборони СССР в умовах капіталістичного оточення.

Треба було будувати і тракторні заводи, заводи сучасних сільсько-господарських машин. Забезпечити їх продуктами сільського господарства,

щоб дати можливість мільйонам дрібних одноособових селянських господарств перейти до великого колгоспного виробництва, бо цього вимагали інтереси перемоги соціалізму в селі («Історії ВКП(б)», короткий курс, стор. 264).

Але для організації державної торгівлі, для піднесення рівня сільського господарства, а особливо для швидкої індустріалізації такої величезної аграрної країни, як СРСР, треба було численних кадрів підготованих фахівців: інженерів, техніків, агрономів, кваліфікованих робітників і т. п.

І ось тому вже в 1921 році Ленін вимагав, щоб прискіпити темпо політехнізації школи.

Ще гостріше ця потреба кваліфікованих робітників почала відчуватися з 1926 року, коли большевики після XIV з'їзду партії розпочали боротьбу за соціалістичну індустріалізацію СРСР.

Все це мусіло відбитися на системі народної освіти.

Ще в 1921 році на першій партійній нараді в справі народної освіти схвалено постанову, як тимчасову спробу, скоротити термін загальної освіти до 15-ти років, замість 17-ти, і перетворити дві старші групи дев'ятирічки на профшколи. Але в перші роки після цього рішення дев'ятирічки залишаються ще в багатьох містах як загальноосвітні школи. Наприкінці 1924 року становище міняється. Старші класи дев'ятирічок перетворюються на технікуми або профшколи з трирічним курсом навчання. А невелика кількість залишених дев'ятирічок прибирає певний професійний характер, що залежав від місцевих умов школи і місцевих потреб на фахівців із тої чи іншої ділянки. Так, наприклад, одні дев'ятирічки мали «ухил» кооперативний, інші — медичний, а ще інші — агрономічний і т. п.

Таким чином основою нової освітньої системи стає школа семирічка з двома конценрами (4 і 3 роки навчання), а на її базі будується система навчальних закладів (3-4-річні технікуми). Дев'ятирічки складаються з трьох ланок (4, 3 і 2 роки). В двох останніх класах дев'ятирічки викладаються прикладні дисципліни («спецкурси»), відповідно до професійного нахилу школи.

Крім цього, в той час організуються нові типи школи: ФЗУ і ШКМ. ФЗУ (Школа фабрично-заводського учнівства) ставила собі за завдання готувати з молоді кваліфікованих робітників для фабрик і заводів. ШКМ (Школа колгоспної молоді) готувала робітників для колгоспів. У зв'язку з завданням індустріалізації країни, керівні партійні та інші советські організації присвятили велику увагу школам ФЗУ, що мали велике значення в системі народної освіти. В постанові ЦК ВКП(б) від 5 березня 1926 року сказано:

»Школи ФЗУ повинні готувати кваліфікованих робітників до ступеня 6-ої ранги, які могли б після виходу зі школи підвищувати свою кваліфікацію до 7-го, 8-го і 9-го розрядів. При цьому школи ФЗУ не мусять ставити собі за мету підготовляти майстрів і взагалі технічний персонал, а лише свідомо грамотного, технічно кваліфікованого робітника.

Підготовка робітничої сили повинна розглядатись не тільки як звичайна галузь народної освіти, а як одне з найважливіших господарських завдань,

і відповідно до цього школи ФЗУ повинні розвантажуватись від широкої освітньої програми. Програма повинна бути зведена до необхідних прикладних дисциплін та необхідного мінімуму політехнічних знань» («Изв. ЦК ВКП(б)», 1926, ч. 12).

Разом із розвитком індустріалізації країни все більше й більше відчувалась недостача кваліфікованих робітників. Тому СНК ССРСР* у січні 1930 року схвалює постанову ширше розгорнути сітку ФЗУ. В тій постанові, між іншим, сказано:

»Тому, що збільшується потреба на школи фабрично-заводського учнівства і на школи масових професій, щоб забезпечити робітничою силою нові заводи, доручити вищій раді народного господарства ССРСР:

а) вжити всіх заходів щоб поширити сітку і прискіпити будівництво приміщень для цих шкіл та привести до кращого виробничого їх обладнання, зокрема до закріплення за ними частини обладнання підприємств» («ВКП(б), советская власть, комсомол о культурном строительстве», сост. Заколоткин, Морозов, Подземский. «Работник просвещения», 1930, стор. 326).

В тій же постанові чистаємо ще таке: »Зобов'язати Вищу раду народного господарства ССРСР передбачити при будівництві всіх нових великих заводів організацію і побудову навчальних комбінатів, що включають у себе школи фабрично-заводського учнівства, школи масових професій, професійно-технічні курси для робітників, установочні цехи, вечірні робітничі технікуми і т. д., а також розгорнути на нових заводах широку систематичну роботу для підвищення виробничого і культурно-технічного рівня робітників цих заводів.

Будівництво навчальних комбінатів при нових заводах повинно відбуватися з таким розрахунком, щоб школи фабрично-заводського учнівства та інші установи в галузі підготовки робітників почали діяти і можна було б використати їх для укомплектування основних кадрів робітників.

Навчальні комбінати мірою їхнього розвитку повинні перетворюватись на бази підготовки робочої сили для розвитку відповідних галузів промисловості...

Вказати місцевим радам на необхідність особливо пильного ставлення до поширення сітки шкіл фабрично-заводського учнівства і шкіл масових професій, до прискіпування їх будівництва, забезпечення їх приміщеннями і т. п.» (там же, стор. 327).

Школи ФЗУ, згідно з вказівками ЦК ВКП(б) і большевицької влади, комплектувались із дітей робітників, бідніших селян і, частково, з дітей службовців. Це була, переважно, молодь, що раніш закінчила чотири класи загальноосвітньої школи (початкову школу), а іноді навіть і не закінчила її, що й відбивалось негативно на навчанні ФЗУ.

Тому Наркомтруд ССРСР, ВСНХ ССРСР і ВЦСПС** 4-го листопада 1930 року видали циркуляр про організацію курсів для підготовки учнів до школи ФЗУ і школи масових професій. В циркулярі сказано:

*) Рада Народних Комісарів ССРСР.

**) Народний комісаріат праці ССРСР, Вища рада народного господарства ССРСР і Всесоюзна центральна рада професійних спілок.

»Тому, що недостатній освітній рівень безробітних підлітків може бути перешкодою до повного і правильного укомплектування шкіл фабзавуча* і шкіл масової професії восени 1930 року, НКТ ССРСР, ВСНХ ССРСР і ВЦСПС пропонують прийняти наступне:

1) НКТ союзних республік повинні узгодити з відповідними наркомосами організацію на місцях короткотермінових загальноосвітніх курсів для підготовки безробітних підлітків у школи фабзавуча і школи масових професій, керуючись зразковим положенням про ці курси, що їх тут залучуємо.

2) Курси мають організувати місцеві органи праці разом з органами Наркомосу не пізніше 1 березня, з таким розрахунком, щоб до 15 серпня 1930 року ці курси закінчили в цілому ССРСР не менше як 70 000 безробітних підлітків, у тому числі в РСФСР — 46 000, в УССР — 19 500, в БССР — 1 200, в ЗСФСР** — 1 500, в УзбССР — 800, в ТуркмССР — 700, в ТаджССР — 300« (»Труд« ч. 38, 9.II, 1930).

В селі школам ФЗУ відповідали школи селянської молоді. Керівні партійні й інші советські організації приписували цим школам дуже велике значення у перебудові села і колективізації сільського господарства.

»ШКМ — одна з форм »смічки« робітничої класи і селянства, один із ременів, що в'яже комсомол із масами трудящої молоді села.

Через школу селянської молоді, як державний орган навчання і виховання, партія і комсомол здійснюють виховання селянської молоді в дусі пролетарської комуністичної ідеології, переборюють психологію дрібного власника і виховують соціалістичного перетворювача села« (»Еженедельник НКП РСФСР«, ч. 42, 1929).

Школа колгоспної молоді трактується як основний тип сільсько-господарської освіти селянської молоді. Її завданням, перш за все, є: 1) сприяти прониканню в селянські маси думки про перевагу колективного сільського господарства над індивідуальним; 2) давати учням знання і уміння, що потрібні для поліпшення і реорганізації сільського господарства; 3) виховати учнів політично в дусі комунізму, приготувати їх на активних громадян села, виховати з них кооператорів і т. п.

ШКМ мала трирічний курс навчання і поділялась на два типи: 1) ШКМ молодшого віку, де приймалась молодь від 12-ти до 15-ти років, що закінчила школу першого ступеня (чотирирічку); 2) ШКМ старшого віку, до якої в першу чергу приймали підлітків і юнаків від 14-ти до 18-ти років, які не закінчили чотирирічки або закінчили її кілька років перед тим.

В цих школах училась майже виключно селянська молодь. У 1927 році в ШКМ РСФСР було 95,2% селянських дітей, у тому числі: 6,6% дітей батраків, 38,7% дітей бідняків і 49,9% дітей середняків. (»Педагогическая энциклопедия«, т. II, стор. 305).

*) Фабзавуч — ФЗУ.

**) Закавказька советська федеральна соціалістична республіка.

Проф. Микола ВЕЛИЧКІВСЬКИЙ

СУМНІ ЧАСИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

(1941—1944 роки)

(Закінчення*, 7)

48. МОЄ СТАВЛЕННЯ ДО УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РАДИ, ЩО УТВОРИЛАСЯ НА ЕМІГРАЦІЇ

Після багатьох мандрювань, я опинився у Мюнхені (Баварія). Отже, Президія УНРади, вийшовши з Києва, перебувала короткий час у Львові, а потім, теж недовго, в Братиславі (Словачина), де від імені Президії УНРади Юлій Ревай і письменник Аркадій Любченко вели переговори з УГВР в особі письменника Івана Багряного (що був представником від УГВР) у справі злиття обидвох організацій — УНРади і УГВР — в одну організацію. Але нічого не договорилися виключно з вини Івана Багряного, як представника УГВР.

Перебуваючи у Мюнхені, я довідався, що всіх членів УНРади з Києва на терені Німеччини є до 30 осіб і до 20 осіб членів УНРади зі Львова. Але я вважав, що ця організація — Всеукраїнська Національна Рада — мусить припинити свою політичну діяльність. Щоправда, ми могли б допомогти в організації та в покликанні до життя єдиного понадпартійного українського політичного центру тут на еміграції. Особисто я був проти організації українського політичного центру на паритетних партійних засадах, де б соціялісти (які, до речі, за часів німецької окупації України не подавали про себе й голосу, очевидно, «страха ради»), мали переважуючий голос. Я був за те, щоб до участі в майбутньому політичному центрі було допущено й позапартійних людей. А в ті часи це легко можна було зробити.

В той час уся наша людність була скупчена в різних таборах «Ді-Пі». І ось тоді, як я пропонував, слід було зорганізувати Всеєміграційний з'їзд, який провів би роботу для утворення єдиного понадпартійного політичного центру.

Але інж. О. Бойдуник почав творити, а його підтримали українські соціялісти, те, що нині є. Отже, дивно, що досвідчений політик інж. О. Бойдуник, був довший час у гострій опозиції до свого власного творива.

В утворенні на еміграції сучасного політичного центру, себто сучасної Національної Ради, я — як голова Президії УНРади, що постала в Києві — ніякої участі не брав. Не брав насамперед тому, що нове твориво організувалося на засадах партійних, де соціялісти, яких на еміграції в природі нараховувалось не більше десятки осіб, мали керівну роль. Мені, що недавно вийшов з підсоветської України, було добре відоме вороже ставлення нашої людности на батьківщині, а особливо селянства, до соціалізму, в якій би то не було формі. Подруге, Всеукраїнська Національна Рада, що

*) Див. «Виз. Шлях», кн. VII-VIII, стор. 801.

була організована на рідних землях, а до якої входили люди з різними поглядами (я сам, як голова Президії, і митрополит А. Шептицький, як І-ий заступник, були позапартійні), опинившись на еміграції, припинила свою політичну діяльність. Отже, я не міг входити до нової Національної Ради, бо я — як непартійний — нікого й не репрезентував.

Але рознеслась чутка на еміграції буцімто я брав участь у творенні нової Національної Ради і ввійшов до її складу. Гурток людей — членів Всеукраїнської Національної Ради — звернувся до мене через пресу з листом, у якому протестував, що я, як голова УНРади, заснованої у Києві, без їхньої згоди організую нову Національну Раду і просили мене дати вияснення.

Я спочатку довго не відповідав, але почав одержувати листи поштою з докором за мою мовчанку. Ось тому я був примушений у часописах «Українська трибуна» і «Промінь» надрукувати своє звернення до тих, хто писав до мене, в якому я, не ображаючи нової Національної Ради, лише пояснив, що участі в її творенні я не брав і до складу її не входжу. Здавалося, що в тому не було нічого такого, що могло б когось образити: я написав лише правду, що не брав і не беру участі в новій Національній Раді. Але знайшовся писака, який, можливо, зле зрозумів мене і в ульмівських «Українських вістях» (з 27. 1. 1949 р.) виступив із «босяцькою» статтею, як зазначив мені в листі редактор цього часопису Юрій Дивнич. Автором цієї «босяцької» замітки був якийсь М. Степаненко.

Для більшої ясности, вміщую тут листа редактора Юрія Дивнича до мене з приводу згаданої «босяцької» статті:

«Високоповажаний Пане Професоре! Дуже шкодую, що не застав Вас, хоч довго шукав по всіх бльоках і коридорах. Мені сьогодні розповіли приятелі про Ваші перед ними жалі на мене з приводу однієї босяцької замітки в «У.В.» в час мого там редакторування. Мені страшно прикро було бачити тоді ту замітку в «У.В.», як прикро *тепер* чути і Ваші догани. Ви, мабуть, не знаєте, що я, зрештою, покинув «У.В.», і розірвав також з ульмівським середовищем. В цьому грало велику роль і отаке ставлення та стиль того середовища. Замітка проти Вас написана не мною. Надрукована в той час, як я був у Міттенвальді, без мого відома і, може, навіть на зло мені (бо я був категорично проти всяких брудних пасквілів у газеті і мав за це досить скандалів). Коли б Вам потрібне було прізвисьце автора того босяцького пасквілю проти Вас для якогось «доходження», то я радо подам те прізвисьце. Бо зроблено це було супроти мого бажання, мого курсу в газеті, моїх смаків — і без мого відома, в мою відсутність. За це треба бити по руках. Але що зробиш? Тільки й того, що я міг зробити — це покинути те все і розірвати з тим усім. Прошу Вас, Пане Професоре, взяти це до відома і не вважати мене за Вашого ворога. Ми з Вами майже незнайомі і було б прикро, щоб ми тільки й мали те «спільне», що цей ідіотський скандал. З щирою пошаною — Юрій Дивнич».

Одержавши такого листа від редактора «Ульмівських вістей», я мав повну сатисфакцію. А й справді: чи можна ображатися на політично не тільки

малограмотну, а, можливо, й людину, яка тільки те й уміє, що може написати (може, й під диктат)... босяцьку статтю, як зазначив у своєму листі Юрій Дивнич? Очевидно, довідавшись, хто саме написав оцю босяцьку статтю, я ніякого «доходження» не робив, бо вважаю, що було б занадто великою честю для людини, яка пише босяцькі статті, щоб я за це, як висловився Юрій Дивнич, бив її по руках.

В усякому разі, Всеукраїнська Національна Рада, що була організована на рідних землях, за німецької окупації, в Києві, зробила чимало добра для українського народу. Ніколи УНРада не співпрацювала з німцями. Як мене особисто, так і митрополита графа Андрія Шептицького, мого І-го заступника, проф. Августина Штефана, другого заступника, — жоден чесний українець, очевидно, патріот, крім большевика, або таємного прихильника большевиків, не може назвати колаборантами, що співпрацювали з окупантами-німцями. УНРада в Києві була в нелегальному становищі. Німецька окупаційна влада ніколи не визнавала нас, а в лютому 1942 року навіть був заарештований голова Президії, проф. М. Величківський, і — як я вже згадував раніше — був врятований від знищення Київським гестапо лише тимчасово, як висловився Розенберг: «Ми з ним порухеємось пізніше, а тепер нам не вигідно робити шуму».

А скільки членів УНРади поклато свої голови за святу ідею нашої поневоленої Батьківщини? Досить нагадати незабутні й вічнопам'ятні святі імена — *Олена Теліга* (славна українська поетеса) з її чоловіком *Михайлом*, редактор *Іван Рогач*, проректор навчальної частини Київського Політехнічного Інституту професор *Федот Чередниченко*, бургомистр Києва професор *Багазій* та багато інших. А згадаймо святе й вічно незабутнє для українського народу ім'я — *Ольжич* (д-р Олег Кандиба), який був ініціатором заснування у Києві УНРади. Отже, як? Всі ті святі люди, великі патріоти нашої Батьківщини, співпрацювали з німцями? Як я, так і великий митрополит граф Андрій Шептицький, всі згадані тут і в цілому вся Всеукраїнська Національна Рада (як у Києві, так і у Львові) були наставлені проти німецької окупації, але одночасно були й проти Московії, білої чи червоної, себто большевицької. «Товарищам» большевикам очевидно не вигідно було, що українці під німецькою окупацією організовано відбудовували своє громадсько-політичне життя. Вони, з допомогою своїх таємних агентів, усілякими способами намагалися шкодити нам у нашій роботі. Большевицькі таємні агенти пролазили і до УНРади, але тут вони нічого не могли вдіяти. Про огидну працю таємних большевицьких агентів я вже згадував раніш (Бос, Ващенко). Були й такі українці, що виломлювалися з єдиного українського фронту (як Харківська невеличка група) з своїми політично-малограмотними амбіціями, але будь-якої шкоди вони не могли вчинити. Або були й такі, як д-р Богатирчук (Український Червоний Хрест), що був вороже наставлений проти всього українського і абсолютно несвідомо діяв на користь большевиків, пішов на співпрацю з німецьким окупантом. Але в цілому український народ виявив свою повну здисциплінованість і, я б сказав, державно-політичну свідомість.

49. НАКЛЕПНИЦЬКІ СТАТТІ НА ВСЕУКРАЇНСЬКУ НАЦІОНАЛЬНУ РАДУ І ЇЇ ДІЯЧІВ У ПРЕСІ НА ЕМІГРАЦІЇ

Ось тому-то Москва вимагала від західних союзників видачі їм особливо шкідливих для Москви українських діячів (у кількості 8 осіб), в тому числі й проф. М. Величківського. Москва мала й має рацію, вона вміє оцінити своїх ворогів. Як голова УНРади проф. М. Величківський, так і його заступник митрополит А. Шептицький та проф. А. Штефан були і є ворогами московського імперіялізму з його рабсько-комуністичною системою, а одночасно і такими ж ворогами німецько-гітлерівського нацизму. Прізвища вісьмох діячів, яких Москва вимагала, щоб їй видати, були надруковані в центральних радянських газетах «Правда» і «Известия». Але як США, так і Англія і Франція, повністю усвідомили собі справу і нікого з названих вісьмох осіб не видали більшовикам на смерть.

Проте тут, на еміграції, більшовики та їхні агенти діють далі. Якийсь М. Шатульський — явний комуніст або один з таємних, що нині звуть себе «прогресистами», — в т. зв. «Українському слові» і в «Українському житті» вмістив свою прогресистську (читай, більшовицьку) статтю п. з. «Український народ ніколи не забуде і не простить тієї чорної зради». В тій статті Шатульський дуже очорнює тих осіб, що підписали меморандум-протест до Гітлера. Потім той же самий «прогресист» (комуніст) М. Шатульський у 1951 році в комуністичному часописі «Українське слово» вмістив другу статтю під заголовком «Мовчи, глуха, — менше гріха». В цій статті М. Шатульський, між іншим, пише: «Редактори «Самостійної»... визнали, що дійсно в часі німецького терору в Україні — митрополит А. Шептицький, Андрій Лівицький, професор Величківський, генерал Омелянович-Павленко та Андрій Мельник листа до Гітлера написали. Редактори «Самостійної» дуже обидилися на Шатульського за два гріхи смертельні: 1. Чому він назвав того листа, чи підписи людей під ним — чорною зрадою? 2. Чому він не вмістив того листа повністю, а цитує тільки сам його кінець?» (Стиль і орфографію залишаю, як в оригіналі, — М. В.). Далі в тій же згаданій статті автор, «прогресист»-комуніст М. Шатульський, лає по-більшовицькому «зрадників народу», себто названих уже осіб, за те, що вони написали листа до Гітлера і т. ін.

Подана писанина якогось М. Шатульського нас не дивує. Так цей, з дозволу сказати, редактор і мусів писати, бо за це він мав, очевидно, грошову подяку від свого пана з Москви. А ось я подам уривок зі статті інженера-лісовода А. Гуд., що нині перебуває у Нью-Йорку. Цей інж. А. Гуд., який під час німецької окупації жив у Броварах біля Києва і нічим не допомагав Українській Національній Раді в Києві та її намаганням захистити українське громадсько-політичне життя від німецьких окупантів, у часописі, що виходить у Новому Ульмі (Німеччина) в статті п. з. «Замість слова в дискусії» (30 січня 1958 р.) пише таке, що зовсім подібне до писанини Шатульського: «Знаємо, що ОУН(с) створила була в Києві під час німецької окупації УНРаду на чолі з проф. Величківським. Не так давно читали ми статтю інж. О. Войдуника з нагоди 10-ої річниці створення тієї УНРади, хоч було це явищем співпраці з Гітлером, автором Майн Кампф»...

і т. п., в такому ж тоні, обкидаючи большевицьким брудом і мельниківців, і бандерівців, і дивізію «Галичина», що нібито всі (а дослівно треба розуміти і УПА та бувших УСС-ів) співпрацювали з німецьким окупантом і т. п.

Що ж це за писанина, теж на замовлення чиєсь, тільки не українське? А запитайте, що робив цей п. А. Гуд. в Україні під час німецької окупації? Чи виступав він також так по-геройськи проти німців або хоч чимнебудь допоміг нам, що намагалися, як радив нам і проф. Ганс Кох, спасати те, що можна спасти? Ось вам другий тип Шатувльського. Таких людей в Україні як за часів большевицької окупації, так потім і німецької окупації, було і є чимало. Шкода тільки, що подібний елемент не залишився удома, щоб лизати там п'яти у »товарищей« — катів українського народу.

50. А ЯК ДАЛІ?

Наприкінці хочемо коротенько порушити питання взаємовідносин між Україною і Німеччиною та Московією, яка нині має назву ССРСР.

Для деякої ясности насамперед коротко зупинимосся над питанням: чи народ відповідає за політику свого уряду? Або, інакше, чи уряд даної країни своєю політикою відбиває думку і бажання свого народу?

Звичайно, в тих державах, де існує парламент і країною керує не президент або монарх, а вибрані народом представники (монарх або президент лише очолюють державу і назовні її репрезентують), — на питання, яке ми тут поставили, не може бути іншої відповіді, як тільки одна, що за політику країни відповідає народ.

Але, як з відповіддю на це питання в країнах, де панувала необмежена монархія або існувала диктатура особи, як в колишній царській Росії, в кайзерівській Німеччині, а потім у гітлерівській, або нині в ССРСР?

В сучасній Росії, що зветься ССРСР, не існує жодне народне представництво, бо так звані »Верховні совети« не є народним представництвом і нікого цим обманути не можна. За царських часів народ тим більше ніби не міг відповідати за дії свого уряду. Але, чи насправді так? А звідкіля ж узявся був уряд за царських часів? Невже, царський уряд просто звалився з неба або, скажім, з Марса, і народ — в даному разі московський — ніякого відношення до цього свого уряду не мав? На це питання дає деяку відповідь відомий на еміграції російський публіцист і учений у його праці п. з. »Характер русского народа« (вид. »Посев«, 1957, Німеччина). На сторінці 52-ій цієї праці читаємо дослівно таке:

»Велика Російська імперія з абсолютною монархічною владою створилася не тільки завдяки зусиллям її правителів, а й завдяки піддержці з боку народу...«

А відомий російський філософ і вчений Бердяев — теж емігрант, що недавно помер у Парижі — у своїй праці »Русская идея« (стор. 6) пише:

»Два протилежні елементи лягли в основу формації рускої душі: деспотизм і анархізм, вільність і жорстокість, націоналізм. самохвальство і універсалізм, шукання Бога і войовнича безбожність, смиренність і зухвальство, рабство і бунт«.

Подані тут думки російських емігрантів дають прекрасну характеристику російського народу, себто москалів. Але уявм собі, що московський народ не мав ніякого відношення до свого уряду, який, мовляв, звалився з Марса. В такім випадку знову ж виникає питання: як же цей узурпаторський уряд міг утриматися сотки років? Маємо тут на увазі московський народ і його національний уряд ще за часів великокняжих. Далі, як міг прийти до влади большевицько-московський уряд, коли б московський народ був проти нього? За чиею допомогою большевики захопили до своїх рук владу і підбили інші народи й країни: Україну, Білорусію, Кавказ, Туркестан, народи Прибалтики і багато інших? Чи ж не за допомогою російського (власне, московського) народу, як це ствердив і сам Сталін, у часи другої світової війни і після неї большевики перемогли?

Отже, московський народ безперечно відповідав і нині відповідає за дії свого уряду. Кожний пересічний росіянин-москвин — є страшним націоналістом-шовіністом. Він зарозумілий імперіаліст у своїх думках і одночасно раб за своєю природою. «Царь-батюшка», а нині «атец всех народов», усе за нього вирішує і росіянин-москаль покійно все сприймає. А разом із тим, цей раб — малокультурна і політично мало або й зовсім неосвічена людина (знання ленінізму, сталінізму і марксизму не є мірилом культурности людини!). Завдяки рабському вихованню впродовж віків у московському дусі, ця людина перетворена на дикого фанатика, що на все довкруги себе дивиться лише з московського погляду — «моему ндраву не препятствуй».

Питання політичного характеру завжди слід відокремлювати від питань науки або й приватних зв'язків. Те, що може знайтися якийсь Іванов, Петров чи Анненков, що виступає проти імперіалістичної політики Москви, не вирішує справи, бо масмо на увазі народ, а не війнятки — одиниці. Цілком погоджуємося з п. Аненським, який у «Новом Русском Слове» (Нью-Йорк) зазначає, що в майбутньому не може бути й жодної мови про якусь федерацію чи конфедерацію України з Росією. З цим, на нашу думку, раз і назавжди покінчено. В майбутньому такі самостійні держави, як Україна, Білорусія, Грузія та інші кавказькі держави можуть увійти у федерацію європейських держав, але ніколи не з Росією-Московією.

Отже, Росія вже достатньою мірою виявила своє ставлення до України і ми це беремо до уваги, знаємо, що Росія (власне, Московія) є нашим залятим і віковичним ворогом. У майбутньому, коли Україна житиме своїм самостійним державним життям, буде видніше, що і як. Нам з Росією (власне, з Московією), як із сусідом, прийдеться мати різні стосунки — торговельні, культурні та інші, але це питання далекого майбутнього.

Тепер порушимо ще таке питання: чи виявили німці своє політичне обличчя у їх ставленні до державного життя України? Коли ми були зупинилися на характеристиці росіянина-москвина, то кваліфікували москвина як фанатика-націоналіста, що вихований упродовж віків своїм тоталітарним режимом — раніш «царем-батюшкою», а тепер «атцом всех народов», Сталіном, Леніном, а чи іншим вождиком, на слухняного раба, виконавця московської загарбницької політики.

Кожний німець також вихований своїм урядом (що, до речі, теж із неба не звалився — вийшов з лона свого народу) на дисциплінованого, служняного фанатика-солдата. Впродовж віків німцєві вбивали в голову, що він не мусить думати сам (очевидно, в справі політики), за нього, мовляв, думають — раніш кайзер, а потім фюрер, або той, хто буде їх заступати. Далі, впродовж віків німцєві вбивали в голову, що саме Провидіння призначило його керувати всім світом (порівняй: »Москва — Третій Рим, а четвертому не бути!«). Одні народи мусять бути відразу знищені (жиди, цигани), а деякі інші (українці, поляки) мають бути знищені поступово, щоб звільнити простір для німців.

Своє ставлення до України німці повністю виявили ще в 1918 році, що українці добре пам'ятають. Українці з Наддніпрянщини ніколи не ідеалізували німців, а особливо ж після 1918 року. Навіть із приходом німців до Києва в 1941 році, коли спочатку вся людність їх вітала, як вітала б кожного, хто визволив би її від віковичних гнобителів — росіян-москалів, до ідеалізування німців ще було дуже далеко. Провідна українська інтелігенція, яка з приходом німців до Києва розпочала працю для відновлення українського національно-державного життя, ніколи — як я вже раніш зазначав — з німцями не співпрацювала і неправду пишуть більшовики та їх приховані співробітники, писанину яких я вже тут подавав.

З перших днів перебування німців в Україні в 1941 році провідна українська інтелігенція намагалася вирвати з німецьких рук для українського народу те, що було можна. Вирвати з пащєки оскаженілого ворога, що прийшов на місце такого ж самого ворога (москалів-більшовиків), яко мога більше нещасних, неповинних жертв. Отже, німці не меншою мірою, як москалі, виявили своє вороже ставлення до України в 1918 році, а особливо в 1941-1944 роках.

Німецька нація, як і російська (власне, московська) — хвора. Чому це так? — питання іншого характеру, про що ми частинно вже згадували. Як хвора психічно людина, так і хворий народ-нація мусить лікуватися. Для німецької, як і для російської (московської) нації, необхідно утворити такі умовини, які допомогли б їй видужати і засвоїти собі поняття мирного співжиття зі своїми сусідами. Для цього треба часу і праці не одного, а багатьох поколінь, праці упертої, настирливої. Але нещастя у тім, що московська нація, теж хвора, має нині велику активно-агресивну силу і весь час нахабно погрожує (а частинно і здійснює цю погрозу) захопити до своїх рук увесь світ. Московсько-більшовицька агресивність перешкоджає і німцям прийти до нормального стану здорової нації.

Нам можуть закинути, що — мовляв — ми необ'єктивні супроти німців. Ось такий чи інший німець був у минулому і нині є приятелем українців, а такому-то німцєві українці надали титул доктора »гоноріс кавза«. По-перше, це рідкі випадки, що котрийсь німець ставиться до нас доброзичливо (це зустрічаємо і серед москалів), і ми говоримо про німецький народ у цілості. Подруге, чи ці одиниці, себто німці, що прихильно ставилися до українців, відважилися хоч би запротестувати в 1941-1944 роках, виявити

своє негативне ставлення до тупої, безглуздої політики німецького ефрейтора Гітлера в Україні? Чи піднесли вони свій голос (очевидно, у відповідній до того часу формі) на захист українського народу, що гинув від руки осатанілого німецького солдата? Протестували тільки самі українці, ось хоч би в меморандумі-протесті до Гітлера, під яким дали свої підписи: голова Всеукраїнської Національної Ради проф. М. Величківський, митрополит Андрій Шептицький, голова Української Національної Ради у Львові, президент в екзилі А. Лівіцький, генерал Омелянович-Павленко, голова Комбатантів, полковник А. Мельник, голова ПУН, за що й мали чимало прикостей від Гітлера. Ні, німці, навіть ті одиниці, покірно мовчали. Нам пригадується ще один епізод, що добре навітлює цю справу.

В 1950 році в Мюнхені (Баварія) до мене звернувся мій добрий приятель д-р Ростислав Єндик і сказав мені, що — мовляв — зі мною хоче говорити один німецький політик (колишній нацист) у справі України. Я відмовився від тієї розмови, мотивуючи тим, що політичними справами нині не займаюся. Але сталося так, що через кілька днів я випадково зустрівся з цим німцем-політиком у приміщенні згаданого мого приятеля. Отже, німець-політик у присутності господаря-українця, сказав мені таке:

— З усього видно, що німцям знову прийдеться іти в Україну. Як, на вашу думку, поставиться до німців українська людність?

— Скажіть, — у відповідь запитав я його, — хто відповідає за німецьку політику в минулому супроти України? Персонально кайзер Вільгельм II і Гітлер, а чи весь німецький народ?

Німець-політик відповів мені, що кайзер Вільгельм II і Гітлер у своїй політиці відбивали лише думку і прагнення німецького народу:

— Ми, німці, повністю беремо на себе відповідальність за політику супроти України в минулому.

Я знову запитав, що зробили німці, щоб у майбутньому німецька політика супроти України була інакшою? Німець відповів мені, що для цього, насамперед, треба перевиховати німецький народ.

— Маєте рацію, — сказав я, — але чи ваші політичні партії, які тепер керують політичним життям вашого народу, можуть публічно засудити політику кайзера Вільгельма і Гітлера супроти України і цим самим запобігти перевихованню свого народу?

Німець відповів мені, що цього вони не можуть зробити.

— Отже, — сказав я нахабі-німцеві, — вас, німців, били в Україні й будуть ще більше бити за вашу безглузду політику.

— Жаль, — відповів німець, — а в Україні така чудова родюча земля.

В цій відповіді німця сказано все, віддзеркалена злочинно-нахабна німецька політика.

Німці можуть бути москвофілами або москвофобами, в залежності від того, як для них краще в даному моменті для оволодіння теренами України. Ще в 1942 році в Києві, в газеті, що друкувалася українською мовою, німці писали: «Нам (німцям) потрібний в Україні простір, а не люди». Ось яка нахабна одвертість тупоумного, озвірілого німецького політика.

Нам можуть ще закинути, що не німецький народ завинив, а система, яка відповідальна за все. Адже тепер, за демократичного управління Західньої Німеччини (часи Аденауера), німці відбудували Німеччину з руїн, забезпечили населенню добробут, німецькі фінанси в блискучому стані, німецька політика має сьогодні цілком демократичний характер і т. п. Все це так, але — як ми вже сказали раніш — за кожну свою систему управління відповідає народ, а не хто інший. На нашу думку, німецька нація (як і московська) хвора і треба деякого часу — два-три, а може й чотири покоління, щоб вона видужала від цієї страшної хвороби. А це можливе лише тоді, коли буде відбуватися необхідне вперте, систематичне політичне перевиховання нації. Це робив Аденауер. Чи пощастить йому і його послідовникам перевиховати німецьку націю? Великою мірою це залежить і від того, чи не перешкоджають у цьому московські комуністи та їх німецькі прихвосні.

Як бачимо, сьогодні між Німеччиною і Україною є велика прірва. Немає чого обдурювати себе. Треба рахуватися з фактами, хоч би які вони були неприємні для нас.

Очевидно, у зв'язку з тим виринає питання іншого порядку: на кого ж нам опертися або хто може бути нашим приятелем і допомогти нам здобути власну державність? На це питання частинно вже є відповідь. Український народ мусить насамперед орієнтуватися на свої власні сили, себто на сили 45-мільйонного народу. Хто ж наші союзники? Вони мусять бути і є, як серед народів, які нині поневолені червоною Москвою, так і серед народів вільного демократичного світу, які нині вже добре обізнані з політичним обличчям сучасної червоної московсько-комуністичної імперії, що прийняла назву СССР.

Увага!**Увага!**

Інформуйте світ про московські злочини. В цьому Вам допоможе монументальна книга англійською мовою про московську окупацію України під назвою

RUSSIAN OPPRESSION IN UKRAINE

Книга має 576 сторін друку плюс 24 сторінки ілюстрацій, у твердій полотняній оправі з мистецько-оформленою обкладинкою.

Ціна (без пересилки) 36 ш., у США і Канаді — 8 дол.

Просимо замовляти в Українській Видавничій Спілці:

*Ukrainian Publishers Ltd.,
200, Liverpool Road,
London, N.1., Great Britain.*

Проф. д-р Вадим ЩЕРБАКІВСЬКИЙ

ФОРМАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

(Продовження, 9)

МЕЗОЛІТ

Палеоліт у Франції закінчився мадленською добою і культурою, а на сході — верхньою, себто пізньою, оріньяцькою. Пізніші кам'яні культури, відкриті ще в середині минулого століття, одержали назву неоліту, бо різниця між ними і палеолітом щодо форми й техніки обробки кам'яних знарядь була надто велика. Але переходових форм і переходною техніки в обробці палеолітичних і неолітичних кам'яних предметів не було знайдено і довгий час учені думали, що в Європі між палеолітом і неолітом існувала перерва. Цю перерву вони звали гіятусом, бо «гіятус» по-латині значить «перерва». Однак разом із тим, як наука археології ставала на твердий ґрунт наукового дослідження і віддалювалась від аматорського антикваризму, як розкопки почали вестись систематичніше, то й гіятус почав зменшуватися і йому дали тоді назву «мезоліту», себто середньої кам'яної доби, яка лежала між палеолітом і неолітом, і служила добою переходу від одного до другого (П'етт). Тоді почали цікавитися *епіпалеолітичними* культурами, себто такими культурами, які могли бути втворені нащадками палеолітиків, але в умовах вже не льодовикової, а післяльодовикової теплішої доби. Відкриття таких культур служило б доказом існування в Європі нащадків людей палеолітичної доби. Такі культури і справді виявлено у Франції. Там було знайдено дві таких культури, одна своя, а друга чужа.

Перша, своя епіпалеолітична культура, була названа *азильською* культурою, відповідно до імені села Мас д'Азіль, біля якого її знайдено. Вона характеризувалася ріняками, помальованими червоними знаками, подібними до якихось невідомих літер, та гарпунами з рогів шляхетного оленя, які нагадували трохи мадленські гарпуни, але гірші від них, бо роги шляхетного оленя були слабші, ніж роги північного оленя, з яких вироблялися мадленські гарпуни. Пізніше, вже в двадцятому столітті, відкрито нові поховання в печерах цих епіпалеолітичних мезолітиків. До знахідок азильської культури належать теж так звані мікроліти, себто дуже дрібні крем'яні вироби, тонко відретушовані, яких, або ліпше сказати, подібних до яких знайдено дуже багато в північній Африці, особливо в околицях міста Гафзи. Тому французи звать цю мікролітичну індустрію гафзійською або капсійською. У Франції таких мікролітів знайдено дуже багато біля містечка Тарденуа; ця французька мікролітична індустрія

зветься терденуазькою. Питання, чи азильсько-тев'єкська культура була тарденуазькою, залишається невиясненим.

Як вже згадувалося, перерву або гітус між палеолітичною і неолітичною добами заперечував французький вчений П'етт¹, що у другій половині минулого століття відкрив нову культуру в печері Мас д'Азіль, в арієзьких Піренеях над рікою Арізою, притокою ріки Арієж. Мас д'Азіль лежить на півдорозі від Пам'єру до Сен-Жірон. Але розкопи П'етта не були на науковій висоті і пізніші дослідники мусіли написати таке: »Тільки випадково нам пощастило зібрати декілька нотаток про спосіб азильського похорону, і нам виглядає, що, судячи по аналогії, тут ідеться про такі самі мезолітичні поховання, які пізніше були відкриті в Тев'єк-Гоедік. Незацікавлення П'етта людськими кістяками нас просто дивує, бо крем'яну і кістяну індустрію він відмічав дуже старанно. П'етт бачив багато людських кістяків, але не звертав на них уваги і не дав ніякого їх опису«.

Першим, хто звернув увагу на мікролітичний характер азильської індустрії, був *Карталяк*. І це не дивно, бо нічого не лишилося і від дольмена (велетенський кам'яний »стіл«, — примітка ред.), якого бачив колись П'етт. П'етт зробив тільки одну маленьку замітку про поховання у супроводі кольорованих галочок². Замітки про старі розкопи зробив Сен-Жюст Пекарт³. Щойно в 1922 році нові розкопи дали до 4000 предметів кам'яної і кістяної індустрії, від палеолітичних і мезолітичних, з кольорованими галочками, аж до неолітичних. Ми вже говорили, що Пекарт знайшов подібність між похованнями саяк-так занотованими П'еттом і похованнями, теж мезолітичними, в Тев'єк-Гоедік⁴. Ці останні місця мезолітичних знахідок є у Бретані.

Тут знайдено поховання у печерах. Кістяки скорчені; одні лежали на правому, інші на лівому боці. В одному місці знайдено велику купу каменів на плиті величиною 75×70 см., яка прикривала вогнище. У вогнищі, між іншими кухонними залишками, знайдено вилицю вепра. Якраз під ним було відкрито поховання ч. 15, — два кістяки дорослих і один дитячий. Яма розміром 90×85 см. Похоронено не всіх трьох відразу, а через якийсь час

1) Edouard Piette, 1) Étude d'ethnographie préhistorique. L'Anthropologie, vol. VII, 1896. 2) Les galets colorés du Mas d'Azil. L'Anthropologie, vol. VII, 1896, p. 385. 3) Repartition stratigraphique des harpons dans grottes des Pyrénées. L'Anthropologie, vol. VI, 1895, p. 283 ff.

2) E. Piette, Une sépulture dans l'assise a galets colorés. Bulletin de la Société d'Anthropologie, vol. III, 1899, p. 447-448.

3) Pequart, дивись Préhistoire, vol. VIII, p. 14 і p. 19.

4) Marthe et Saint-Just Pequart, Marcellin Boule et Henri Vallois, Tévéc station-necropole mesolithique du Morbihan. Archives de l'Institut de Paléontologie Humaine, mem. 18, 1937.

Saint-Just Pequart, Un gisement mésolithique en Bretagne. L'Anthropologie, vol. XXXVIII, 1928, p. 479. La Nécropole mésolithique de Tévéc. L'Anthropologie, vol. XXXIX, 1929, p. 373-400. La Nécropole mésolithique de l'Île d'Hoëdic. L'Anthropologie, 1934, p. 1.

одного за одним: спочатку одного дорослого, потім дитину, вкінці другого дорослого, а це й викликало непорядок кісток попередньо-похованих, уже погнилих трупів. Тому останній кістяк ліпше зберігся. Орієнтація його від NNE до SSW. Ноги зігнуті наліво, руки складені на животі, біля голови — продріявлені черепашки літоріни і дві привіски з черепашки кардіом, сильно повоховані. На лівій руці браслет, а між ногами два кістяні стилети, але вони не належали цьому покійникові, бо звичайно лежать на грудях. Тіла сильно покриті вохрою.

На основі зроблених розкопів не можемо багато сказати про французьких епіпалеолітиків. Нащадки французько-кантабрійських мадленців жили по-старому, засвоєному ще з палеолітичних часів звичаю, сполучаючи полювання на звірів та рибальство з допомогою кістяних гарпунів із збиранням різних плодів, наприклад, диких овочів, грибів, горіхів, суниць і т. п. Вони й створили *азильську* культуру. Жили, як і їхні предки, в печерах, ховали своїх покійників у скорчених позиціях у ямах, рясно обсыпавши їх червоною вохрою. Як я вже згадував, при покійниках знаходили теж т. зв. мікроліти і мальовані ріняки.

Мезолітичні люди жили меншими групами. Вони взагалі були ізолювані, бідніше озброєні і виряджені, порівнюючи з мадленськими або пшєдмостськими чи вістоніцькими⁵. Але в них вже, мабуть, був приручений пес, що мусів багато помагати їм у полюванні на звірів. Де можна було, ті люди годувалися слимаками й устрицями. Треба згадати, що в середній Європі і далі на схід у палеоліті не було мадленців, а жили люди пізньої оріньяцької доби.

Не зважаючи на те, що азильці жили ізолювано, ця ізоляція не була повною, бо, наприклад, черепашки «колюмбеля рустікана» були імпортовані на північ із Середземного моря аж до Фалькенштайнської печери в Німеччині⁶. Азильці вміли продіставатися по воді на острови, де бачимо їхні стійбища. Як продіставалися, не знаємо, може, на плотах, а може на якихсь човнах⁷. Азильські стійбища знайдено на схилах Кантабрійських гір, на центральнім масиві Піренеїв, Юрі і Вогезах, у Шварцвальді, а також на альпійських горбах. У південній Франції азильці майже безпосередньо йдуть за мадленцями, мабуть, у бореальні часи. У Шотландії стійбища азильців знайдено 7 метрів над морем, і прийшли вони туди мабуть в *атлантичній* добі. В Німеччині останки мабуть якихось азильців, у всякому разі якихось мезолітиків, були в печері Офнет у Баварії. Там була верства, у якій знайдено 21 людський череп, похований без решти кістяків. З тих черепів 8 було брахікефальних, а решта довгоголові; всі вони були сильно засипані червоною вохрою. 13 черепів більш-менш довгоголових

⁵ Вістоніце і Пшєдмост — палеолітичні селища в Чехо-Моравії.

⁶ Germania, 18 (1934), S. 81-88.

⁷ Gordon Childe, Scotland, p. 14-17.

належали до середземноморської раси і, мабуть, попали туди з берегів Середземного моря, а брахікефальні черепи могли бути передньоазійського походження і, на гадку декотрих учених, належали людям, які сюди примандрували. В деяких мезолітичних похованнях, як уже згадувалося, знайдено мікроліти. Пізніше їх знайдено також у Німеччині, Польщі та в Україні. У Польщі їх знаходять під пісковими надмами в так званій Свідерській культурі.

Скандинавський епіпалеоліт

Більша частина Швеції і Норвегії в ту добу була ще під кригою. Це так звана *йольдієва* доба. Така назва походить від мушлі (черепашки) *Joldia arctica*, що відкладена там у пізньольдовиковому морі разом із іншими черепашками (*Idothea entomon*). *Йольдієве* море представляє найвищий стан води в Скандинавії за часів квартиру, який досягав до 100 метрів висоти над теперішньою поверхнею моря в Скандинавії. Згадане море залишало осадки зі світлих глиняних верств, грубиною від двох до 10 міліметрів, з дрібного піску відкладеного на весні, і з темних верств, відкладених восени та взимку. Високоарктичний клімат цієї доби визначається мушлями *Astarte borealis* та *Cyprina islandica*, а особливо — *Joldia arctica*. Ця мушля вимагає для себе на дні моря температури від -2° Цельсія до $+1^{\circ}$ Цельсія, тепер водиться тільки в Карському морі та вздовж сибірських берегів, де температура на дні моря вагається від 0° до -2° Цельсія. Фльора на краю йольдієвого, дуже солоного, крижаного моря була так звана дріасова (*Dryas*). Складалася із полярних і плакучих ів (верб, — ред.), повзучих дріасових октопеталій та інших рослин, що водяться тепер на Шпіцбергені. Також з водяних рослин, що ростуть у морських глибинах: *Potamogeton*, *Myriophyllum*, *Menyanthes*, які вимагають температури понад 0° Цельсія на протязі чотирьох місяців, і принаймні 5° — 6° Цельсія для липня. У цій йольдієвій добі слідів людини в Скандинавії не видно, не знайдено жодних⁸.

Але з того йольдієвого часу в шведських озерах залишилися риби й раки, які зуміли пристосуватися до нових умовин життя. Льодовикова крига залишилася тільки на найвищих гірських гребенях центральної і північної Швеції.

Анцилова доба

З кінцем йольдієвої доби земля починає підійматися у Швеції і Фінляндії такою мірою, що Швеція сполучається з Данією і через неї з Німеччиною, хоч більша частина Фінляндії ще лишалася під водою. Балтицьке море (*Ostsee*) стало в максимумі *анцилової* фази внутрішнім озером величиною, приблизно, в 570 000 кв. км. поверхні. Вода його помалу втратила свою солоність, завдяки припливові прісної води з рік. Морська фауна зникла і

⁸) Obermeier. Der Mensch, p. 466.

замінилася прісноводною фавною; з'явилися черепашки *Ancylus fluviatilis*, *Limnea ovata*, *Planorbis marginatus* і т. п. Одначе з йольдієвої доби залишилися ті риби та інша фавна, які пристосувалися до нових умовин життя, як уже сказано вище. Клімат цього періоду ще був холодним, але значно більш поміркованим, порівнюючи з йольдієвим. Арктична фльора з полярною івою на чолі, відступала за кригою далі на північ, а на півдні появлялися перші лісові дерева: *береза*, *осика* і *сосна*. Сосна росла на найсухіших місцях; на торфових болотах появлялася рідко, панувала у високих лісах. Під час цієї соснової доби з відносно континентальним кліматом, по краях озер росли *ялівці*, *озерний терен*, *чорниці* та *іви*. Цей період на півночі зветься анциловим періодом, відповідно до імені черепашки анцілюс флювіатіліс. У той час там уперше з'явилися люди, а їхня культура зветься *маглемозькою*. Вона подібна до французької азильсько-тарденуазької культури. Очевидно, що в той час клімат у цілій Європі мусів потеплішати. Маглемозьку культуру знайдено також у Бельгії і в Йоркширі в Англії. Вона теж зберігала деякі сліди і традиції мадленської культури.

Наприкінці анцилової доби скандинавський суходіл знову почав опускатися, Балтика знову сполучилася з Північним морем, як і тепер, і знову стала солоноводною, а клімат Скандинавії став ще теплішим. Цей новий період зветься *літориновим*, завдяки моллюскам-устрицям, які служили стравою для епіпалеолітичних людей. Культура людей, які їли цих моллюсків, зветься в Данії *Ертеболе*, а в Норвегії — Ноствет (*Nöstvet*). Люди ці були риболовами, мисливцями-ловцями, слимакоїдами. Купи залишених ними скойок звуться *кйокенмодінґи*. Одночасною з цією культурою була французька ранньо-неолітична *кампіньєнська* культура. В купах вицезгаданих скойок знайдено також черепки грубої кераміки.

Дуже можливо, що ця культура була відгалуженням або локальним скандинавським варіантом кампіньєнської культури, поширеної не тільки в Західній Європі, а також в Італії і навіть у Сирії. Подібна культура не так давно була відкрита в Іспанії і Австрії, у подібних астурійських кйокенмодінґах. Не помітно в тій культурі якогонебудь розвою артистичного смаку.

Зміни клімату на півночі

В північній Європі т. зв. пилкова аналіза (аналіза цвіту дерев, захованого в ямах, торфових болотах і т. п.) дала можливість досить докладно встановити зміну клімату через появу пилку інших дерев у нижчій чи вищій верстві торфовища. Першими деревними імiґрантами з'явилися на півночі берези та іви, потім прийшли сосни, пізніше ліщина, за ними берест, липа, а згодом дуб (власне мішаний дубовий ліс), а останнім прийшов у Данії бук. Але, в залежності від різних топографічних і геологічних особли-

востей, з'являлися і деякі різниці, часом досить значні. Визначаючи на певному рівні торффу присутність пилку тих чи інших дерев, тим самим визначається клімат тепліший чи холодніший. В північній Європі *холодний* т. зв. *передбореальний* клімат тягнувся довго і потім перейшов у континентальну *бореальну* фазу, яка характеризувалась довшим і теплішим літом як тепер, зате суворою і сніжною зимою. Потім раптом збільшилися дощі й західні вітри спричинили інший клімат у північно-західній Європі, без зменшення середньої річної температури. Клімат *Данії* став дійсно *атлантичним* і мішані дубові ліси досягли максимуму свого поширення коштом соснових лісів. У Британії, навпаки, надмірно часті дощі й вітри спричинили обезліснення на висунених просторах. Ступнево атлантичні бурі знову змінилися, наслідком чого прийшов другий період росту лісів в Англії, але трохи скоротивши його на континенті. Ця фаза, тепліша від теперішньої, зветься *суббореальна*. Це остаточно закінчилося приходом нового холодного вогкого клімату в т. зв. *субатлантичній* фазі. Звичайно, ці терміни, *бореальний*, *атлантичний* і т. п., не можуть точно застосовуватися до Швейцарії, південної Німеччини, і є зовсім без значення для середземноморської полоси⁹⁾. Тільки в Данії і Швеції вони точні.

Мезоліт Півночі (новіші дослід)

Досліди проведені перед другою світовою війною в Скандинавії дали такі результати:

В 1937 році Іверсен і Трельс-Сміт доказали, що існувала не одна т. зв. *трансгресія** Літоринового моря, а три трансгресії; всі вони датовані аналізою пилку від початку атлантичного клімату, середини його і кінця, себто за переходу від атлантичного клімату до суббореального. В той же час Трельс-Сміт констатував присутність біля Самсо трьох горизонтів морських трансгресій висотою 1 метр, потім більше метра і, нарешті, 2,5 м. На кожному з цих горизонтів було по одному кйокенмодінгу. Знайдене там знаряддя належало до типу Брабранд, що вважався за старовинну ертебольську індустрію. Той же автор зробив у тому ж 1937 році нові розшуки в Брабранді разом з Йенсеном. Вони закінчилися відкриттям однієї піскової надми, в якій лежали нетипові крем'яні вироби, вміщені у глині, як здається, сучасній із сусідніми купами черепашок. Пилкова аналіза датувала час їх залягання переходом від атлантичного до суббореального клімату. Йенсен установив, що культура Брабранду, а також і Трольдеб'єргу, датується, завдяки знайденій тут кераміці і різним інструментам, початком епохи поховань у мегалітичних галеріях, себто стосується до повного неоліту. До того ж у Брабранді Гатт знайшов відтиск одного пшеничного зерна на черепку, а Трельс-Сміт визначив

⁹⁾ Gordon Childe. Dawn of European Civilisation, p. 2.

^{*}) Наступ моря на сушу.

одну кістку домашнього бика, яка відповідає датуванню пілковою аналізою. Трельс-Сміт установив хронологію крем'яних данських сокирок старого віку, з якої виходить, що брабрандські сокирки типологічно найбільше віддалені від сокирок, добутих у маглемозьких верствах Кльостерлунду, Мюллерупу, Свердбору і Гольмгаарду, які відходять до *бореальної* доби, тоді як ертебольські і альструпські II займають середню позицію.

Щодо шнурової кераміки, то вона в Штрандегаарді і Сольагері є пізнішою від останньої літоринової трансгресії. Це в Данії.

Щодо Швеції, то на її півдні Багге і К'ельмарк у 1939 році розрізнили в кучугурах піску Сіреторпу 4 верстви, в яких *типова ертебольська* кераміка з сокирками лімнгамського типу та зі стрілками з поперечним лезом знаходилася *над шнуровою* керамікою. При цьому у верхніх верствах шнурова кераміка появляється знову, а ще вище над нею була штампована кераміка. З ертебольською керамікою знаходились ще банька з комірцем на ший, випрямлювач стріл, бойовий топірець з гудзиком і поліровані вузькотилі сокирки. У верхній шнуровій кераміці знаходились т. зв. човникові бойові топірці та поліровані груботилі сокирки. З того виходить, що тут шнурові неолітики прийшли раніше ніж ертебольці. Таким чином у Швеції ертебольської кераміки не було перед періодом дольменів. Правда, Багге допускає існування там одного сорту ертебольської культури з оббитими нешліфованими сокирками (значить, значно старшими) ще перед першою атлантичною трансгресією.

Аналогічне явище помічається і в Фінляндії. Поселення з шнуровою керамікою знаходяться там місцями на нижчій, себто старшій побережжі ніж ті, на яких поселилися дві (епіпалеолітичні) культури — ертебольська і суоміс'ярвська. Ертебольська культура збереглася у своїй власній (епіпалеолітичній) формі аж до повного неоліту, не позичаючи від своїх більш розвинених сусідів нічого, крім окремих, ізольованих, елементів їхньої економії. Еволюція цієї культури йде паралельно з Гуденовою.

Отже, бачимо, що ці досліді довели, що епіпалеолітичні культури і, очевидно, й їх автори, дожили разом з ними не тільки до розцвіту неоліту, а й до останньої його фази, бо шнурова кераміка, власне, її автори, наприкінці своєї культури вживали вже й металів.

Тепер стисло подамо тут північні культури. Отже, під час анцилового періоду існувала перша балтицька культура, відкрита на Зееланді. Вона зветься *маглемозькою* (Maglemose). Її носії жили не на твердій землі, а на потоках, присунених до берега озера. Вживали мікролітів, кістяних гарпунів і остів на рибу, кістяних голок, як і в палеоліті. Вони виявили значні мистецькі здібності в оздоблюванні своїх кістяних виробів гравірованими зображеннями, які часом були виразно дегенерованого мадленського стилю. Ця культура була досить поширена, бо сліди її знайдено

не тільки в Балтиці, а теж у Бельгії і в Англії (в Йоркширі). Щодо фізичного типу, то частина людей, здається, належала до старої кроманьйонської раси, але там були вже й круглоголові типи, як і в Португалії та Баварії.

Під час літоринового періоду існувала ертебольська культура в Данії і ностветська культура в Норвегії. Люди жили старими традиціями: ловецтвом і збиранням харчів. Особливо велику роль в їх економіці грали слимаки (черепашки устриці), від яких залишилися великі купи скойок, названих *кйокенмодінгами* (кухонними покидьками). Купи скойок часом досягали двісті метрів у довжину і до двох метрів у висоту. Типовими виробами тих людей були великі крем'яні списи й сокирки та інші знаряддя, подібні до грубих інструментів палеолітичних культур. З'явилася тут і перша примітивна кераміка. Але тут нема й сліду того артистичного розвою, що характеристичний для кінцевих фаз палеоліту Європи.

К. Шухардт так висловлюється про початок заселення шведських берегів, після відступу останнього льодовика. Коли, згідно із дослідями Геера, 10 000 літ перед Христом крига стояла вже на південнім березі Швеції, то тамтешня солютрейська культура могла з'явитися там трохи пізніше, себто тоді, коли життя стало там можливим, а саме, правдоподібно, біля 9 000 літ перед Р. Хр. або навіть 8 000 літ перед Р. Хр. Подібність форм інструментів з французькими показує, що власне звідтіля прийшли до Швеції перші колоністи на звільнену від льоду землю. Дійсно, мезоліти півночі і заходу мають між собою давні й тісні зв'язки і культурний поступ на обидвох просторах проходить цілком паралельно. Він подає таку таблицю¹⁰.

Захід	Північ	Час	Клімат
Солютре	лавролистові шпичаки	9 000 — 8 000	Йольдівий Анциловий Літориновий
Мадлен	кістяні гарпуни	8 000 — 7 000	
Азиль	Маглемозе	7 000 — 5 000	
Кампіньен	Кйокенмодінги	5 000 — 4 000	
Неоліт	Неоліт	4 000 — 2 000	

Мезоліт. Тарденуазська культура

Прямування до того, щоб зменшити розміри крем'яних виробів характеристичне для багатьох верхнепалеолітичних індустрій, але привело до регулярних геометричних форм тільки в Африці. Археологи авторів цих геометричних мікролітів назвали капсйцями від місцевості Гафза, біля якої знайдено особливо багато останків цієї мікролітичної культури. Особливо характеристичними формами в них були кремінці у вигляді *трапезій* і *півмісяців*, а крім того були і всякі інші форми. Особливо ж вражає техніка такого дрібного ретушування, що часто треба дивитися крізь

¹⁰) Schuchhardt, C. Alteuropa, p. 42.

побільшаюче скло, щоб побачити його. Грубина самих цих інструментів була менша від двох міліметрів, а довжина часом не перевищує одного сантиметра. Тому, що у Франції зовсім подібна мікролітична індустрія, вона там була названа *тарденуазькою* від імени місцевості, біля якої була знайдена. Через те, що ця індустрія була знайдена в багатьох місцях Піренейського півострова, виникла теорія, що її принесли переселенці з Африки, коли Сагара почала висихати. У всякому разі тарденуазці досягли *Бельгії, Британії і південної Німеччини* ще в *бореальний* період¹¹. Але здається, що там, як і в Португалії, ці тарденуазці дожили, зберігаючи свою мікролітичну індустрію і примітивну економію, аж до неолітичної і навіть бронзової доби¹². Тому, що пізніше тарденуазькі мікроліти знайдено і в Польщі та в Україні, висловлювались думки, що капсійці, себто автори мікролітичної індустрії, пройшли і в ці області. Кульонж знайшов тарденуазькі мікроліти біля Совтерр, у провінції Льот і Гаронн, разом із шнуровою керамікою і зазубленими стрілками¹³.

Гордон Чайлд висловив думку, що певні тарденуазькі типи, як напр., трапезовидні та півмісячні форми, уживані на іберійському півострові, у Франції та в Україні, можуть означати абсорбцію тарденуазьких ловців народами, які продукували харчі¹⁴.

Нові знахідки в Галичині ніби підтверджують таку думку. Гордон Чайлд підкреслює, що мікролітичний інструмент ще не є доказом, що він належить до мікролітів, зроблених у мезолітичній добі, бо мікроліти могли вироблятися і значно пізніше. Наприклад, мікролітичні зубці вироблялися для вставки в кістяні серпи, щоб жати збіжжя, як це було не раз стверджене розкопами в Передній Азії.

Мезоліт на Україні

Останні відкриття советських археологів в Україні встановили існування мезолітичної людини як у Криму, так і на північному побережжі Озівського моря біля Мелітополя.

Про останки дуже примітивної культури вже згадував і проф. Данилевич. Це були різні крем'яні та кістяні знаряддя, що їх він уважав за найстарші неолітичні речі на Київщині. Отже, дуже можливо, що вони могли належати українським епіпалеолітичним групам на Київщині. Кричевський вказував на подібні можливості існування епіпалеолітиків на р. Десні, себто на Чернігівщині. Деякі теперішні московські вчені, як здається, знайшли якусь епіпалеолітичну культуру в Галичині, перемішану з мальованою керамікою чи прикриту нею. Ще Хвойка вважав, що мальовану

¹¹) Clark, *The mesolithic Settlement of Northern Europe*, 1936, p. 211-213, 217. *The Mesolithic Age in Britain*, 1932, p. 51.

¹²) G. Childe, *The Danube*, p. 18.

¹³) Coulange, *Institut de paléontologie humaine. Mémoire*, 14 (1935), p. 26.

¹⁴) G. Childe, *Dawn*, 5th Edition, 1950, p. 7-8.

кераміку принесли на Україну висококультурні племена, а місцеві люди побачивши гарну мальовану кераміку та як її робили чужі майстри, потім старалися наслідувати мальовані зори (спіралі і т. п.) на своїй примітивнішій кераміці, витискаючи їх гребінцем на ще м'якій глині. Тільки треба пам'ятати, що епіпалеолітики жили невеликими гуртами, бо їх примітивне ловецтво і збиральництво не дозволяло їм жити більшими групами.

Від 1898 до 1901 року Якимович досліджував береги рік Тетерева, Прип'яті та Уші і відкрив там 11 стоянок на кучугурах, оточених ріками, болотами і озерами¹⁵. Деякі з них, як наприклад, стоянка біля села Залісся на лівім березі ріки Уші, могли належати до тарденуазької мезолітичної доби. Людина займалася тоді збиранням рослинних харчів, їла слимаків, від яких залишались черепашки (скойки), і ловила рибу, себто вела епіпалеолітичний спосіб життя, кочувала з кучугури на кучугуру, а також полювала на звірів і птиць. Форми знайдених тут крем'яних виробів були такі: трикутні, ромбічні, трапезоїдні, сегментові і асиметричні.

На Волині тарденуазькі крем'яні вироби знайдено біля села Чабани, Овруцького повіту. Там зустрічаються й наконечники стріл із черенком (хвостом), і симетричні та асиметричні мікроліти, а також трапезуваті знаряддя. Вони, можливо, належать до свідерських польських традицій. Подібні знаряддя знайшов на кучугурах Західнього Бугу Н. Ф. Біляшівський¹⁶.

Біляшівський пише: »Ці стоянки були лише тимчасовими місцями для життя... Виявлена на стоянках культурна верства була майже скрізь незначної глибини, переважно тільки декілька сантиметрів... Ці племена були бродячими риболовцями та мисливцями, що пересувалися з місця на місце, залежно від умовин полювання. Вибір берегових дюн як місць життя вказує на те, що рибальство грало не останню роль в житті цього первісного племені. Крім риб, ріка постачала й черепашки. Досить велика купа черепашок *Unio pictotum* була виявлена у стоянці біля с. Збунина» (ibid., стор. 702).

Хоч Біляшівський називає добу цих знахідок неолітичною, але серед зібраних ним матеріялів виступають вироби явно мезолітичного характеру, наприклад, деякі стрілки, скалочки зі скісно збитим краєм, невеличкі круглі скребачки та трапезоїдні мікроліти. Помилка Біляшівського сталася тому, що вітер змітав пісок із кучугур і вироби, які спочатку були вгорі, ступнево опускалися донизу та змішувалися зі спідніми, себто — неолітичні вироби змішувалися з мезолітичними тарденуазькими, але й ті, як і інші,

¹⁵) М. К. Якимович. Дюнныя стоянки неолитической эпохи в Радомышельском уѣздѣ кievской губерніи. Археологическая лѣтопись Южной Россіи. 1903 г., стор. 163.

¹⁶) Н. Ф. Бѣляшевскій. Дюнныя стоянки неолитической эпохи на берегах западного Буга. Труды XI Архл. Съѣзда, т. I, стор. 573.

належали племенам епіпалеолітичним. І в ті роки, коли Біляшівський, як і Якимович, збирав знаряддя, ще не було точного визначення мезоліту, як і не було ще визначено поняття епіпалеоліту.

В Україні цю мікролітичну культуру вперше відкрив і вистудіював Михайло Рудинський. У своїх працях він називає її українською тарденуазькою культурою. Як і в Польщі, вона водиться в нас на піскових кучугурах (дюнах). Рудинський знайшов співробітників і учнів, які допомагали йому в розшуках. Справоздання Рудинського і його співробітників розкидані по різних виданнях Української Академії Наук у Києві¹⁷.

Праці Рудинського та інших дослідників українського мезоліту звернули на себе увагу німецького вченого Цоца, який в американському періодичу "American Anthropologist, New Series", vol. 34, p. 242, виступив із статтею про мікролітичну індустрію Європи, широко взявши до уваги і територію України. Його погляди згоджуються з поглядами Рудинського. Він пише: »Ми повинні говорити не лише про два, а про три культурні центри європейського Капсієну або Тарденуазієну...«, і далі: »Ми у всякому разі воліємо говорити тут і скрізь про українсько-польський культурний центр, а не про один тільки східнонімецько-польський«¹⁸. »Свідерська культура« Польщі відповідає часово західньому верхньому магдаленієнові, або нижньому азілієнові, і прийнята Рудинським за епіпалеолітичну культуру«¹⁹.

І Рудинський і Цоц розглянули тільки один рід мезолітичних культур, а саме — мікролітичну культуру з т. зв. геометричними формами крем'яної індустрії, яка, на думку обидвох авторів, прийшла на Україну з півдня, з Африки, хоч і двома різними дорогами, південною і північною. Рудинський поставив собі за мету вивчити мезоліт України, встиг виробити методи розшукування мікролітів і підготував собі учнів для того. Але він і його помічники розшукали тільки мікроліти геометричних форм і вже не встигли розшукати домашнього епіпалеоліту²⁰.

Багато утруднює справу студій те, що український кінцевий палеоліт, який ще лежить разом із кістяками мамута (Гінці, Жук-

17) Коротке звідомлення про археологічні дослід. ВУАН, Київ, 1925, 1926, 1927. Антропологія. ВУАН, Київ, 1927, 1928 і далі.

18) Op. cit., p. 242.

19) Zolt, L. F., Culture Groups of the Tardenoisien in Central Europe. American Anthropologist. New Series. 1932, vol. 34, p. 242 ff.

20) Рудинський науково замовк уже в 1932 році, не зважаючи на розцвіт своїх літ і сил. Як українця, що яскраво провадив свої праці на українській території з метою показати її особливості й ніде не підкреслив своєї прив'язаності до марксо-ленінської науки, його арештували в 1932 р. та заслали в Сибір на тяжкі роботи, де він передчасно і помер. Після того, уряд почав присилати на Україну археологів з півночі, таких як Пассек, Бадер і т. п.

равка), виявляє нахил до мікролітизму, який, однак, не залежав від якоїсь тенденції, а, мабуть, від поганої якості крем'яного матеріалу. Тому деякі автори намагаються без достатнього обґрунтування зарахувати культуру Гінців і Журавки до раннього азілієну і вносять тим велику плутанину у вирішення питання. Проте вже нові відкриття у 1936-у і 1938-у роках кидають трохи більше світла і дають надію на вирішення цього питання дальшими систематичними розслідами.

В 1936 році відкрито скельні рисунки (петрогліфи) на т. зв. «Кам'яній могилі» (на березі ріки Молочної) біля села Терпіння, Мелітопільського району (недалеко Озівського моря). В 1938 році Бадер досліджував цей горб із цілою експедицією Московського університету. Тоді відкрито кілька соток виритих на поверхні скелі (пісківця) рисунків звірів у 43-х окремих групах. Були це, переважно, контурні образи червоної барви. Частина образів має натуралістичний характер, представляючи биків, коней, хижаків і навіть одного мамута. Цю групу Бадер відносить до кінця верхнього палеоліту²¹. До того ж самого комплексу він відносить і ряд геометризованих образів, відкритих у т. зв. «Гроті мамута». Згадані рисунки пов'язують попередню, старішу групу з ще пізнішою, в якій дуже гойно виступають схематичні образи, що їх Бадер відносить до мезоліту, а навіть, частинно, до неоліту.

До пізнішого комплексу належать численні рисунки теж лінійно-геометричного характеру, серед яких є значна кількість реалістичних зображень коней, зроблених іншою технікою ніж ті найстарші образи. Між ними трапляються і символічні зображення сонця у вигляді кола з перехрестям. Ця група належить, мабуть, уже до бронзової доби²².

У підніжжі цього горба знайдено і стоянку пізнього мезоліту, в якій було багато мікролітів разом із черепками глиняного посуду типу данських кйокенмодінгів, а між ними — кістяні пруті із вставленими в них крем'яними мікролітами. Таким чином тут вияснено значення мікролітів. Мелітопільська знахідка дає основу припускати, що в нас було безперервне існування мезолітиків від палеоліту до неоліту, бо культура кйокенмодінгів належить уже до неоліту, до Літоринової доби.

З другого боку, оскільки згадані черепки справді близькі до данського типу, то це дає привід підозрівати, що зв'язок із північчю, розпочатий ще мікролітичною свідерською культурою, утримувався протягом цілого мезоліту, аж до початкового неоліту і не обмежувався тільки областю північно-дніпрянського Полісся, а й простягнувся згодом на південний схід, аж до берегів Чорного та Озівського морів.

²¹) Вестник древней истории. Москва, 1939, стор. 250.

²²) Воеводский М.: Важнейшие открытия советской археологии в 1938 году. Вестник древней истории. Москва, 1939, стор. 250.

Відкриття і пояснення проф. Бадера дуже цікаві і важливі. Коли його висновки правдиві, то людське життя на території України не переривалося від палеоліту до неоліту й продовжувалося далі. А це означає також, що крім чужої мезолітичної культури з мікролітами у нас мусіла бути ще й своя домашня мезолітична культура, якої ми, покищо, не знаємо, а проф. Бадер бачить прояв її на мелітопільських петрогліфах. До того ж тут відкриваються дуже цікаві перспективи щодо можливості вирішення важливих проблем. Справді, коли на території України було безперервне життя від палеоліту до неоліту і продовжувалося далі, і коли вже в протоісторичні часи бачимо тут населення, яке говорить індоєвропейською сатемовою мовою, то ясно, що палеолітичні прабатьки цього населення мусіли бути праарійці або праіндоєвропейці. Інакше кажучи, наше оріньяцьке населення Європи і частини Сибіру, яке належало до оріньяцької раси, було мовно, мабуть, праіндоєвропейське. Правда, це суперечить поглядів проф. Копперса (Вільгельма), який містить колиську праіндоєвропейців у Середній Азії, але Копперс зовсім не бере до уваги фактів, які могли відбуватися в Україні.

Теорія Копперса містить колиську індогерманців у середньо-азійських степах, бо, мовляв, тільки там індогермани могли познайомитися з конем і набути всі особливості, що пов'язані з прирученням коня і користуванням ним для верхової їзди. Однак, ця теорія лишилася б мало обґрунтованою, не зважаючи на незвичайно велику ерудицію і цікавий та корисний виклад її автором, поперше тому, що не всі індогермани були верхівцями-номадами, а подруге — індогермани могли приручити коня в українських степах. Його теорія застосована тільки до племен саків або скитів, що могли бути потомками тих палеолітичних праіндогерманських племен, які жили в Середній Азії (Мальта²³ біля Іркутська, відкрита Гарасімовим в 1928 і 1929 роках, з жіночими статуетками оріньяцького типу), і які могли почасти перемішатися з монгольськими племенами і перебрати від них деякі звичаї.

Загально кажучи, верхівцями були лише деякі сатемові племена, а кентумові племена, здається, були тільки їздцями на колесницях (гіттіти, кельти, греки і т. п.).

В західній частині України, себто в Галичині, виступають теж обидва фації мезоліту — мікролітичний і макролітичний, але ніхто з наших археологів не займався систематично цим питанням. Мікроліти трапляються переважно на півночі Галичини, а макроліти на Поділлі. Згадки про знахідки мезолітичних інструментів спорадично розкидані в різних працях проф. Полянського і Пастернака.

(Далі буде)

²³) A. Salmory, Illustr. London News, 17. III. 1934, p. 416-417.

Левко РОМЕН

ТАМ І ДЕСЬ

Там, на спухбвині¹ морів,
Веселі хвилі в віпередки грають,
Нещадні ж гостряки залізних пливаків
Їх перебрюють, жбурляють.
Простором сп'янені левіятани-кораблі
Женуть, ревуть — зустрічного вітають:
Це ж підклонілись їм усі моря землі! —
Які їх води не гойдають?!

А там он, угорі, шугають літаки —
Знов преодактили² знялися!
Беззубо сліпають під ними блискавки,
А ті — за хмари подалися.
Перуне, де ж твої громі?
Стрибожичу, твої осідлано вже крила:
На ваше небо із пітьми
Вони спрямовують вітрила! . .

А там — міста десь гамором гудуть,
Своїй писі під хмари кадять,
Драconi-дбмни десь руду жеруть,
Слух'яно плямкають і чадять . . .
Там сили родяться нові
У боротьбі і муці
Та вибухають, потайні,
У палі революцій.
У гордій праці, радіоцях і боротьбі
Міцніють прапори їх гордовитої свободи . . .
А на роботі десь, у злиднях і журбі,
Свій коротають вік підклонені народи.

1) Спухбвина — куляста заокругленість.

2) Викоппі ящероподібні летючі гади.

ЧИТАЙТЕ, ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
І РОЗПОВСЮДЖУЙТЕ
» ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ «

О. РАНЬ

ТА, РОЗСИПАЄ ЗОРІ

В горах, де спить забута горда мрія,
Орел журбу підносить вище гір,
Самотньо невидимий вітер віє,
Дістатись хоче до палацу зір,
Щоб приголубити зорю-дитину,
Забувши холод, лінощі землі,
Щасливим, ніжним стати на хвилину,
Замріятись, як в морі кораблі. —
Там я її зустрів — чи сон чи мрія: —
Такої в дійсності не знав ще я, —
Від погляду її усе зоріє
І час біжить, мов бистра течія.
Вона іде — величний спів співає —
Навколо сходять радісні квітки,
Замріється і зорі розсипає
Чи гордо заглядає у віки.
Вона іде, як мудрість урочиста,
Вона дзвенить, як юність запальна,
Веселкою їй сяє далеч чиста,
Вінок з лілей сплітає їй весна.
Богине мрій! Тобі тут мало світла
Чи пісня серця в свято не дзвенить,
Чи сторона відважними одквітла,
Ступаючи горами у блакить? —
Чи мало свят, а люди — сірі будні,
Розлучені погордою завжди? —
Покинула ти гори непробудні
І відійшла небачено. Куди?
Десь заховалася, немов зірниця,
Чи відплила у голубім човні.
Вернись, вернись, Богине мрійнолиця,
В моєму серці відчини пісні!
Не вернешся — піду тебе шукати,
Уп'юся жалем, поки не знайду,
Творитиму велике юне свято,
Як травень у вишневому саду.

Д-р Дмитро КУЛИКОВСЬКИЙ

ВАДОВИЦІ

(V-ий розділ Спогадів, закінчення)

Разом зі мною до Культосвітнього відділу переведено і моїх двох помічників у Старшинському зібранні, також старшин. Дивізійний наказ, яким узаконнювалося наше переведення, вийшов був два чи три дні перед виїздом дивізії з Чистилова до Вадовиць. Після проголошення наказу я прийшов до бюро Культосвітнього відділу, щоб зголоситися, і тут довідався про кризу, що її Культосвітній відділ якраз переживав. Не пригадую собі вже докладно, з якої причини чи з наказу, а чи, може, з власної ініціативи, дотеперішній начальник відділу був позбавлений свого становища, а на його місце призначено іншу особу. У зв'язку з цим від старших співробітників я довідався про певну аферу, яка якраз кілька днів тому була пропукла в Культосвітньому відділі, а головним героєм якої був звільнений начальник відділу.

Дотепер, і вже довший час, Культосвітній відділ IV-ої Київської Стрілецької Дивізії очолював Василь Скляр. Його військовий ступень мені невідомий. Ходив, звичайно, в цивільному одязі, отже не знаю, чи взагалі він був військовиком. Це була людина, як то кажуть, наскрізь політична, вже тоді поважного віку, висока на зріст, з великою чорною бородою. Все це робило його постать незвичайно імпозантною.

Причина кризи в Культосвітньому відділі, що виникла аж у Чистиліві, була така. Василь Скляр, як дбайливий начальник і господар свого відділу, цілий час протягом усіх мандрівних шляхів старанно згромаджував усі здобутки, що з ними по дорозі зустрічався, так що в листопаді 1920 року, коли дивізія переходила Збруч, вони вмістилися в добре напактованих десятих возах. Співробітники його у відділі не лише знали про все те добро, а й у свій час також активно причинилися до його згромадження і збільшування.

Та часи міняються. Дивізія добилася до Збруча і хоч тут вона витримала великий бій і натиск московських большевиків, проте без втрат і щасливо, з цілим своїм обозом, перейшла річку. Потім, вже за Збручем, прийшов Збараж, де, як я вже згадував, три дні провадилася ліквідація нагромадженого добра. Ліквідували інші, зліквідував, і цілком сумлінно, десять возів добра і Василь Скляр, що належали Культосвітньому відділові. Тільки ж він під час цієї процедури зробив велику помилку, що була наслідком розходження між заінтересованими цією справою, себто між В. Скларем і співробітниками його відділу. В той час, як В. Скляр уважав, що добро відділу було його власністю, співробітники відділу уважали, що воно є спільною власністю їх усіх. І помилка була в тім, що В. Скляр

зліквідував десять возів добра цілком сольо і незалежно від інших, а гроші сховав у власну кишеню.

Ось це й був той «камінь», об який пошпортався В. Скляр на своїм, вже й без того закінченім шляху. В Чистиліві співробітники зажадали звітності, а В. Скляр усіляко викручувався. Може, кризи й не було б, якби В. Скляр був поспробував поділитися тим добром зі своїми співробітниками, але його погляди були інші. Співробітники погрозили судом, В. Скляр злякався, бо в нашій політичній світі він був досить відомий. Нарешті, коли всі дальші спроби його знайти якийсь компроміс із співробітниками не повелися, п. Василь Скляр просто зник з обрію або, як тоді казали: одні — «зник з горизонту», а інші — «змився!» І, дійсно, я особисто про нього з того часу по нинішній день нічого й ніколи не чув: напевно вже давно помер.

На цьому можна б закінчити з «ерою» В. Скляра і перейти до опису дальшого життя. Але, думаю, була б шкода не згадати тут одної дійсної події, що відбулася в IV Київській Стрілецькій Дивізії, а саме між її Культосвітнім відділом і Постачанням дивізії. Варто згадати про цю подію тому, що вона кидає незвичайно характеристичне світло на тодішню добу державного будівництва взагалі, а на взаємовідносини у війську зокрема.

Був то, мабуть, вересень 1920 року. IV Київська Стрілецька Дивізія займала тоді фронт на схід від м. Ярмолинців. Штаб її, Постачання і Культосвітній відділ були вже в цьому місті. Надходили зимові місяці і В. Скляр звернувся офіційним письмом до Дивізійного постачання з проською видати співробітникам його відділу тепле вбрання.

Та сталося щось нечуване й невидане! Начальник Постачання IV Дивізії, відомий Микита Хоха, «наклав» на цім офіційнім письмі, підписанім В. Скляром, свою «резолюцію»: «А х... не хочеш?! Микита Хоха (підпис)».

Я чув про це ще в Ярмолинцях, як вояки собі «жартували», але думав тоді, що це була пущена в обіг нова «жартівлива» видумка якогось гострого на язик козарлюги, щоб ще більш «популяризувати» тих двох дивізійних диваків-потентатів. Та й час був гарячий — не до жартів було, так і цей жарт забувся.

Однак вже в Чистиліві, коли мене переведено до Культосвітнього відділу, я навч переконався в цілковитій правдивості тієї події. Я бачив і читав «підшите до актів» оте письмо В. Скляра до дивізійного постачання і «резолюцію» на нім Микити Хохи. До речі, читаючи цю «резолюцію», на мене зробило велике враження дуже гарне, зроблене «виписаною» рукою, саме письмо Микити Хохи.

У зв'язку з цією подією мені тоді згадався історичний епізод, що мав місце на Січі Запорізькій за часів незабутнього кошового Івана Сірка, коли славний Кіш продукувався тоді у «високій дипломатії», пишучи відомий «Лист» до Магомета IV, султана турецького.

З моментом усунення В. Скляра з посади начальника Культосвітнього відділу, дивізійним наказом призначено на його місце отамана Біденка, який і був першим моїм начальником після переведення мене до цього

відділу. Під його проводом ми і приїхали з Чистилова до Вадовиць та розпочали нове життя в таборі.

Отаман Біденко (власного його імени, на жаль, не пригадую) на зріст ніяк не поступався зниклому В. Скляреві, а віком, то — може — й кількома роками переважав його. Але В. Скляр мав високі рамена і тому здавався широкоплечим, а отаман Біденко належав до тих, кому батьки дали поставу рамен трохи нижче, і ця обставина з одного боку зменшувала трохи могутність, а з другого — надавала його постаті більшої граціозності.

Коли Василь Скляр робив fascинуючий вплив на своє оточення могутньою чорною, з ледве помітними срібними волосками, бородою і такими ж чорними, як вугіль очима, його достойний наступник був цілком без бороди і без вусів і, здавалося, належав до класу тих молокогодованців, яким волосся взагалі не хотіло виростати. Саме з причини безволосості і голова отамана видавалася невеликою (не була лисою, мала лише обмаль поросту), чим, крий нас Боже, ніяк не хочемо діткнутися психічних і навіть душевно-позитивних якостей нашого достойного начальника Культосвітнього відділу. Властиво, обличчя його було безволосе й подовгасте, а ніс — порядний і довгий, немовби спеціально змайстрований для фахового нюхання табаки.

Одяг отамана Біденка був «спеціально» цивільний, хоч це саме треба сказати і про одяг нас усіх, який був теж «спеціально» військовий. Про це треба згадати, щоб заздалегідь обмежити можливе перебільшення в читача буйності фантазії, коли б він хотів відтворити собі історичний образ нашого вояка тих славних і незабутніх часів. Отже, штани отаман Біденко носив «навипуску», ходив у пальті, що сягало йому нижче колін і заціпалося спереду на ший «на глухо». На голові носив чорну каракулеву шапку з високим, мирно гострим вершком. Здалека здавалося, що йде ігумен монашого монастиря, бо, властиво, ота шапка цілком була подібна до чернечої скуфії. А щоб ще збільшити містичність своєї постаті, отаман Біденко нерозлучно ходив з довгим ціпком, який сягав йому аж по груди. Тримав він його у правій руці зовсім так, як це роблять духовні особи східних християнських Церков, коли «шествують» із посохом у руці. Все це разом було також «fascинуючим» в нашого отамана Біденка і були всі підстави думати, що він і сам був усього цього цілком свідомий.

Яка минувшина отамана Біденка і звідкіля він узявся у нашої IV-ї Київській Дивізії? — Докладно не знаю, але загально було відомо, що свого часу, ще тоді, коли партизанська група отамана Юрка Тютюнника не називалася IV-ю Київською Дивізією, отже не була ще в складі славної армії УНР, але ширяла по всіх-усюдах тодішнього партизанського-гуляйпільського космічного мряковиння, переломлюючи хребти і ноги московським зайдам-волоцюгам в Україні, — він, отаман Біденко, мав свій самостійний партизанський відділ. Опинившись у полі дужчого партизанського притягання групи Ю. Тютюнника, а також і під небезпечним тиском переважаючих московських сил, на підставі двох законів — гравітації і самозбереження — він «влився» до групи Ю. Тютюнника. Отже, отаман Біденко був сателітом отамана Ю. Тютюнника (це варто підкреслити, щоб певною мірою краще зрозуміти, чому останній був про себе дуже високої

думки і то не тільки у воєнним, а й в політичнім аспекті). Отаман Біденко щиро визнав перевагу останнього над собою і, будучи до нього цілком льояльним, став його фаворитом.

Це становище, однак, ніяк не применшувало поваги і гідності отамана Біденка. Він тримався міцно, не пропускаючи на тодішнім своїм життєвім шляху «ані титли тії» з цілого круга раніш сконденсованої бувшої своєї слави, навіть, і це дуже було характеристичне, умів часом напускати на свою особу якесь тасмичне забарвлення, яке кожному, хто мав бодай трохи здібність розпізнавати людей, говорило: «Ти бачиш мене тут ось таким, але знай, що ще багато моїх сил, тобі невидимих, знаходяться в інших просторах». Ось так обставини таборового життя, майже неволя, знищили ще один талант... І тому сталося так, що під мудрим веденням нового начальника Культосвітнього відділу ми тієї культури і освіти в IV-ій Київській Стрілецькій Дивізії багато не створили.

Отаман Біденко жив у місті на приватній квартирі. До свого Відділу приходив деколи щодня, а деколи через день-два. Завжди велично й пишно заходив зі своїм ціпком та в свій «скуфії» до нашого бараку, в яким ми, дванадцять його співробітників, ніби «апостолів», займали суспільне місце на довжелезних нарах. Прийшовши до нас, він ставав по середині нашого круга, ласкаво з кожним із нас здоровкався, зберігаючи, однак, при цьому необхідну стриманість, що мала нас тримати на певній віддалі від поважного тіла начальника. Ми титулували його «паном отаманом», бо такий титул йому був признаний і вживаний у дивізійних наказах.

Я не пригадую собі, щоб будь-коли темою наших спільних розмов була таки культурно-освітня справа. Отаман Біденко завжди приносив і щиро ділився з нами новинами: з «центру», з польського життя і взагалі «зі світу». Ось такими розмовами наділював нас наш начальник якусь годинку і за це була йому наша братія теж щиро вдячна, бо інакше ми були б цілком скисли в тодішнім нашій мізерній житті. Найбільш діяло нас (і за це ми віддавали от. Біденкові наші кращі почування), коли він під час своїх відвідин вітав нас першим щирим запитанням: «Ну, як панове, ще не замерзли тут, у тій собачій буді?» Зогрівши нас цими словами, він ще й потішав: «Здається, що тут довго не сидітимемо!»

Останні слова отамана Біденка таки незабаром справдилися, але він сам відійшов від нас ще швидше. Куди? — Не знаю, і взагалі з того часу я ніколи нічого не чув про отамана Біденка. Аж ось прочитав я у «Батьківщині» (ч. 5, з 4-го лютого 1956 р.) в статті Якіма Довгалюка п. з. «Спомин на могилу проф. Афанасія Андрієвського» (члена Директорії), що в таборі Шпіталь Драв в Австрії, де й помер 1955 року проф. А. Андрієвський, проживає якийсь полк. Йосип Біденко. Дуже сумніваюсь, але може це і є колишній начальник Культосвітнього відділу IV-ої Київської Стрілецької Дивізії.

По 3-4 тижнях такого «ідилічного» життя у Вадовицькім таборі, після тасмичного зникнення отамана Біденка, на його місце призначено дивізійним наказом нового начальника Культосвітнього відділу — знову отамана, Болинця.

Новий начальник був справді отой відомий у свій час і навіть у піснях оспіваний отаман партизанського загону, що довго на свою власну руку воював проти большевицько-московської навали в Україні. Найбільше діяв і вславився він на теренах Волині, східнього Поділля і на Київщині. В результаті з ним повторилася та ж сама історія, що й з Біденком. Попавши в сферу впливів та дії отамана Юрка Тютюнника і знайшовшись теж у тяжкій ситуації, отаман Волинець також приєднався до дужчої групи отамана Ю. Тютюнника.

Отаман Волинець був в Україні значно популярнішим, ніж от. Біденко. Був він і значно молодшим від останнього. Казали, що з професії він був сільським учителем. Фама приписувала загонові отамана Волинця й таку придуркувату пісеньку: »Ішли жидки в школу молитися Богу, — ядрідбом, ядрідсабаш розбобом! Ішли жидки в школу молитися Богу, — ой вей, зуг зей, ох йо, йо, йо, йоо!» і т. д. Це був, нібито, »марш«, що його співали в загоні отамана Волинця.

Другого дня після дивізійного наказу, в яким отаман Біденко звільнявся з посади начальника Культосвітнього відділу, а на його місце призначався отаман Волинець, зранку прибув до нас, як звичайно, отаман Біденко, щоб попрощатися з нами. Але не сказав нам, куди відходить і що робитиме. Це була таємниця. Дещо пізніше, може через годину, прибув до нас наш новий начальник.

Була, очевидно, різниця між тими двома отаманами — зовнішня і внутрішня. Значно молодший, мабуть сорокрічний, нижчий на зріст, але теж широкоплечий, аж присадкуватий. З лиця повний, трохи блідий, але з нахилом до української смуглявості, завжди чисто виголений і причесаний, не можна сказати, що вдягнений якимось вишукано-модно, але пересічно в тогочасні стилі в гарній, на міру пошитім з англійського матеріалу вбранні, — отаман Волинець робив враження європейця, а формою розмови та своєю загальною поведінкою він це враження ще більш підсилював. Отаман Біденко, натомість, все таки ніс на собі печать людини, яка мимовільно уподібнювалась до селян.

Наша перша зустріч з новим начальником тривала може трохи довше, ніж годину. Поінформувавши нас, як велів тодішній прийнятий трафарет, »про світову політичну ситуацію«, про ситуацію в Україні, в Польщі та в нашій Державній центрі, отаман Волинець заповів свій другий прихід до нас уже з докладно розробленим пляном праці Культосвітнього відділу, що нас вельми зацікавило. Після цього він попрощався і пішов, бо проживав також у містечку на приватній квартирі.

Мабуть, треба тут таки сказати, що обидва наші отамани, а особливо Волинець, не зважаючи на всю їхню ніби коректність, у розмовах зі своїми співробітниками помітно губили правдиву уяву про нашу вбогу спільну ситуацію, про реальний стан речей, що нас оточували, та про дійсний склад своїх співробітників, серед яких ні один не був освітою та загальним стажем нижчим від своїх начальників. Незважаючи на все це, вони намагалися показати свою вищість, хоч серед нас було кількох із високою

світотою та навіть старших віком. Думаю, що цю «фантастику» наших начальників-отаманів слід записати на рахунок негативних впливів їх бувшої отаманської влади, коли вони були необмеженими «владаками» людей, які попадали на їхньому шляху до їх рук. Відомо бо, що неконтрольована влада псує людину...

По кількох днях отаман Волинець дійсно прийшов до нас з портфелем та з досить величезним скрутком паперу. Після довшого вступного слова, він розгорнув згаданий скруток і прищипив до стовпа та до переднього краю горішніх нар. І ми побачили досить гарно накреслений схематичний плян якоїсь організації. Наш начальник відразу почав «розкривати» цю свою таємницю. Схема, казав він, показує плян організації і праці Культосвітнього відділу IV-ої Київської Стрілецької Дивізії. Он те нагорі величезне коло — це начальник відділу, від нього вправо і вліво йшли в долину дві стрілки, кожна сполучуючи один менший квадратик, — це два помічники начальника; а від кожного з них йшли в долину віялом по чотири стрілки і сполучували кожна свій кружечок — це вісім секцій відділу, що мали підлягати безпосередньо поміщикам начальника. Схема, як я вже казав, для ока була дуже гарна, докладно накреслена, а коло, чотирикутники і кружечки були виконані різними барвами. Мило було дивитись на цю творчість отамана Волинця і кожний із нас у душі мусів просто захоплюватися схемою майбутньої нашої праці та щиро визнати наявність неабияких здібностей у нашого начальника.

А проте дійсність наша була цілком прозаїчна і протилежна сподіванням. Після описаного викладу пляну культурно-освітньої праці, отаман Волинець був у нас ще один чи два рази і коли ось так непомітно промайнули нам під новим начальником якихсь три тижні часу, ми раптом дізналися, що й отаман Волинець «відкликаний до центру».

Ми знову опинилися без начальства, хоч, правду кажучи, для бездіяльників, якими ми тоді мимовільно були, начальна функція над нами була й непотрібна. Отже й це «сирітство» ми пережили, цілком його не помічаючи, але вічна шкода була такої знаменитої схеми праці, яка мусіла марнуватися.

Була вже десь половина квітня 1921 року. Новим начальником Культурно-освітнього відділу призначено сотника Шевченка, повсякчасного заступника всіх дотеперішніх начальників, старого дивізійника з самих початків заснування Ю. Тютюнником своєї Повстанської групи. Шевченко був досить освіченою, а головню вихованою і тактовною людиною. Жив разом із нами.

Та ледве проминуло кілька днів по цих подіях, як у дивізійнім наказі оголошено про новий переїзд нашої дивізії з Вадовиць до табору в Олександрові Куявськім, чи — за старою московською термінологією — в «посад Александров».

Д-р Микола АРКАС

В ТОВАРИСТВІ «НАВУХОДОНОСОРІВ»

(Розповідь старого діда з його дитячих літ. Канва оповідання — далека бувальщина, імена дійових осіб — псевдоніми)

На початку ХХ-го століття у нас, як і скрізь на світі, ввійшли у велику моду містика та містичні настрої, що, разом із духоманією, охопили широкі кола суспільства.

Стрепенулись і розхрабрились всілякі привиди та почвари, які, по-вчєному, звуться «фантомами». Стрепенулись і почали відвідувати Богом бережені житла наших городян.

Темновода хвиля чудес покотилася по всій неосяжній нашій планеті. У часописах повсякчасно повідомлялося про різні, подиву гідні й моторошні, явища, а в мові замиготіли таємничо-загадкові слова, що наганяли на смертних жах: флюїди, астрали, інкарнація, матеріялізація, спіритизм, окультизм, потойбічне життя, карма, Судний день, фатум, Дангове пекло, чистилище, Єлисейські поля і т. п. Згадували й забутих чудотворців. Ім'я Іоанна Кронштадського¹ було в усіх на устах. Одні вважали його святим, інші, знову, несвятим, але, в кожному разі, підозрілим у відношенні до чудес.

Нічого подібного ніколи не бувало, не бувало, навіть, у казкові біблійні часи. Мали від чого тетеревіти люди!

Під час спіритичних «сеансів», на очах усіх, стояли, літали, ходили, лежали, беркицькались і танцювали в саванах духи знайомих і незнайомих небіжчиків, розмовляли, плакали й реготали, скреготали зубами й співали, а смертні — шаліли від переляку й умлівали.

Само собою підійметься і повисне в повітрі чарівний спіритичний столик, якийсь спиртці послужлива безплотна рука приносила з туалети «папільйотки»; самі собою переставлялись і ходором ходили речі хатнього вжитку, навіть важкі, як грім, мисники та скрині.

Відчинялись і зачинялись самі собою двері; без найменшого протягу рухались порт'єри і, взагалі, все свідчило про те, що досі замкнений замогильний світ, мабуть, з наказу чи то неба, чи то пекла, постановив нав'язати стилі стосунки зі світом цьогобічним.

На тлі місячної ночі, у вікні об'являлась страшна пика незнайомого мерця, стрясала патлатою макітрою, блимала вугликами-баньками, вищирялась, — і спіритники, ніби ті мухи від отруйного порошку «смерть мухам», — умлівали.

Всі ці потойбічні явища приневолити мислячу частину суспільства розчехнутися на два табори, а саме: один табір складався з песимістів, другий — з оптимістів. Перші доводили, що така нечувана уважність із боку духів віщує недалекий кінець світу, а другі доводили, що відбувається поступове

¹) Митрофорний протоєрей; помер у десятих роках ХХ стол. Року 1965-го, був канонізований російською православною емігрантською «Анастасієвською» Церквою, як святий чудотворець і «праведник».

зближення і порозуміння життя із Смертю, в наслідок чого переможцем стане Безсмертя.

Неуки-скептики та маловіри публічно були віддані анатемі. Що можна вимагати від людців, народжених лише для того, щоб плазувати помислами своїми по буднях? Крім, так би мовити, стихійної епідемії містицизму, дуже підігрівав ці настрої довжелезний хвіст комети Галлея².

Хвіст цей, як пророкували віщі провидці, готувався всю нашу планету змахнути в космічну безодню. Покищо, він вимахував десь у небесах, але, з кожним днем, неухильно наближався до землі.

Зловіщі пророцтва про скору загибель землі кидали смертних у жах і спонукували думати про Єлисейські поля³, яким хвіст комети нічим не загрожував. Одні запевняли, що ми задихаємось у сірчанім димі, а інші — що згоримо; ще інші, — що ми, в одну мить, разом із нашою планетою, обернемося у попіл.

Славетний директор місцевої обсерваторії пив валеріянку і не відвертав очей від неба.

Можливо, що й духи зачастили до нас саме тому, що земнородним не суджено вже довго ряс топтати, що вони, властиво, є вже напівпокійниками. Межі між тим і цим світом притьмом звужувались і духи тепер вже не поодинці й не крадькома, як раніш, а юрбою, сміливо прямували з етерових високостей до своїх напівпомерлих родичів.

Не минула «чаша сія» і нас. Духи почали господарювати і в нашому будинку на всю губу, полюбили горішній, нежилий поверх. Майже кожного вечора вони здіймали там метушню, прогулювались то легкою ходою, то бігали, очевидно, пустуючи, діловито пересували меблі, досить безцеремонно грюкали дверима і, взагалі, підіймали гамір на всі лади.

Була це грімотлива й безпардонна публіка. Духи псували нам мирний сон і немилосердно тріпали наші нерви. Їм було весело, а в нас їжилось волосся. Коли вовк чи ведмідь прийде в гості, — господарі лізуть на піч, а тут нема порядунку: духи і крізь стіну, і крізь підлогу, і крізь стелю проходять, і єдиний вихід спекатися їх, — це самому стати духом, ерго, вмерти.

З витріщеними очима прибігав хтось із слуг до ньеньки в будуар і, боязко оглядаючись, шепотом «рапортував»:

— Так що, Валентино Петрівно, уп'ять наверху неблагополучно: ходять вони і ходять...

— Знову!? — щулячись, шепотіла ньенька. — А де саме?

— Не могу знать, но каіться, вопче скрозь хазайниуют, все ходять, грюкають дверима і, даже, чхнули!

Саме «чхнули», а не «чхнув», бо домочадці свято вірили, що на горішньому поверсі вночі прогулюється не хто інший, як дух «старого пана», себто мого діда по-батькові, грізного фльотоводця Кімона Арістидовича Гераса.

Навшпиньки ньенька виходила в коридор до чавунових сходів, що вели на горішній поверх, а за нею — ми з челяддю і, затаївши дихання, прислухалися.

²) Комета Галлея жажтіла над нашою планетою в році 1910-ім.

³) Рай в уявленні древніх греків.

Хвилинку панувала непорушна тиша і, раптом, задеренчав дзвінок. Лакей метнувся до буфетної, де висіли, впущені в дошку, дзвінки з кожної кімнати і негайно ж повернувся:

— З «турецької» кімнати дзвонять!

А «турецька» кімната була найвіддаленішою світлицею другого поверху.

— Не інакше, як «вони» дзвонять, до себе кличуть! — перелякано додав лакей, а в нас йойкнуло серце... Десь нагорі виразно почувся скрегіт зрушеного з місця крісла, шарудіння чиїхсь старечих ніг, покашлювання: кхе-кхе!

— Моє місце свято, моє місце свято! — хрестячись, бубнила кастелянша Матильда Іванівна, похапцем зійшовши зі «святого місця», а за нею порачкували й інші.

Тож нічого дивного, що для містики самі духи в нас підготували ґрунт, а тут ще та комета і смерть тата перед роком.

Няньчина книгозбірня з кожним днем помітніше пухла від книжок «потойбічного» змісту. Ненька захопилася окультними науками, а книжки, з обкладинок яких — чи то віщо, чи то зловіщо — визирало всезряче і всевідаюче око в магічному трикутнику, стали повсякденними її співрозмовцями. На каналі в будуарі, на нічному столику, скрізь майже можна було побачити це магічне око, яке цілковито загіпнотизувало, прибиту нещастям, неньку. Її дуже цікавило й питання про переселення душ, а також таємниця перевтілення їх: ось так живе собі людина, помре, її поховають, а потім — гульк із землі й козельцем розцвіте. А козелець той чи там конюшину з'їсть паламарева корова, а молоко тієї корови визюває немовлятко паламаря, виросте, проживе свій вік і помре. З нього виросте кущ ожини, а ожину з'їдять діти: мудре «перпетуум мобіле», на якому стоїть світ, а по-нашому — казка про білого бичка! І ненька шукала відповіді в Євангелії, в індійських йогів, в Зороастра⁴:

— Чим чи ким ми були до теперішнього існування? Де жили? Коли? У кого чи в що перевтілилися?

— Ох, Валю, Валю! — обурювалась праведно-побожна моя тіточка, мамина сестра. — Схаменись, не гріши, не святотатствуй, не намагайся зухвало викрасти в Бога Його таємницю! Чи ж личить людині думати про такі речі? Не гніви Бога!

Але вгамувати неньку їй не пощастило.

А «Небесна мітла» все ближче мела...

Навіть я, дванадцятилітній підліток, заразився цим богопротивним настроєм і, разом з тодішнім моїм товаришем Дмитром Гладуном, задумав було організувати гру «в духів». Але з тієї витівки нічого не вийшло, бо коли «духом» був Дмитро, я — безоглядно втікав од нього, а коли ж духом був я, — Дмитро задавав стрікача. Але, не зважаючи на це, ми перестали гратись «у духів» лише після того, як Дмитро, тікаючи від мене, з розгону розбив лобом дзеркало. Після цього інциденту, ненька категорично заборонила нам цю грішну гру. Розуміється, дзеркала вона не шкодувала, але, на її думку, духогра могла згубно впливати на нашу дитячу психіку.

4) Древньо-перський мудрець і реформатор перської віри.

Одного разу, читаючи столичну газету, ньенька вигукнула:

— Ось куди треба послати наше письмо — графологові Моргенстієрнові до Петербургу! Він тут пише, що не тільки відгадує з письма вдачу людини і її майбутність, а й дізнається також про її життя у попереднім утіленні. Розуміється, дев'яносто дев'ять відсотків — це звичайне шарлатанство, але чому не спробувати? Про Моргенстієрна я багато чула.

Кожен з нас написав довге речення, а написане запечатали в конверт і відіслали відомому графологові. Щодо мене, то я був непохитно переконаний, що до цього земного життя я «воїнствував» коли не самим Агамемноном⁵, то — щонайменше — був полемархом у батаві коло Айгоспотамосу⁶. Я вже наперед гордився відповіддю Моргенстієрна, але відповідь його кинула мене в розпач. Вона говорила: «За попереднього свого життя ви служили парасолоносцем у римського патриція Пупція Секундуса».

Я — носій парасолі!! Обуренню моему не було меж, але спростовувати Моргенстієрнів наклеп я ніяк не міг.

Зате ньенька була дуже задоволена констатацією графолога, бо вона, ця констатація, найкраще відповідала ньеньчиному пригніченому станові.

»За попереднього життя ви були скитською плакальницею і, на бучних тризнах у степах, оплакували скитських владик«.

— Так, так! Це напрочуд віще прозріння! Недаремно ж я й тепер не можу слухати без якогось беззвітнього хвилювання здалека лунаючи пісню солдатів; стискається серце незрозумілим сумом, а в думках починають виринати якісь неясні образи... А потім — це з'явлення скитської жінки в Христинівці...

І ньенька непохитно увірила в свою колишню плакальницьку професію.

Тим часом, метушня духів на горішньому поверсі не вщухала, переходила в агресію, бо вже й у садку почали прогулюватись привиди і так налякали нашого міського машталіра Семена, що він кулею влетів до їдальні, де саме ми вечеряли, роззявив пащу та так і задубів, ні слова не міг вимовити, лиш руками махав.

Отже духи полюбили якраз наше багатокімнатне житло в місті, але знатися з нами не мали охоти. З одного боку і слава Богу, але з другого — так цікаво було б довідатись хоч щось про їхнє життя-буття по той бік Стіксу, хоч трошечки відслонити завісу тогобічної таємниці.

Адже і ми за якихось там тридцять-сорок літ саме такими духами будемо і господарюватимемо десь у палаці-пустці чи в середньовічному замку, саме так шарудітимемо ногами, переставлятимемо стільці та чхатимемо від в'їдливої пиляки.

А проте, якщо нас зачепить хвіст грядучої комети, то й господарювати не буде де, доведеться по вік-вічний нудитися байдикуванням під кущами Асфоделових плавень чи на зелених палуках Єлисейського поля.

І ось тут згадали й про спиритизм, про цей міст, що сполучує земне життя з замогильним.

⁵) Могутній владика Мікен, оспіваний Гомером у «Іліяді».

⁶) Річка у Тракії, коло якої, року 405-го до Р.Х., спартанський полководець Лисандр погромив атенян.

Як метелики на світло лампи, так духи навипередки спішають цим мостом до спиритичного столика, щоб одвести душу в розмові з живими, порадити їм доброзичливо, а траплялось, що й полаяти.

Спочатку спробували говорити з духами з допомогою магічного блюдечка. У місячний вечір ми зібрались на терасі нашої садиби для першого в нашому житті спілкування з духами. Білий стіл розписали вкруг буквами абетки, а по середині магічного кола з літер поставили блюдечко вверх дном і ненька поклала на нього пальці правої руки. Наш гурток стояв, дивлячись на чародійне блюдечко; від хвилювання завмирало серце, але дух не являвся і не явився, був, мабуть, персоною амбітною і під блюдце лізти не хотів.

— Нічого не виходить, — розчаровано кинула ненька. — Очевидно, щось перешкоджає духові озватися, можливо, незосередженість нашої думки...

— А чи не спробувати б нам з вертінням столика? — запропонувала сестра.

Як вимагав спиритичний підручник, такий столик обов'язково мав бути дерев'яним, округлим, чорним, триногим і без жодного гвіздка.

Переглянули ми всі столи, але в кожному знаходили чи то цвях, чи то гвинт. Тому замовили такий столик у нашого столяра Свирида і хитро-мудрий наш майстер на третій день приніс бездоганий, із спиритичного погляду, столик, склеївши його столярським клеєм.

Хоч спохвату ніхто й не подумав про медіума, але про це потурбувались, мабуть, самі духи, бо перший «сеанс» перевищав усі наші сподівання і увінчався повним успіхом. З духами провадилася жвава розмова і то виключно з духами визначних небіжчиків, які за свого земного життя прославились на увесь світ. Ці корифеї слави утворили, мабуть, у тому місті певну аристократичну касту й тримали душі звичайних людей у шорах. У всякому разі, до столика їх не підпускали.

Зібравшись у «наймоторніший» кімнати садиби, а саме, в кабінеті мого батька, де, ще так недавно, за письмовим столиком працював той, що нині сам обернувся у духа, «спірити» поставили чарівний столик і згасили світло.

Повновидий місяць заглядав крізь листя гліцинії у темні вікна «фонарика»⁷, в його тьмяно-обманливим промінні, ворухились тіні, рухались беззвучно меблі, здавалось, то наближаючись, то віддаляючись.

«Спірити» обсіли столик, як мушня шматок м'яса, схилились над ним, тримаючи на його поверхні пальці.

В першому «сеансі» брали участь моя ненька, сестра, брат Нікандр, неньчина компаньйонка Клавдія Василівна і чоловік сестри Віктор Антонович, безбожник, соціаліст і такий зажертий скептик, що сумнівався навіть у тому, що сам живе на світі.

— «Ванітас ванітатум» — це альфа і омега всього, т. зв. буття космосу, а з ним — і нашого; все релятивне, ілюзорне, облудно обманливе... Хто переконає мене, що я справді ходжу, розмовляю, бачу? — і розводив таку філософію, що в слухачів голова йшла кругом.

Як неповнолітній, я примушений був обмежитися ролею свідка цих «сеансів» і, цим разом, примостився на прадідівській канапі.

7) «Ліхтарик». Рогова, напівокругла кімната з багатьма вікнами.

— Панове, — шепотом повчала ненька, — сполучіть у безперервну ланку пальці рук і приготуйтеся помислами своїми одірватися від життєвих буднів, бо в цю мить ми, як ніколи, близькі до царства тіней.

Запанувала насторожена тиша; чути було дихання »спіритів«, легенький шурхіт листя за вікнами. І лиш гомін цвіркунів розлягався по степу. Гудуть, гудуть цвіркуни і звуки їх величного хоралу залітають у вікна. І від їхнього співу беззвітно стискається серце, беззвітна благодійна моторош охоплює все ество. Сподівана, але страшна пора духів.

Десь підо мною, в надрах прадідівської канали, працював невгомний роботяга — шашель. Настінний годинник, з легеньким дзвоном, вистукував ніби до танцю: Тік-так, тік-так, тікі-тікі, так...

В недавньому минулому мій тато називав цю »музику« — »данс макабр«:

— Танцює Смерть, вибиває дрібушечки, як мати дитину, веде нас за руку, по черзі, до могили...

До вікон заглядав місяць — сонце мертвих. Підо мною шашель свердлив свердлом. — »А чи не дух то?« — холодніючи, подумав я і перекочував до »фонарика«. Там пахтіло резедою, геліотропом, матіолою, терпкуватим духом степового полину; монотонно рокотали хвилі лимана... І я уявляв собі, як там саме купаються русалки, як на вербових віттях пустують мавки, як з очерету впливає на плесо їх королева, розчісує зелені коси, і як водяний дідько дударить на дудці...

— Даустінгу, ми просимо вас, з'явіться нам! — замогильним голосом вирекла сестра магічну формулу заклику добрих духів, в той час, як »спірити« відпекались від усього земного.

Трепетно, з острахом, всі чекали відгуку з царства тіней. П'ять, десять хвилин, а дух не озивався.

Сестра вдруге вирекла прикличну формулу, але безрезультатно.

— Вже пізно, духи, мабуть, сплять, — жартівливо зауважив безбожник Віктор Антонович.

— Спробуй ти, мамусю, — шепнула неньці сестра.

— Гаразд... Даустінгу, ми просимо вас — з'явіться нам!

Треба читачеві знати, що Даустінг — ім'я замогильного походження і, на мові мерців, означає »Добрий Дух«.

— Даустінгу, ми просимо вас — з'явіться нам!

Хвилина мовчанки... Раптом щось тріснуло, по столику, як потім казали, ніби пройшла повітряна хвиля чи електричний струм. Столик похитнувся, заколивався, підняв ніжку й виразно пристукував: тук-тук!

— Да... Даустінгу, ц... це ви? — не своїм голосом спитала ненька. Тук-тук.

— Читай, Алочко, азбуку, від хвилювання я її всю переплутала!

Сестра почала було перелічувати літери, але зараз же збилася і замовкла. Тоді за допомогою звернулися до мого брата, але він так загорлав »а«, що ненька, кинувши столик, замахала на нього руками:

— Тихше, цить! Чого ти кричиш?

Брат кашлянув і знову почав:

— А, бе, ве, ге...

Столик заохотливо пристукував і зупинився на букві »з«:

— Здравствуйте, добрі люде, с вами гаваріт Достоевський⁸...

— Достоевський?! — вигукнули всі разом.

— Ви дух Федора Михайловича Достоевського? — незвичайно шанобливо осмілилась ще раз спитати сестра.

— Да, да, он самий, чадо мое! Я Фйодор Міхайлич, грішний дух його... Прошу, ласкаво, молитися за мене, ставте в церкві свічки, на часточку подавайте, бо я й досі тиняюсь світами, притулку не маю... Тепер квартиру у чистилищі...

— Господи, чому ж така несправедливість? — щиро обурилася Клавдія Василівна.

— Да, да, в чистилищі, мадам, а чому — один Бог знає... На подив, як правдиво описав це чистилище великий Данте Оліґ'єрі⁹, але самого його тут немає. Якось, залітав на хвилинку, щось занотував і поминай, як звали. Велика шкода! Він проживає або в раю, або в пеклі... Проте, зі мною Пйотр Ілліч Чайковський¹⁰. Часто грає на піаніні й усі душі слухають його гру з захопленням, особливо, його »Патетичну симфонію«... Все, одначе, псує безоглядна набридливість борзописця Тредьяковського¹¹. У нього, безумовно, мозок набакир, але, хто в тім винуватий? Незвичайно нахабний тип і чому його не до пекла, а до чистилища запровадили? — не збагну. До всіх присікується зі своїми дурними віршами; чужинцям байдуже, вони його все одно не розуміють, а як нам? Ось учора, наприклад, тільки сів за рояль Пйотр Ілліч, почав геніяльно імпровізувати, з'явився отой нахаба і затарабанив:

»Стрекошуцу кузнецу,
По злакамъ ползуцу,
Ядовиту червецу,
Въ зленемъ блатъ суцу.
Журавель летящъ въ аграхъ
Скочущъ черезъ ногу,
Забываючи всѣ страхи,
Урчитъ слава Богу...«

Розуміється, бідний Пйотр Ілліч спурхнув, як сполошений метелик, а цей кретин — за ним... Гуртом ми вже подали петицію головному Серафимові, але відповіді й досі немає. Тут жахливий бюрократизм«.

Виявилось, що Фйодор Міхайлович незвичайно балакучий і розмовляв би з нами, мабуть, ще довго, але його відіпхнув дух Цезаря.

Столик нервово здригнувся, було видно, що між двома геніальними духами відбулася коротка, але рішуча чубанина. Роздратований балакливістю великого письменника, Цезар лаконічно одчухрав його й одволік геть від столика. Розуміється, що цивілістові важко було потягатися з галлобійцем і Фйодор Міхайлович закивав п'ятами до чистилища.

⁸ Федір Михайлович Достоевський (1822-1881 рр.) відомий російський письменник, психолог й філософ.

⁹ Славетний італійський поет (1265-1321 рр.).

¹⁰ Славний російський композитор (1840-1893 рр.).

¹¹ Василь Кирилович (1703-1769 рр.), латиніст і невдалий поет, що писав кумедні вірші.

Гай Юлій Цезар, непереможний воїтель і славетний імператор, заговорив із нами... найчистішою російською мовою і відразу ж накинувся на Брута.

Скептик Віктор Антонович спробував виявити сумнів у тому, що цезар міг би так досконало володіти російською мовою і саме »ѣ« для нього — дурниця. Сестра, однак, зашикала на нього:

— Що ти кажеш? Для духів не існує нічого неможливого, вони всевідущі!

— А все ж таки, — не гамувався скептик, — нехай він побалакає з нами своєю рідною мовою: і йому буде приємніше, і нам цікавіше. Ми здорово зубачили латину в гімназії!

— Ну, гаразд, хай буде по-твоему, — погодилася сестра.

— Аве, Цезар, діі філіус¹². Ми прохаємо духа великого полководця розмовляти з нами своєю, незрівняно прекрасною, мовою! — урочисто продекламував хитрун-скептик.

Цезар помовчав хвилинку, але погодився:

— Бене, пробатум ест¹³. Але я не базікало і завжди висловлююсь коротко, по-спартанському, бо віта ностра бревіс ест¹⁴, на теревені немає часу, — з помітним апломбом заявив Цезар.

— Дякуємо з серця і чекаємо вашої дорогоцінної розповіді.

— Мерсі боку! Омне візум екс ово¹⁵. Нігіль нові суб соле¹⁶, — авторитетно вирік Цезар.

— Ви мудрий геній і величній герой! — підказав Цезареві скептик.

— Сік ест¹⁷ Ад інкунабуліс я був патер патріс¹⁸. Це вам відомо, бо Аквіля нон каптат мускас¹⁹, а потім — Екс унгве леоне²⁰!

— Всесвітня трагедія, що вас, великий Цезаре, каптат²¹ Брутус!²² — знову підкадив скептик.

— Да, да, да! Політичний шалапут Брутус справді відпровадив мене ад патрес²³, але й сам сюди потрапив. Я його тут переслідую, як гончак зайця; крикну ет ту квокве, Бруте, а він — ноги на плечі і в кущі... Сік транзіт глорія мунді!²⁴

— Але ваша слава житиме вічно!

— Ін секуля секульорум²⁵... Але хай йому всячина з Брутом: де мортуіс ніль нізі бене!²⁶

— Вам не чужа християнська упокора! — догідливо кинув скептик.

— Сік вольо, сік юбео!²⁷ — владно підтвердив берлоносець.

12) Хай живе Цезар, божий син!

13) Добре, погоджуюсь! (є ухвалено!).

14) Життя наше — коротке.

15) Все живе (походить) з яйця.

16) Нічого нового (немає) під сонцем.

17) Так є!

18) Від колиски я був батьком отчизни.

19) Орел не ловить мух.

20) Лева по пазурах (пізнаєш).

21) Убив (зловив).

22) Марк-Юній, друг Цезаря і його вбивця.

23) До батьків, себто, на той світ.

24) Так минає світська слава!

25) По вік-вічний.

26) Про мертвих, крім доброго, нічого говорити не годиться.

27) Так хоч, так наказую.

— Він оголошує істини! — пройнято прошепотіла Клавдія Василівна.

Дух Цезаря почув її шепіт і вельми галлянтно підтвердив її дитирамб:

— Сік, доміна каріссіма, — ад лібітум!²⁸

Брат підозріло покосився на Віктора Антоновича:

— Слухай, Вітя, це ж ти за Цезаря розпинаєшся, голову нам морочиш!

— Твої підозріння дикі, Ніко! Яка мені рація морочити вам голову? Ось знімаю руки і йду геть!

Віктор Антонович устав і сів на канапі, яку гриз шашель.

— Ради Бога, не сваріться й не переривайте »сеанс«! — змолилась ненька.
— Ну, викликай, Алічко.

— Духу великого Цезаря, ви тут?

— Канечна тут!

— Ми просимо пробачити нам!

— Будь ласка, з великою охотою!.. Духові не легко образитися, він усе всім прощає. Одному підлому Брутові простити не можу: переат!²⁹

Всі переглянулись, а брат, від здивування, почав навіть сопти: і без Віктора, що лиш один з усіх »спіритів« сьак-так знав латинську мову, Цезар, мов сокирою, рубав короткі латинські речення.

— Бонус прінцепс коммуне бонум ест³⁰... Діксі ет анімам сальваві³¹... Шалапутів і раклів не терплю!

Та проте, кожна визначна людина має своїх ворогів і, чим визначніша вона, тим ворогів має більше.

Тільки згадав Цезар про раклів, як безплотний ракло з'явився тут. Був це пакосний соромітник Ліліт.

На замогильній мові Ліліт значить — »Злий Дух«, але мерці досить невдало охрестили цього шибайголову »злим«, бо злим норовом цей демон не визначався, а — натомість — був каверзним, нахабним і безсоромним пройдисвітом. Коли він залізав під ніжку столика, »спіриткам« завжди доводилось червоніти, а то й утікати геть. З дамами він поведився непристойно і вставляв такі словечка, яких у жодному словнику не було.

Поява зухвалого Ліліта дуже образила Цезаря; за чуби тягатися з ним він не уважав достойним свого сану і, вигукнувши: »Домінус вобіскуп, арівідерчі!³², щез. Ліліт, як видно, належав до ворожої Цезарові партії, бо злорадісно напугив його вигуком:

— Ве віктіс! Квод ліцет Йові, нон ліцет бові!³³ — воля! А тепер авдіятур ет альтера парс³⁴.

Після такого вступу, для більшого, мабуть враження, Ліліт почав таку непристойну ахінею російською мовою, що дами були примушені припинити »сеанс«, а братові нічого не лишалося, як просити вибачення у Віктора Антоновича:

²⁸ Так, найдорожча пані, згідно з вашим бажанням.

²⁹ Щоб йому згинутися (пропасти)! Погибелі на нього нема!

³⁰ Добрий владика — добро для суспільства.

³¹ Сказав і на душі стало легше.

³² Господь з вами. До побачення!

³³ Горе переможеним! Що дозволено Юпітерові, не дозволено бугаєві.

³⁴ А тепер вислухайте й другу сторону.

— Вибач, будь ласка, Вітя! Не імкни! Невже ж і справді це був дух Цезаря? Купи не держитися!

Взагалі ж, з мовами духів якимось не ладналось; з латинською — ще сяк-так, але кожного разу, коли з захмарних високостей злітав до нас дух якогось сановитого чужинця, на слізне прохання »спіритів«, щоб дух розмовляв рідною мовою, він або відмовчувався, або вперто і далі говорив по-російському, ніби весь потойбічний світ був цілковито зрусифікований.

Так, наприклад, одного разу явився у нас дух могутнього владики Навуходоносора³⁵.

— Хто ви, духу? — спитала ненька.

— Добривечір! — відповів дух. — Я — великий Навуходоносор, цар царів, лев всесвіту, владики незліченних племен і народів Вавилону, Еламу, Сумеру та Аккаду, покоритель Юдеї та інших царств, голуб добра, крокодиль зла!

— Вітаємо вас, царю царів!

— Дякую за гостинність!.. Я панував над світом від 605-го до 562-го року, і — подумавши — додав: — перед Різдом Христовим.

— Великий Навуходоносо, ми просимо вас розмовляти з нами своєю чудовою мовою, — присікався до нього скептик, але володар Месопотамії резонно відповів:

— Ну, ще чого захотіли! Навіщо марнувати час! Ви все одно ні слова не зрозумієте. Нет, гаспада, давай говорити на руском языке.

Так ми й не почули від нього ні одного халдейського слова.

Історія з латинською мовою, однак, нас усіх спантеличила, а найбільше — самого »Вітю«. Не було, ніби, сумніву, що він вистукував латинські вироки, але хто ж вистукував їх після того, як »Вітя« сів на каналі? Ніхто, крім нього, по-латині не знав ні слова!

Загадка так і залишилася загадкою.

Часто на спіритичних »сеансах« були присутні й гості і, в таких випадках, співбесіда з духами булава жвавішою і різноманітнішою. Коли ж за столик сів якийсь моряк, хоч би в ранзі жовтодзюбого мічмана, до столика невідмінно зліталися славетні мореплавці та фльотоводці: Нахімов³⁶, Корнілов³⁷, Ушаков³⁸, Лазарев³⁹, Нелсон⁴⁰, Васко-де-Гама⁴¹, Магеллан⁴², Колумб⁴³ та інші.

Дуже часто до столика навідувались душі померлих наших родичів та предків. Про декотрих із них і родовід наш забув.

³⁵) Владика Вавилону, 605-562 рр. до Р. Х.

³⁶) Павло Степанович, 1803-1855 рр. Славний адмірал Чорноморської фльоти і герой оборони Севастополя. Поліг на його бастіонах.

³⁷) Володимир Олексійович, 1806-1854 рр. Адмірал Чорноморської фльоти. Поліг на бастіонах Севастополя.

³⁸) Федір Федорович, 1743-1818 рр. Адмірал Чорноморської фльоти.

³⁹) Михайло Петрович, 1788-1851 рр. Славний адмірал Чорноморської фльоти.

⁴⁰) Горацій, 1758-1805 рр. Славетний англійський фльотоводець.

⁴¹) Славний португальський мореплавець, 1469-1524 рр.

⁴²) Фердинанд, 1480-1521 рр. Славний португальський мореплавець.

⁴³) Христофор, 1446-1506 рр. Славний мореплавець італійського походження. Служив Іспанії. Вважається за відкривача Америки.

Пануюча каста потойбічних корифеїв дозволяла великодушно звичайним родичам-мерцям відвідувати звичайних їх живих родичів і, розуміється, вдячності нашій не було меж.

При появі когось із родичів, ми благоговійно вислухували їхні поради та повчання, а коли питалися їх про те, як їм живеться на тому світі, вони ухилялися від прямої відповіді, кажучи, що живеться їм непогано: живемо собі помаленьку, хліб-сіль споживаємо, і далі — ні гу-гу!

На другий день уранці, після візиту духа того чи іншого родича, до церкви незмінно посилався дворецький подати за того родича »на часточку« і дух на деякий час заспокоювався — не являвся.

Ось так, одного разу, злетів до нас із небес дух могутньої статури. Він так приліг на столик, що столик затріщав, ніби на нього впала важка кам'яна брила.

Від несподіванки »спірити« підскочили, але рук не роз'єднали. Брат Віктора Антоновича, студент-правник »Серйожа«, через свою зазобонність не брав у »сеансах« участі і сумлінно записував усе те, що говорили нам духи. Він сидів за ширмою, де ледве блимав каганець.

Почувши таку агресивність невідомого духа, він насторожився і приготувався записувати віщання силаги.

— Даустінгу, це ви?

— Я самий... Калі'спера! Мілате еллініка?⁴⁴

— Що він меле? — здивувався брат.

— Я не мелю, а питаюся: гаваріте ви па-грецескі?⁴⁵

— Вибачте, але »охі«!⁴⁶ — не розгубився брат, який від батька знав декілька грецьких слів.

— Школа! А я думав, що ви не забули мови своїх прадідів. Велика шкода і ганьба! — докірливо і неприязно сказав дух.

— Ще раз вибачте і говоріть по-грецькому, може, дещо й ми розкумекаємо, — озвався скептик. — Я ж і греку зубарив у школі.

— Дурне! На вітер шльопати язиком не хочу, а говоритиму »па-русскі«.

— З ким маю честь розмовляти? — по-військовому спитав брат-гузар.

— Я — ваш предок, стратопедархіс візантійського війська, а звуся Каллімахос Кирідахос, калос к'агафос!⁴⁷ Негайно ж впишіть мене до родоводу, я син Ірінарха!

— Ви синок нашого пращура Ірінарха? — перепитав брат.

— Я вже казав вам! Ви глухі?

Все свідчило про те, що це був дух суворого військовика.

— Негайно ж впишемо... Боже, яка я рада, кіріє Стратопопуле! — заплуталась ньенька.

— Не Стратопопулос, а стратопедархіс, інакше — штабсротмістр! — з нотками роздратування поправив ньеньку Каллімах.

— Вибачте, ласкаво!.. Ми нетерпеливо чекаємо вашого оповідання про ваше життя, кіріє⁴⁸ стратонападопуле.

⁴⁴) Добрий вечір! Говорите по-грецькому?

⁴⁵) Греки не можуть вимовити »ж«, »ч«, »ш«, »щ«, тому у нас дразнили їх »псеницками«.

⁴⁶) Ні.

⁴⁷) Достойний муж.

⁴⁸) Пане.

— Куди там! В мене за плечима черга аж до самої фіртки Єлисейського поля; та й розмовляти з вами, перевертні, не хочу. Глузуєте ви з мене, чи що? Який я вам пападопулос!

Дух гримнув столиком і цез.

Наш дразливий предок Каллімахос дуже, мабуть, розсердився на ньеньку за того «пападопула»; він бурно метнувся геть і зчинив заколот у черзі духів, що хотіли з нами говорити. У всякім разі, хвилин з десять ми марно викликали Даустінга; не з'являвся, навіть, паскудник Ліліт.

— Ну, на сьогодні, мабуть, досить, ніхто не прийде, — кинув брат.

— Хоч три хвилиночки ще, ану ж хтось з'явиться, — упрохувала ньенька.

І справді столик знову заколивався, ніби луснув, затремтів, підскочив усіма трьома ніжками і почав ніби танцювати.

— Свят, свят, свят!.. Тримайтесь, не знімайте рук, діється щось екстраординарне! — не своїм голосом гавкнула Клавдія Василівна і стиснула скроні руками.

Столик, тим часом, виробляв дивовижні піруети, а потім почав дубасити ніжкою об підлогу.

— Твоя черга, Алічко, читай азбуку, — ньенька до сестри.

— А, бе, ве, ге, де...

— Тук-тук-тук-тук! — столик зупинився на «и».

— Яке ж слово починається з «и»? — доречно зауважила ньенька.

— У духів, Валентино Петрівно, своя азбука, на Грота⁴⁹ вони чхали! — також доречно зауважив скептик.

А столик своє:

— И-и-ч, и-и-гг, гrrrr-гrrr, пши-и-и-к!

Це дареба Ліліт!

— Ліліте, це ти?

— Не-ет, я дух пітекантропа... Прошу вибачити, але по-людському я не вмію розмовляти, любі мої нащадки.

— Чий-чий це дух? — пошепки спитала сестра.

— Це дух первісної істоти, людиномавпи, — пояснив скептик.

— Нічого не розумію! — ображено кинув брат. — Каже, що не вміє по-людському розмовляти, а гаваріт па-русскі!

— Голова тут кругом іде!

— Заспокійся, Ніко! Дивуватись тут не треба: у мавпи свої резони й логіка та своя мова. Гірше тут те, що цей орангутанг підтверджує теорію Дарвіна і називає нас своїми дітьми.

Тим часом пітекантроп знову почав балаболити по-мавп'ячому; «спіри-там» із того гекання користи не було і вони вже хотіли припинити «сеанс».

— Духу пітекантропа, говоріть, будь-ласка, по-людському, ви ж умієте.

— Нет, нет, неправда, любі дітки, це я з переляку, на бігу, бо за мною женеться бронтозавр... Ось уже доганяє, пашу щирить... не втечу... пропав... Рятуйте, хто в Бога вірує!

Столик підскочив і завмер. Очевидно, дух пітекантропа опинився у череві бронтозаврового духа...

(Далі буде)

Там, де кров в'язнів текла-червоніла

МЕРТВА ЗАЛІЗНИЦЯ

(Закінчення, 3)

»Я і Рогожин, — оповідає Побожий, — разом із Селиваном пішли трасою майбутньої залізниці, що її прокладала група в'язнів у долині ріки Варка-Силь-Ки. Групою в'язнів керував інженер Ларіонов. Долина була вкрита лісом, з якого брали дерево на телеграфічні стовпи, шпали, а також для будівництва концтаборів.

Підійшли до передньої частини групи. В'язні дуже терпіли від комарів. В лісі була нестерпна задуха. В'язні пиляли дерево, одягнувши на себе накомарники, рукавиці та щільну одягу, крізь яку на спинах у них просочувався піт.

Підійшли до геолога. Запитали:

— Як справа з піском?

— Пісок тут є, — відповів геолог. — По всій заплаві. Надається для насипу залізниці. Але подивіться, що там діється, — і потягнув нас до узлісся.

Пройшовши метрів сто, ми дійшли до тундри, вкритої озерами і пучинами.

— Ось там, біля обрію, мусів би бути зреалізований варіант Малькова. Може, бажаєте оглянути місцевість мальковського варіанту? — запитав інженер.

— Підемо, — погодився я.

— Нема чого, — відмовляв нас інженер. — Я вже намагався йти до цієї місцевості і ледве вернувся. Дійшов лише до цієї місцевості! — і інженер показав нам на фотосхемі.

Все ж таки ми вирішили пройтися, наскільки було можливо, до місцевості мальковського варіанту. Це було потрібне для нас, щоб мати аргументи захищати наш варіант. Ми наперед знали, що Мальков не заспокоїться і буде скаржитись на нас у найвищих установах.

Перестрибували з купини на купину. Але як обережно не стрибай, десь таки пірнеш у багно. Я і Рогожин стрибали, приблизно, півгодини, пройшовши таким способом з один кілометр. Багато разів ми провалювалися у ржаву рідину багна. Нарешті дійшли до великого озера, круглого, ніби тарілка. Відпочивши на високому горбі, почали знову стрибати з купини на купину, вертаючись назад...

Протягом наступних двох днів Селиван плавав човном по річці, вибираючи місце для будівництва концтабору, а ми попливли човном за течією Варки-Силь-Ки і прибули своєчасно до Тазу. Тут чекав мене літун Джамбул. Ледве я сів у кабіну, як літак піднявся вгору в напрямі Ігарки. Ми летіли над вододілом рік Тазу і Єнісея, що був покритий озерами і багнами. Важко сказати, чого тут було більше: землі чи води. Та ось, коли пере-

летіли широкий пустельний вододіл, помітили миршаву рослинність і низенькі дерева на берегах рік.

— Турухан, — сказав Джамбул, вказуючи на вузьку смугу води, що вилась гадюкою.

На тому місці, де річка круто повертається з півдня на схід, на правому її березі я побачив селище Янів Стан — десяток недбайливо розкиданих по тундрі малих будинків, що зовсім не мали огорож і господарських прибудовок. Глянувши на мапу, я переконався, що на сотки кілометрів навколо цього селища нема жодних інших селищ.

Але, що це? Ще не зник з нашого зору Янів Стан, як ми побачили на лівому березі Турухану чотирикутну високу огорожу, а в її кутках — вежі для вартових. В середині на досить великому просторі стояли шатра і новозбудовані бараки. Біля них ворушилися люди, лаштуючи для себе нове житло. Крізь єдині ворота огорожі в'язні ланцюгом тягали від річки до табору колоди.

— Ось воно як, — кинув Джамбул у бік табору. — Мусять в'язні лаштуватися на новому місці.

Ми летіли далі. Пролетівши, приблизно, десять кілометрів, ми знову побачили концтабір, а потім, приблизно, на такій самій віддалі, ще один, потім ще один, і ще, ще... Багато, дуже багато. Один за одним: колючі огорожі, вежі, вартівні, шатра і сірі бушлати...

Турухан ніби ожив. Буксири і катери тягнули за собою, проти течії, баржі з в'язнями до новозбудованих концтаборів.

— Ось і Єнісей, — звернувся до мене Джамбул.

На лівому березі розкинулось невеличке селище Єрмаково, а побіч, — величезний концтабір, що мав багато зон, складів, шатер, новозбудованих бараків. До берега причаливали пароплави, катери, баржі. Тисячі в'язнів ішли східцями, рухалися на баржах. Вони розвантажували судна, несли, тягнули, котили різноманітне майно, устаткування, верстати тощо.

Продовж 15-ти хвилин ми летіли над Єнісеєм. Ось уже й Ігарка — одноповерхові дерев'яні будинки, а на березі річки купи дощок, колод, дерева.

Згідно з наказом міністра, штаб Об'єднаної північної експедиції місяць тому був перетранспортований з Салехарду до Ігарки.

Тут був і Татарінов, до якого я прибув, щоб позвітати про нашу працю.

— Як справи? — запитав він, вітаючись.

— Ніби, гаразд. Загони працюють швидко, пройшли вже понад половину визначеної траси, — відповів я.

— «Ніби», кажеш... Але плану не виконуєте.

— Не може бути, — заперечив я. — На всіх ділянках праці виконуються ретельно, згідно з затвердженням вами терміном. Ми не відстаємо.

Татарінов викликав до кабінету начальника плянового відділу Нечаєва.

— Як виконує плян Надимська експедиція? — запитав він Нечаєва.

— Не виконує, товаришу начальнику, — відповів пляновик, розвиваючи на столі рульон паперу, поцяткований цифрами.

— А ось він — заперечує, — показав на мене начальник.

— Зараз доведу, — заявив пляновик. — Протягом другого кварталу цього року Надимська експедиція повинна була, згідно з пляном, витратити чотири мільйони карбованців, а витратила лише три...

— Та ж це досить добре, — радісно сказав я, не розуміючи в чому суть справи. — Роботу виконали і гроші заощадили.

— Аж ніяк не добре, — рішуче заперечив пляновик. — Скільки вам призначено, стільки і витрачайте. Ліпше буде, як би ви навіть перевитрачували... для перевиконання пляну. Адже ми працюємо згідно з фактичними витратами.

Лише тепер я зрозумів безглуздя такого плянування — «фактичні витрати».

— А чи можна зменшити плян на третій квартал? — запитав я.

— Ні, — рішуче відповів Нечасв, — на четвертий — також. Плян за-тверджено на цілий рік.

Вийшовши з кабінету Татарінова, мене зупинила секретарка.

— Вас розшукує Борисов, — повідомила вона мене. — Задзвоніть до нього на аеродром.

— А-а-а! »тралі-валі«, князь Уренгойський, — почув я веселий голос у слухавці.

— Привіт, друже. Мені потрібно летіти до Уренгою.

— Сьогодні? Не можу. Відклик! — рішуче заявив Борисов.

Ми умовилися, що сьогодні ввечері підемо до клубу...

Борисов чистив гудзики кітеля, а я прасував своє досить зужите убрання.

— Кажуть, славнозвісна артистка виступатиме на концерті, — промовив Борисов.

— В'язень? — запитав я.

— Так, — підтвердив він.

В мене зникло будь-яке бажання йти до клубу, тому запропонував Борисову провести вечір удома.

— Ти що? Таку нагоду втратити? Живемо, як ведмеді, — глянув на мене Борисов...

Біля дерев'яного двоповерхового клубу — юрба.

»Квитки всі продані« — прочитали ми на таблиці, що висіла над віконцем каси.

Я вже думав, що ми вернемося до хати, але Борисов хвацько підморгнув до мене і зник у вхідних дверях. За п'ять хвилин вернувся з квитками першого ряду стільців.

— По »блату«? — поцікавився я.

— Певно, — усміхнувся він.

Прибули вантажні авта, покриті брезентом. Першими вистрибнули з них вартові з автоматами наготові. За ними — артисти з музичними інструментами, валізками, пакунками. Оточені вартовими, пішли до клубу »чорним входом«...

Публіки було досить, але перші ряди стільців — порожні. Після другого дзвінка появились офіцери внутрішніх військ МВД, а поряд з ними — дами, одягнені в парадне вбрання. Вони зайняли перші ряди.

— Бачиш, »тралі-валі«, що діється? — шепнув Борисов, показуючи очима на них. — Такої публіки навіть у Москві не побачиш.

Третій дзвінок, але заслона кону не рухалась.

Минуло, приблизно, десять хвилин. У переході з'явилася повновида дама в чорному аксамиті, прикрашеному алмазами. Публіка повернула до неї свої голови, але дама йшла, не звертаючи ні на кого жодної уваги. Палянтин чорнобрунатої лисиці вкривав її рамена. За нею ішов Антонов у військовій парадній уніформі.

Чоловіки, що сиділи в передніх рядах — підвелися, вітаючи Антонова і даму. Антонов відповів лише декому і то — кивком голови. Інших офіцерів він »не помічав«. Подружжя Антонових сіло в єдину льожу, що була в цій залі.

Заслона негайно піднеслася.

Конферансьє — немолодий чоловік, — оголосив програму.

Перша точка: російський »трепак!«

На сцену вихром вискочило десять пар селянських хлопців і дівчат, одягнених у балетні московські національні строї. Дівчата — дуже нафарбовані, але навіть крізь товстий ґрим можна було помітити блідість і стомлення їхніх облич...

Після »трепака« показано ще уривок з опери »Сватьба в Маліновке«.

Нарешті на кін вийшла знаменна людина. Конферансьє не сказав про неї жодного слова, але публіка знала, що це — відома в СССР артистка-співачка, тепер в'язень концтаборів.

Під акомпаньямент рояля артистка-в'язень виконала два циганських романси, вклонилась і залишила кін. Але грімкий бас Антонова примусив її вернутися.

— »Костьор!« »Бродягу!« — вигукнув Антонов.

Артистка виконала й ці пісні, знову вклонилась і зникла за лаштунками.

І хоч Антонов вигукував далі, щоб артистка співала, але вона вже не вернулася.

*

В Уренгої, як і раніше, стояли наші старі мешкання-шатра, а вже наближалась зима. Знову шалітимуть жахливі морози, часу залишилося мало. На деякій віддалі від нашого розташування, за течією річки, в'язні будували в таборівій зоні бараки. Буксирний пароплав притягнув баржі, навантажені »рабсілою« (в'язнями), будівельним матеріалом і харчами. Поблизу таборової зони будували котеджі для варти і начальства.

Я міркував над тим, як і з чого збудувати продовж двох місяців житла для 300 осіб. Ми вирішили не будувати бараків, а викопати землянки. Будівельного матеріалу наша експедиція не мала, а щоб побудувати землянки — треба було дощок, скла, цвяхів і багато дечого іншого.

Начальник бази Пономаренко запевнив мене, що він добуде матеріал, скільки треба.

— Що, знову зустрівся з »корешами« в концтаборі? — усміхнувся я, дивлячись на начальника бази.

— Ні, жодних «корешей» я не зустрів, але до концтабору привезли людей на «красотулечку». З ними можна всілякі справи вертати. І в ЧОС*, і в ЧТС** працюють спритні хлопці. Вони обіцяли мені дати все, що завгодно, навіть розібрану автомашину, лише без кадуба. Але кадуб ми зробимо самі. А такого мотлоху, як цвяхи, скло, цемент, дошки і взагалі, що нам потрібне, я здобуду необмежену кількість, — хвалився Пономаренко.

— Добре, — погодився я, — пишіть офіційне замовлення і разом підемо до начальника табору.

— Жодних замовлень не треба, — заперечив Пономаренко. — Я добуду все, що нам потрібне без замовлень.

— Як це так без замовлень? — здивувався я.

— За півлітри спирту вони дадуть мені все, що я тільки бажатиму. Жодних замовлень, жодних грошей, — запевняв Пономаренко. — Офіційно, згідно з нашими замовленнями, ми нічого від них не одержимо. А так, «на ліво», скільки хочеш. У бухті річки Таз під час шторму вони так багато втопили різного матеріялу, що наше замовлення — мізерія супроти того, що вони втратили, — закінчив Пономаренко.

— Гаразд, досить, — урвав я. — Гроші експедиція має, навіть пляну не виконуємо, бо мало їх витрачаємо, а ви хочете заощаджувати.

Наступного дня експедиція одержала від концтабору увесь матеріял, що був нам потрібний, навіть вантажне авто і катер «Ярославець». Заплатили через банк, чим збільшили витрати призначених для експедиції грошей, згідно з пляном.

До половини серпня ставилися стовпи для телеграфної лінії вже на всій трасі майбутньої залізниці. Найвище начальство дало наказ, щоб до зими телеграфічно з'єднати Салехард і Єрмаково. Передбачалося також, що на стовпах буде й телефонічний дріт...

В серпні до Уренгою прибуло ще три літаки, отже наш місцевий штаб експедиції мав уже п'ять літаків, які від ранку до вечора щодня транспортували до різних місць будівництва телеграфної лінії людей, дріт, ізолятори тощо. Загони будівників були порозкидані по всій тундрі. Від вогнищ, що їх розкладали будівники вздовж траси, розпочалися пожежі — горіли висушені влітку сонцем торф, мох, ягель (трава) тундри. Сотками кілометрів, від заходу на схід, простелилася смуга диму.

Поряд з окремими загонами експедиції, що прокладали тундрою трасу, розташувалися в'язні, варта, виконробі. Все це рухалося слідом за загонами, транспортуючи тундрою технічне майно. В'язні жили у збудованих на швидку руку з моху і галуззя куренях. Комарі розгризали їхнє тіло до крові. Одяг в'язнів був завжди мокрий, болотяна рідина не встигала на ньому висихати. Варта вже не супроводила їх з автоматами, бо куди втечеш серед боліт, що вкрили тундру на сотки кілометрів. Лише щовечора вартові рахували в'язнів, чи всі повернулись до табору. Часом у деяких місцях будівництва телеграфної лінії бракувало лісу. В таких випадках

*) ЧОС — відділ загального постачання.

**) ЧТС — відділ технічного постачання.

виконроби і вартові брали в'язнів десь далеко, до тих місцевостей, де ріс ліс. Верталися в'язні по 3-4-ох днях, несучи на своїх плечах стовпи.

В'язнів було дуже багато. Виконроби і десятники підганяли їх, щоб швидше виконувалась робота, бо кожен загін в'язнів ще до зими мав вертатися до своїх концтаборів...

З'явилися і перші могили на безмежній, неродючій тундрі. Ями копали мілкі, клали до них померлих в'язнів у тому одязі, що був на них, без жодних трун, і загортали. Загони в'язнів ішли далі вперед, визначеною трасою, залишаючи за собою могили померлих. Могили розмивали дощі, розвівали вітри, зрівнювали з поверхнею землі. Ось була людина і вже її нема, навіть невідомо, де вона похоронена...

Одного дня мене повідомлено, що прибуде якась комісія від головного управління міністерства. Я повинен був зустріти її в Надимі. Вранці Волохович повіз мене літаком до місця зустрічі. Ми летіли над річкою Єво-Яха, а згодом над р. Надим. Раптом літак затрусився, мотор два-три рази стукнув і зупинився. Пропелер крутився поволі, а літак спускався до землі. Волохович увімкнув мотор, дав йому більше пального. Літак знову затрусився, але так сильно, що — здавалось — розлетиться на дрібні кусники. Волохович зупинив мотор. До селища Надим лишилося понад 100 кілометрів.

Літак спускався все нижче й нижче, наближаючись до поверхні землі.

— Коли треба, сідай літаком на болото, — радив я Волоховичу.

— Ріка Хетта! — вигукнув він, вказуючи на вузьку смугу води.

Літак летів майже біля поверхні землі. Волохович маневрував. Ми пролетіли над верхами дерев і хлюпнули на піщаний берег річки...

Сталася, на перший погляд, дрібна аварія. Від дерев'яного пропелера відірвалася тріска довжиною 15 сантиметрів. Але й цього було досить, щоб пропелер не надавався до дальшого лету.

— Треба летіти далі, — сказав Волохович.

Він знайшов кусник деревини, обстругав його, припасував на місце відірваної тріски, приклеїв, потім бляхою з консервної баньки обгорнув кінець пропелера і прибавив її малими цвяхами. Досить довго вирівнював і пиляв її пильником. Нарешті вліз до кабіни літака, а я почав обертати пропелер.

— Контакт! — вигукнув Волохович.

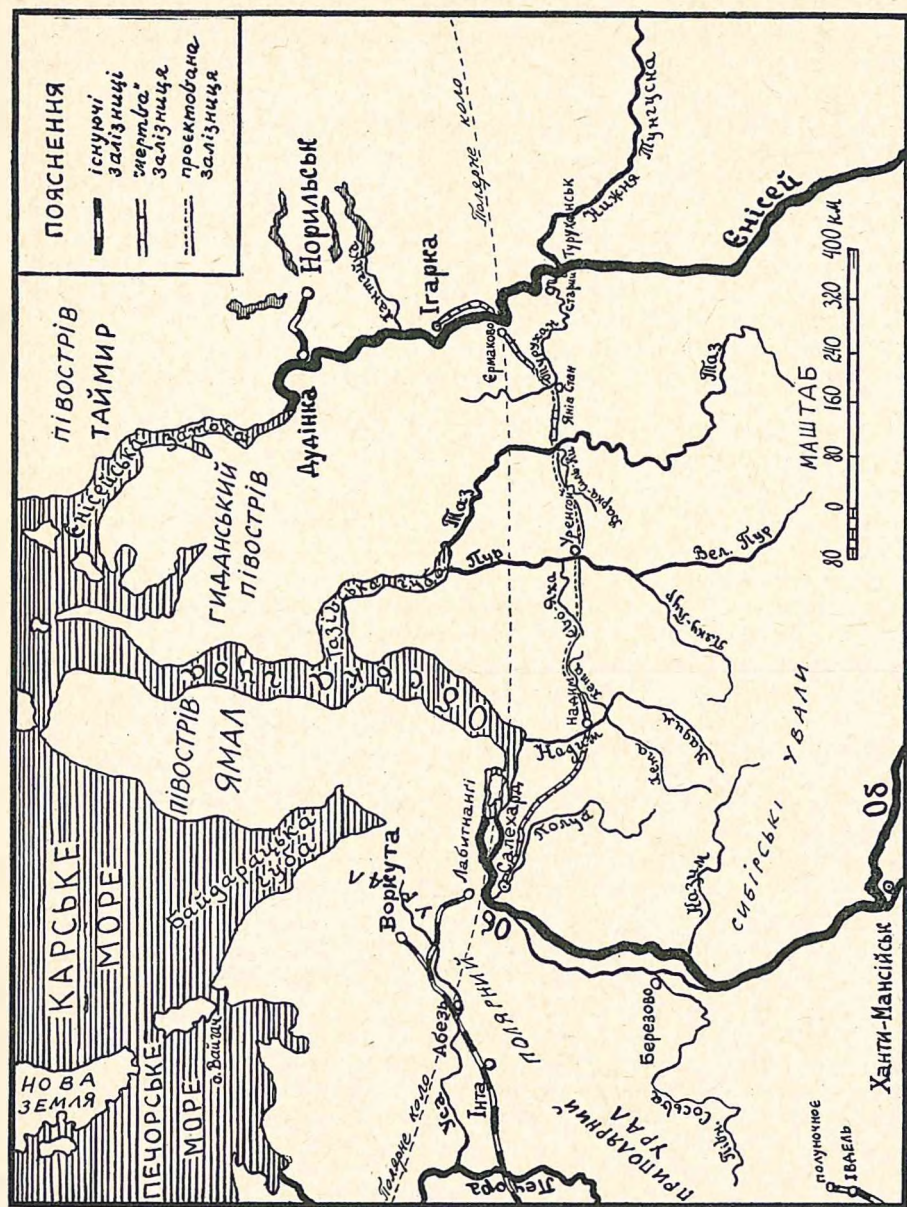
Мотор увімкнувся. Пропелер запрацював нормально.

Ми полетіли далі й нарешті прибули до факторії Надим. Комісія вже там була. Супроводив її Татарінов.

Голова комісії, високий, виражкуватий, лисий інженер-полковник МВД, Черенков, не повірив, що нам сталася аварія. Він був незадоволений моїм спізненням і заявив, що все це казки...

Майже до самого вечера комісія обговорювала проект залізничного мосту через Надим і пляни побудови насипу до нього.

Нарада закінчилася досить пізно. Я і Татарінов пішли подихати свіжим повітрям. Падав сніг, підмерзало.

Схематична карта території «мертвої залізниці»

- Ну, тримайся! — сказав до мене Татарінов.
- Чому? — здивувався я.
- Комісія вже досить наставлена проти тебе і Рогожина. Зокрема — Черенков.
- Чим же ми розгнівали начальство?
- Хто зна? Листи мають якісь, — відповів Татарінов.
- Напевно, якісь плітки з Уренгою? — запитав я.
- Здається, що так.
- Тепер я розумію. Напевно, все це накоїв нероба Метьолкін. Рогожин на весні насварив на нього, отже...
- Є доручення розглянути справу Рогожина, — підтвердив Татарінов.
- Розумію. Ще б пак — батько Метьолкіна працює у відповідній установі (МВД), — підкреслив я злісно.
- Татарінов не відповів. Раптом запитав мене:
- Скажи, чи це правда, що твоя дружина Марина — донька білогвардійського генерала?
- Це запитання мене так заскочило, що я не знав, як і відповісти. Але згодом запитав Татарінова:
- Чи людина, що народилася 1901 року, могла бути білим генералом?
- Очевидно, що ні, бо для того, щоб бути білим генералом і взагалі генералом — 16 років віку досить таки мало.
- Ми йшли вулицею факторії. Я чекав далі чергових новин від Татарінова. Але він мовчав. Тоді я перший запитав його, що хоче від нас комісія.
- Справу Волоховича знову розглядали... деь там... на верхах начальства. Але це мало стосується до нас, більше — до Борісова.
- А що сталося з Волоховичем? — запитав я стурбовано.
- Є наказ: Волоховича, як колишнього воєннополоненого, звільнити з літунства назавжди...»

*

Далі Побожий оповідає про те, як комісія летіла літаком до Уренгою. Черенков сидів на стільці резервового пілота, а Побожий стояв за його спиною і показував йому, де і як пролягає траса.

В Уренгою Пономаренко тихцем повідомив Побожого, що для зустрічі начальства все підготовлене: засмажено лебедів, куріпок, наварено пельменів*. ... Є смажена риба, оленяча вудженина, спирт.

Для Черенкова приготовано окрему квартиру. Побожий запросив його до себе разом із Татаріновим і Борісовим.

»Марина — пише Побожий — зустріла їх, як добра господиня, запросила до столу. Випили спирту, закусили. Черенков, розглядаючи фото, на якому була Марина, запитав, хто це поруч неї? Марина відповіла: »Це батько, а це мати«. Черенкову фото подобалося. Він попросив налити йому ще спирту і раптом запитав:

— А чому ви маєте литвинське прізвище?

— Воно походить від мого прадіда, якого в 1863 році заслали під Іркутськ, — відповіла Марина, не знаючи причини, чому полковник цим цікавиться.

*) Сибірська страва — маленькі вареники, начинені сиром і м'ясом.

— Зрозуміло... — промимрив Черенков і раптом розвеселився...«

Вже мали йти спати, але Марина запропонувала гостям залишитися на квартирі Побожого. Полковник і Татарінов пили чай, а Побожий і Борисов пішли до Пономаренка, щоб принести ліжка і постіль...

— Розумієш, »тентель-вентель«, що діється? — звернувся Борисов до мене (Побожого). — Капітан (МВД) відділу кадрів привіз наказ про звільнення Волоховича.

— Невже, ми безсилі, щоб захистити його? — запитав я Борисова.

— Капітан заявив категорично: ні.

— А чому б нам не заступитися за нього? Напишемо добру характеристику. Адже він багато зробив тут, на Півночі!

— Чхають там, на верхах, на нашу характеристику. Її навіть читати не будуть. Є така настанова! Зрозумів? Коли схочемо захищати Волоховича, то йому буде ще гірше. Скажуть: замилив очі, зумів довір'я зискати...

Наступного дня працівник відділу кадрів, капітан МВД, що прибув разом із Черенковим, викликав до себе Борисова і мене. В присутності полковника Черенкова вручив нам два накази. Перший — звільнити з праці Волоховича, другий — звільнити Марину.

Полковник узяв з моїх рук наказ і заявив капітанові:

— Звільнити Марину Побожу нема підстав. До закінчення перевірки її справи, дамо їй іншу роботу.

Капітан знизив раменами і брутально відповів:

— Я категорично заперечую!

— Гаразд, заперечуйте. Я за Побожу відповідатиму особисто перед Головним управлінням*.

Які у вас є підстави звільняти Марину з посади радистки експедиції і давати їй іншу роботу? — запитав я полковника.

— Маємо на неї заяву, треба перевірити. Формальність... — заспокоював мене полковник.

— Але ж її перевірено ще на весні, — твердо сказав інспектор кадрів нашої експедиції Шевелєв.

— Для нас це не має жодного значення, — гостро заперечив капітан.

Такої брутальності від свого підлеглого полковник Черенков не стерпів. Він запалився, його очі зробилися круглими, безкольоровими. Поклавши до своєї течки наказ про звільнення Марини, заявив:

— Ніяких наказів взагалі не буде!

Капітан мовчав.

— Щодо Волоховича, то я не можу зарадити, — звернувся до мене полковник. — Це від мене не залежить.

Черенков наказав скликати технічну нараду. Все ж таки він був інженером і такі справи його цікавили. Три дні 15 членів комісії розглядали різні технічні справи і проєкти нашої експедиції. Наслідком було те, що комісія затвердила напрям траси залізниці та визнала працю експедиції за добру. Про Рогожина — ані слова...

*) Головне управління міністерства МВД, що спільно працює з Головним управлінням концтаборів (ГУЛАГ-ом).

Волоховича звільнено з праці. Попутним літаком він поїхав до Салехарду. Жаль було з ним розлучатися, але він заспокоював:

— Буду на заводі працювати. Руки в мене є, не загину...

*

Знову простори тундри скував мороз. Першого листопада він досяг 40 ступенів. Надвечір трохи потепліло і почав падати сніг, а вночі розпочалася хуртовина.

Вранці на Уренгой налетів жакливий вихор. З шумом пролетів над нашими землянками і чумами. Все зарухалося, хмари снігу піднялися вгору і закружляли ніби у вирі. Раптом почулися тріскіт і скигління. Я вирішив вийти на вулицю, але як тільки відчинив двері мене засипало снігом, збило з ніг. Навколо шаліла біла, холодна хуртовина. Вона не була подібна до європейської, російської чи навіть сибірської хурделиці. Це було щось страшніше, пекельніше. Вітер і сніг ніби вирішили остаточно розрахуватись із землею.

Дві доби господарювала полярна хуртовина. Я сидів у хаті з Мариною і думав: Що ж діється з в'язнями? Адже їх і тепер гонять до праці!

Нарешті червона риска термометра поповзла вниз. Хуртовина поступово затихала. Люди копали проходи в снігу, відкопували свої житла, дрова...

— Але ж і термометр хоч викидай! — бурмотів Алад'їн, дивлячись на стовбик живого срібла.

— Чому ти невдоволений? — запитав я, глянувши на термометр.

— Ось уже третій день, як живе срібло ніби скувала якась пекельна сила. Навіть не можу визначити, скільки ступенів морозу.

— Невже тобі 55 ступенів не досить? — показав я на нижню риску термометра.

— А може, 60?

Небо ясне, немов нержавіюча сталь, але дихати важко. До легенів ніби вривалися струмені криги. Люди сиділи в хатах і землянках. Навіть пси не гавкали. Скрутившись у бублик, тряслися в будках. Зима урочисто панувала на просторах тундри. Сонце показувалося на дві-три години, пливло над обрієм і знову зникало.

— Які новини? — запитав я одного разу Марину, увійшовши до будинку радіостанції.

— Телеграма з Москви, — відповіла вона. — »Зобов'язую головного інженера будівництва Цвілодуба, начальника Північної експедиції Татарінова, а також інженерно-технічних працівників будівництва та Північної експедиції переїхатись у січні по всій трасі залізниці від Ігарки до Салехарду і на місцях визначити заходи будівництва залізниці в зимових умовах. Начальникам експедицій Єнісейської, Надимської та Обської забезпечити переїзд людей оленячим транспортом і особисто супроводити їх на своїх ділянках. Про поїздку надіслати докладний звіт. Про виконання повідомити. Начальник Головного управління генерал МВД Гвоздьов«, — прочитав я зміст телеграм. »Фантазія« — подумав про себе і відклав телеграму набік.

Але третього дня Марина одержала телеграму з Ігарки: »Виконання наказу генерала Гвоздьова. За десять днів вимагаємо прибути на Таз. Повідомити, коли будете самі там. Тридцять оленячих запряжок. Татарінов«.

Живе срібло термометра не рухалося, температура більша ніж мінус 55 ступенів Цельсія. Навіть ненці не з'являлися на факторії. Вони сиділи в чумах, чекаючи, коли трохи потепліє.

Але справа поїздки загострювалася. До факторії о 12-й годині дня прибув за харчами ненець Пяк. Я сказав йому, що треба їхати на Таз. Він рішуче відповів:

— Не терпять, усім халмер буде!

— Кому »халмер«? — запитав я, ніби не розуміючи.

— Людям халмер, оленям халмер, усім халмер, — сердито підтвердив Пяк.

Коли ж я почав умовляти його, щоб таки їхати до Тазу, ненець відповів:

— Моя також хармер не хоче. А твоя хоче? — і Пяк глянув на мене.

— Не хоче! — відповів я.

— Тоді пиши назад: не терпять, — Пяк пішов до дверей. На порозі зупинився і сказав: — Москва такой мороз нет, там терпят...

Я відповів телеграмами генералові Гвоздьову в Москву і Татарінову в Ігарку, що оленями в таку далеку дорогу та ще під час 60-ступневого морозу їхати — це безрозсудливість.

Через два дні Гвоздьов дав мені телеграмою прочухана, а Татарінов повідомив, що вони виїхали вже автомашинами з Єрмакова до Янового Стану. Отже, треба було й мені готуватися у дорогу.

Татарінов, Цвілодуб та інші з бідою прибули до Янового Стану, але далі їхати не відважилися. В'язні ще не розчистили автам дороги від Янового Стану до Тазу. А треба ще було проїхати тундрою понад 150 кілометрів. Якщо їхати оленями, треба витратити щонайменше два тижні часу. Та й взагалі, чи дойдуть вони під час таких пекучих морозів до Тазу?

Пономаренко збудував на нартах кибетку, всередині якої поставлено малу залізну піч. Мені зробили величезний кожух з оленячих шкір, хутровані шарпетки, унти з песячої шкіри (хутровані чоботи).

Ненці, що прибули до Уренгою, оглядали нарти, кибетку, мій одяг і сміялися.

— Халмер буде. Куропашкин чум не допоможе. Такий мороз чум є лежати, чай пити...

Нарешті Марина одержала з Москви телеграму від заступника міністра, в якій касувалася нікому незрозуміла поїздка. Що хотів від нас генерал Гвоздьов? Може, хотів довести найвищому начальству, що на Півночі, де будується залізниця, зима не така вже й жорстока?

Малий Уренгой оточувала біла мовчазна тундра. Лютий мороз ніби кепкував з людей. Протягом десяти хвилин людина обморожувала обличчя...

Наступила чергова весна, а за нею — літо. Ми вже були, так би мовити, старожилами Заполяр'я. Виконали величезну кількість різномірної праці, що була потрібна для будівництва залізниці серед тундри, скутої вічною мерзлотою. Геологи оглянули і дослідили широчезні простори Заполяр'я і

могли тепер сказати виконробам концтаборів, у яких місцях є потрібний для настипу залізниці ґрунт. В деяких місцях він був на віддалі 2-3-ох кілометрів від траси. Начальники концтаборів заявили нам, що віддаль не має для них жодного значення. »Людей вистачить«, — говорили вони. — »Створимо з в'язнів ланцюг, яким рухатимуться ноші з ґрунтом до залізниці і порожні від залізниці«.

Єдине, що турбувало нашу експедицію — це справа постачання води для паровозів, станцій і селищ. Озера і річки промерзають у тундрі до самого дна, отже водопостачання було дуже складною справою. Залишалась одинока надія на свердловини. Ми вирішили просвердлити глибину вічної мерзлоти, хоч і не знали, чи має тундра десь глибоко в ґрунті потоки води...

Завдяки тому, що вже була збудована дротяна лінія зв'язку, в нас у штабі стояв селектор і ми завжди знали, що діється на будівництві.

Взимку, коли шаліли пекучі морози, а тому праця на будівництві відбувалася повільно, ми слухали селекторні наради, які проводив полковник МВД Антонов. Починав він їх завжди у глуху ніч. (Сталін також працював лише вночі, досить часто телефоном викликав до себе о 2-ій або 3-ій годині котрогось міністра).

Антонов любив провадити наради через селектор, щоб усі від Єрмаково до Уренгою чули по лінії зв'язку, яку прочуханку він дає своїм великим і малим підлеглим. Його прочуханку одночасно слухали сотки керівників.

Нараду він завжди закінчував так: »Скільки разів я вже говорив вам, що треба тримати ніс проти вітру, тоді будете бачити все, що відбувається навколо вас. Не можна замикатися у шкаралупині, треба думати, міркувати про назрілі моменти. Треба своєчасно переборювати труднощі, бо інакше вони засмокчуть вас у першому багні. Ви досить часто тупцюєте на одному місці, не думаєте головою, а..., не мобілізуєте своїх підлеглих, щоб вони виконували сьогоднішні завдання. Мої щоденні вказівки залишаються голосом волаючого в пустелі. В'язнів для виконання праці не бракує. Якщо треба буде — більше підкинемо. Треба... я сподіваюсь...« і т. п. Кінець своїх промов Антонов завжди виголошував урочисто і вимикав селектор.

Коли одного дня я відвідав Єрмаково, то довідався там про розпорядок робочого дня Єнісейського управління будівництва залізниці.

Він починався о 9-ій год. вранці, а закінчувався о 1-ій вночі. Сам полковник Антонов мав нормальний робочий день, але дуже розтягнутий. Вдень він довгий час обідав, увечері від 6-ої до 9-ої години спав. Потім з'являвся в управлінні прецизно виголеним, напарфумованим і до пізньої ночі »розганяв пургу«. Викликав до свого кабінету зморених, виснажених співробітників управління, робив довгі непотрібні наради. Без них він не міг жити, вони були йому потрібні, як людині повітря. Що робив би Антонов, якби не скликав нарад?...

В 1951 році наша експедиція, виконавши дослідні роботи, прибула до Єрмаково. Їй було доручено проектувати мости, полотна залізниці, селищ, станцій, депо та інших споруд складного залізничного господарства. Тата-

рінов вимагав від нас економічного розв'язання проблем. Він багато разів говорив:

— Коли проектуєте, то думайте, що вам самим доведеться будувати і експлуатувати залізницю. А ще ліпше — уявіть собі, що ви котите візки, навантажені ґрунтом.

Селиван мав досить значний досвід щодо будування шляхів на Півночі: «Головне, — казав він, — зберегти вічну мерзлоту, інакше, першого літа все розлізеться і розвалиться». І справді, лише здереш з поверхні землі мох, як влітку ґрунт перетворюється у рідину...

У серпні Татарінов повинен був від'їхати на довгий час до Москви. Мене він призначив своїм заступником... Наступного дня він зі мною прибув літаком з Єрмаково до Селехарду і ми зайшли до головного інженера будівництва Жогіна.

— Я пропоную поїхати до Надиму, — сказав Жогін, — і випробувати там залізничний міст. Вертаючись, оглянемо залізницю.

— А чому б не оглянути будування залізниці, їдучи до Надиму? Адже, так нам зручніше. А потім оглянемо і міст, — сказав Татарінов.

— Чому? — перепитав Жогін і, подумавши, відповів: — Начальник управління вже звітував Москві, що міст збудований і через нього відбувається рух потягів. Отже, не тільки на один день, а й на одну годину не можна відтягати випробування мосту.

— Даремно поспішаєте, — пробурмотів Татарінов. — Там, певно, ще досить багато недовиконаної роботи.

— Я не хочу входити в конфлікт з начальством, — нервово заявив Жогін, а згодом спокійніше додав: — Адже ви самі розумієте...

Татарінов махнув рукою і запитав:

— Пасажирським потягом поїдемо?

— Ні, начальник управління призначив нам власний сальон-вагон і наказав їхати «зеленою вулицею» (себто, без жодної затримки), — заявив Жогін. — Харчів не беріть. Сальон-вагон має все. З нами поїде кваліфікований кухар, — додав Жогін...

Залишивши управління будівництва, я і Татарінов відразу пішли на станцію, оглядаючи одночасно і новозбудоване депо та селище для залізничників.

— Розкішно живуть, — кинув Татарінов у бік двох нових котеджів. — Ось цей — він показав рукою, — начальника будівництва полковника Антонова, а другий — його заступника.

— Егеж, — погодився і я, оглядаючи двоповерхові котеджі. — Таких котеджів навіть міністри в Москві не мають...

Паротяг тягнув лише один наш вагон-сальон. Ми їхали справді «зеленою вулицею». Коли сонце схилилося до обрію, ми прибули до Надиму. Паротяг зупинився біля мосту через річку Надим. Ми вийшли з вагона і нас зустріли виконробі та начальник відділу цього будівництва.

— Гаразд, — сказав Жогін. — Зараз почнемо випробовувати міст.

— А може б наступного дня? — запропонував Татарінов. — Адже треба докладно перевірити всі споруди мосту.

— Ні, сьогодні! — категорично заявив Жогін. — Треба використати світлу полярну ніч.

— Для рапорту Москві? — в'їдливо промовив Татарінов.

Очевидно, докладного випробування мосту не здійснено. Відчепили салон-вагон і наш паротяг проїхав через міст на другий берег Надиму, а потім вернувся. Тимчасовий міст мав півкілометра довжини. Дерев'яний, на палях. На невисокій віддалі від поверхні води. Навіть не спеціаліст розумів, що вже першої весни під час повені його зруйнує вода.

— Ось бачите? — звернувся Татарінов до Жогіна. — Даремно поспішали! Навіть палі на березі не зміцнені. Кожної хвилини треба чекати, що міст розвалиться.

— Не турбуйтеся, все зробимо, — заспокоював Жогін і, звертаючись до начальника відділу будівництва, наказав: »Завтра на кожний берег поставте по 100 в'язнів і зміцнюйте.

— Так є, товаришу начальнику, — відповів начальник відділу, ставши перед Жогіним на струнко.

— А чим будете зміцнювати? Де візьмете каміння? — запитав Татарінов.

— З Північного Уралу везуть, — байдуже відповів Жогін.

— Коли ж все це буде? Лише перетранспортування через Обь забере багато часу, — твердо заявив Татарінов.

Я вже вивчив порядки в концтаборах. На всі накази начальників підлеглі, не моргнувши оком, відповідали: »Так є, виконаємо!«, хоч і начальник і підлеглий наперед добре знали, що виконати наказу нема можливості.

Подібне сталося і під час випробування мосту: Жогін наказав — »наступного дня«, підлеглий відповів — »буде виконано«. Але і Жогін, і начальник відділу будівництва (його підлеглий) добре знали, що каміння привезуть за два-три тижні.

Татарінов розумів, що наказ Жогіна — комедія, але відмовитися від участі у випробуванні мосту не відважився. Адже це наказ »верхів«, отже, заперечувати або ні, однаково мостом підуть потяги...

Жогін зараз же вислав телеграму — звіт до Самохвалова про те, що міст випробувано і по ньому розпочався рух потягів.

— Гаразд, — погодився Татарінов, підписуючи телеграму. — Але слідкуйте за палями, щоб їх вода не забрала.

Наступного дня ми поїхали за ріку Надим, де працювали в'язні, насипуючи насип. Вони котили дерев'яними східцями візки, навантажені ґрунтом. Котили високо, поволі рухаючись один за одним, нахиливши голови, напружуючи всі свої сили. Вивантаживши ґрунт, одержували від обліковця бирку, клали її до кишені, котили порожній візок іншими східцями. На самому насипі інші в'язні вирівнювали ґрунт лопатами, втоптували його. Недалеко сиділа навколо димокурів варта, тримаючи напоготові автомати... Отже, звичайний образ.

— Громадянине начальнику! — звернувся до виконроба літній в'язень. — Узвіз треба зробити більш положистим. Усі жили рвемо!

— Невелике лихо, — байдуже відповів виконроб, прямуючи в інший бік.

Ми пройшли, приблизно, 10 кілометрів по трасі. Всюди одне й те саме: надмірно важка, непродуктивна праця тисяч в'язнів.

А скільки такої праці вже було витрачено на будівництво залізниці?! Рейки перетяли ріку Надим, 400 кілометрів віддалі від Салехарду. Концтабори вже простяглися далеко на схід, там, де початок річки Хета. А скільки соток кілометрів ще залишилося будувати!

Татарінов поїхав до Москви, а я вернувся до Єрмаково. Колись це було маленьке селище, а тепер, під час будови залізниці, воно перетворилося на містечко, що мало 15 тисяч мешканців. А поряд із ним — концтабори, де перебували тисячі в'язнів.

В листопаді на допомогу нашої експедиції прибуло проєктно-конструкторське бюро Східного управління будівництва залізниці. В ньому працювали в'язні-інженери з усіх сторін СРСР, а також колишні в'язні-інженери, яких МВД назавжди залишило жити на Півночі. Це були висококваліфіковані спеціалісти. Працювали сумлінно, тим більше, що перебувати в експедиції — це не в концтаборі.

Довгий час я листувався з ГУЛАГ-ом, умовляв Антонова, щоб Селиван одержав дозвіл працювати в проєктно-конструкторському бюро. Нарешті дозвіл одержано і я призначив Селивана начальником цього бюро. Дуже багато зробив він, завжди застосовуючи щось нове, раціональне в проєктах споруд на цій вічній мерзлоті...

На весні, коли зрушився лід на Обі, лід перетяв кабель зв'язку, що лежав на дні ріки. Ми були відрізані від «світу». Селиван довів, що лід не глибоко торкається дна ріки і досить викопати на дні рів глибиною 1 метр, покласти в ньому кабель і справа полагоджена. Цю роботу виконали в'язні-водолази ще в зимову пору.

Все ж таки, як ми не намагалися, з будівництва залізниці одержували тривожні вістки про аварії. Один міст поблизу Ігарки цілковито зруйнувала вода. Він упав у річку. Всюди на залізниці деформувалося полотно, а зміцнювати його не було чим. Каміння було далеко — на другому березі Єнісею. Поромної переправи не було. Будівництва ж причалів вимагало багато дерева, каміння, а найголовніше — треба було будувати комплектовані дамби, які б захищали причали від грізних льодоходів.

Цвілодуб виїхав на зовсім іншу будову, де його призначила Москва. Залізниця Ігарка—Салехард будувалася сьак-так. З кожним днем треба було витрачати щораз більше матеріалів, техніки і грошей... Крім того, Москва розпочала велетенські промислові й інші будови на Волзі та в Середній Азії. Можливо, що там, десь «на верхах», установи плянування зрозуміли нерентабельність будівництва залізниці Салехард—Ігарка. З 1951 року обсяг капіталовкладень у залізницю почав зменшуватися...

Полковник Антонов щораз більше втручався не в свої справи. В'язнів переганяли на сотки кілометрів з одного до іншого концтабору.

Від голоду, хвороб, холоду, ненормальних умовин життя загинули тисячі, а може й десятки тисяч в'язнів... По смерті Сталіна будівництво заполярної залізниці припинилося. Серед тундри залишено рейки, порожні селища, паровози, вагони та виповнені вщерть в'язнями концтабори...

(За журналом «Новый мир», ч. 8, 1964. З російської на українську мову переклав Д. ШАЛДІЙ).

Критичні огляди

І. ДМИТРІВ

ЦІКАВА КНИЖКА — З ОГРІХАМИ І ПОМИЛКАМИ

(Закінчення, 2)

Ми вже згадували, що третій розділ праці Д. Дж. Стюарта-Смітса «Поразка комунізму» присвячений внутрішнім конфліктам в самому ССРСР. Починається він ствердженням, що Комуністична партія Советського Союзу має повну контролю над усіма виявами життя людини в цілій країні. Лідери партії — самозванці, що керують життям підвладних без їхньої згоди. Всі постанови партії мусять бути беззастережно виконані. Найбільшою проблемою партії є добитися того, щоб теоретичні ідеї Маркса мали бажану вартість у житті. Для досягнення своєї мети партія користується найбільш удосконаленими засобами державного поневолення, проте на перешкоді постійно стоїть зростаючий опір населення.

Далі автор подає стислу характеристику КПСС, розподіл праці ЦК на чолі з першим секретарем, фактичним диктатором. Найбільш ідеальним членом партії є той, хто має досить інтелігентности для виконання постанов партії, але не настільки, щоб міг їх заперечувати. Партії підчиняються всі органи державної адміністрації. Советська конституція відрізняється від демократичних конституцій на Заході тим, що всі органи державної влади і адміністрації підчиняються партії. Це саме стосується і до системи публічного права. Свобода віри — заборонена. Економічна політика — стисло доктринальна. Наука — зв'язана з марксизмом і інтелектуалісти не можуть вільно обговорювати таких проблем, яких Маркс не мав часу вирішити. Вони, як і письменники, мають працювати виключно для інтересів партії. Над усім цим стоїть величезний апарат явної і таємної поліції. Самих військ МВД автор нараховує півмільйона, а різних назв розвідочних і диверсійних частин подає чотири.

В цьому розділі присвячено окреме місце й Україні. Коротко автор розповідає дещо з наших Визвольних змагань і подає деякі інформації про УПА та її стратегію у відношенні до червоної армії. Згадує про дії УПА під час угорської революції в 1956 році та висадження у повітря Загонського мосту на р. Тиси.

На думку автора, українська еміграція поділена на два табори — табір УВР-івців, що «проповідує демократичний соціалістичний лад у федерації з некомуністичною Росією», і табір на чолі з ОУН, що проповідує незалежну демократичну державу, окрему від Росії. Згадкою про т. зв. «Український Визвольний Рух» (УВР) автор повторює відому пісеньку НТС-у про те, що українці задовольняються федерацією з «демократичною Росією» і на протиросійських позиціях стоїть лише ОУН. Автор не знає, або не хоче знати, що для українців усі московські імперіялісти, білі чи червоні, однакові. Припускаємо, що він так засугерований московською

пропагандою, що повторює з неї те, що не має нічого спільного з фактами. Тому його інформація про поділ української еміграції на згадані вгорі табори позбавлена будь-яких кваліфікацій.

На думку автора, робітництво в СССР «бажає, щоб головні засоби продукції і національні ресурси залишилися знаціоналізовані, але легку індустрію воліє бачити в руках приватних підприємців». Опозиція робітництва до режиму продовжується; як приклади, автор подає страйки в Кемерово на Сибірі та в Одесі, що мали місце в 1960-61 роках. Боротьба робітництва з режимом — каже він — ведеться не лише за кращі умовини праці, за вищий заробіток, а й за більші свободи трейдунійного і політичного характеру.

Багато місця присвячує автор і становищу селянства. Найбільшою слабкістю сільського господарства в СССР є, на думку автора, «брак підприємчivosti», як наслідок того, що сільсько-господарські робітники не мають землі на власність і стали звичайними апаратчиками в державній адміністрації.

Якби не проросійські тенденції у згаданих і не згаданих нами місцях у праці автора, то загально його погляди були б слушні. З одного боку він, цитуючи різні партійні матеріали, показує безглуздість комуністичної доктрини і спертої на ній державно-політичної системи, а з другого боку своїми правильними дедуктивними висновками показує, у якому стані перебуває ця система. Він переконаний, що всі внутрішні конфлікти в СССР і в країнах його сателітів між партією, її політикою і поліційним апаратом з одного боку, робітництвом, селянством і інтелігенцією, а також військовиками, молоддю та жіноцтвом — із другого, мусять вкінці привести до внутрішнього розладу системи. Відкритим лишається лише питання, коли це станеться.

Є ще одне питання, якому автор не приділив належної уваги. На сторінках перших трьох розділів своєї праці він акумулює матеріал, яким ілюструє і обґрунтовує свою головну думку про неминучість поразки комунізму. Але в нього комунізм має інтернаціональний характер, він навіть не пробує віднайти джерело комунізму, що впливає з великоросійського імперіялістичного шовінізму. Він і політику КПСС, і сили спротиву розглядає «глобально» і лиш подекуди, часом менш, часом більш удадо, виринає з того «інтернаціонального комунізму» проблема національностей. І саме цієї проблеми автор боїться, він мало ознайомлений з нею. У першому розділі автор заявляє, що буде розглядати комунізм з погляду християнської доктрини, отже, виходило б, що його політичне заінтересування боротьбою з комунізмом випливає з глибокого почуття гуманізму, в якому, очевидно, є не лише соціальні елементи і пов'язані з ними питання індивідуальної свободи, а й питання національної свободи поневолених в СССР народів. Автор не застановляється над тим, що між тими 43 мільйонами жертв московського комунізму є чи не найбільше таких, що згинули не тільки тому, що були в опозиції до комунізму, а й тому, що боролися за волю і державність своєї нації, виступали проти великодержавного московського націоналізму-імперіялізму, який, фактично, є основою сучасного т. зв. СССР.

Автор не бачить, що не зважаючи на велику кількість людського матеріалу в русі Власова, не зважаючи на його «ліберальну» платформу, що про неї автор згадує кілька разів, цей рух нічим не виявив себе на московських теренах, а на Заході — в Польщі, Франції, Югославії — залишив по собі горезвісну славу і почуття жаху. На московських корінних землях рух Власова не організував ні одної партизанської групи, ні одного підпільного ядра, що мало б національний характер, подібно як українське підпілля чи підпілля інших народів Східної Європи, що боролися проти німецького і російського імперіялізмів. Над цим яскравим явищем автор не застановився. А чи не є воно доказом того, що Сталін і комунізм були ближчими національно-шовіністичним почуттям москалів, ніж «лібералізм» Власова? НТС також «воює» за зміну режиму і «демократичну» Росію. Згідно з його настановою, право на національну свободу можуть мати, в найкращому випадку, сателіти сучасного СССР, а не поневолені Москвою народи. А в Україні, мовляв, «сепаратизм проявляється лише на західних землях»¹.

*

В двох останніх розділах автор розглядає питання внутрішніх суперечностей у советській комуністичній системі та як можна використати їх, щоб цю систему завалити і збудувати на її місці щось інше.

На думку автора, «за виїмком періоду громадянської війни і нападу Гітлера на СССР в 1941 році, в усі інші часи комуністи вдержували ініціативу в міжнародній політиці й цю позицію займають до сьогодні». Захід не мав і не має серйозної антикомуністичної політики. З того часу, як винайдено нуклеарну зброю, наслідком чого є сьогодні т. зв. «балаєнс терору», тотальна війна як інструмент політики відійшла до історії. У зв'язку з цим виникла потреба зовсім нової концепції міжнародної політики. Йдучи назустріч новому світові, що його передбачав Маркс, советські лідери розвинули нову тактику, базовану на «тотальній координації пропаганди в політиці, психології, економії, субверсіях та обмежених конвенціональних війнах». І цю нову форму тотальної війни названо «мирною коекзистенцією».

Автор зазначає, що він не ставить собі за завдання розглядати дальший розвиток сіно-советської політики супроти некомуністичного світу, а тільки зупиняється на різних рекомендаціях щодо стримання комуністичного наступу. Він зосереджує свою увагу на різних альтернативах розвалу комуністичного світу зсередини. Він каже, що «коли комунізм завдачує своє існування теророві, а велика більшість населення СССР є антикомуністичною, то першим кроком, що провадить до повалення комуністичної системи, є звільнення цих антикомуністичних сил з-під терору». Практиковані у зв'язку з цим дефензивні чи неутралістичні концепції не виправдали себе, не виправдалася також негативно-дефензивна концепція, яку проповідують «люди, що не знають комунізму і не стараються розгадати його», але вірять, що «проповідувана більшовиками політика мирного співіснування означає обобічне невтручання у внутрішні справи».

1) "East West Digest", Vol. I, No. 4, July 1965, p. 110.

Десить докладно автор розглядає «позитивну оборонну політику», що її практикують особливо уряди демократичних держав для здержування наступу комунізму. На його думку, оборонці такої політики — люди достатньо освічені, розуміють «рудименталізм комуністичної доктрини», не захоплюються коєкзистенціоналізмом і не бояться комуністичної небезпеки. Користуються т. зв. «селекційними акціями», але «лиш для оборони своїх національних інтересів». Вони проповідують концепцію оточення комуністичних держав кордоном нейтральних сателітних країн, не зважаючи на те, що в минулому їхні попередники підписали Деклярацію визволення Європи, яка зобов'язувала їх установити демократичні режими в цій частині світу». Вони проповідують торгівлю з комуністичним бльоком, а це є доказом, що вони не розуміють економічної боротьби. Загально їх політика має за завдання стримувати наступ комунізму в першій фазі, але що мало б наступити потім — вони не знають. Чекають на якісь внутрішні заколоти, «еволюцію режиму й доктрини, на внутрішньо-економічний злам, на виступ армії, зміну лідерів і т. п., забуваючи, що комуністи свідомі всіх цих небезпек і заздалегідь роблять відповідні протизаходи».

Другою характеристичною рисою адвокатів згаданої концепції є їхня неспроможність розв'язати питання, що мало б наступити після розвалу комуністичної системи. «Вони — каже автор — виявляють подиву гідну ігнорацію існуючого напруження в комуністичному світі та здетермінованість відмежуватися за всяку ціну від потреби дати піддержку поневоленим народам». Для ілюстрації, який глибокий депресивний вплив має така політика на поневолені народи, автор подає розмову одного російського втікача з кореспондентом західньої преси та цитує уривок листа П. Полтави до «Голосу Америки». Від себе додає, що «немає потреби говорити про те, що західні лідери прокомуністи, але можна говорити те, що вони не є достатньо антикомуністами».

Подібно класифікує автор і «негативно-офензивну концепцію» боротьби з комунізмом, яка проповідує «вільні вибори в комуністичних країнах під наглядом ОН, дипломатичну пресію у вигляді нот і протестів, деклярацій і ультиматумів». Така концепція неефективна, каже він, просто тому, що нема до кого говорити і писати, а крім цього нема і сили, яка хотіла б зброєю підтримати ці ультиматуми та протести.

Подавши характеристику теперішніх концепцій антикомуністичної боротьби, автор робить радше обмежений, непевний висновок: «Котру б із згаданих метод остаточно не вибрати для повалення комунізму, це не буде постійно одна й ця сама метода, бо методи будуть змінюватися, відповідно до різних факторів конкретного критичного часу».

Всі ці концепції, на думку автора, мають у своїй основі різні мотиви, а головні — мотив самооборони від комуністичної небезпеки. Лише націоналісти виступають із мотивів альтруїстичних, а після них ідуть християни. Перші бажають звільнити свої країни з неволі, а другі борються з комунізмом в ім'я любови до ближнього. Особливу увагу звертає автор на те, щоб антикомуністичні лідери виєлімінували зі своїх рядів нацистських, фашистських і царських реакціонерів. Він каже, що вживати сили в боротьбі за волю можна лише тоді, коли всі інші засоби стають вичерпані.

Але взявши до уваги характер комуністичного режиму, автор вкінці погоджується з думкою, що без ужиття сили тут не обійдеться. Чи можна християнинові погодити це з Заповідями Божими? Автор дає аж три відповіді: »Ні — в ніякому разі; Так — тільки в потребі самооборони; Так — з офензивною метою у певних виняткових ситуаціях для охорони чергових жертв«.

Погляд автора на боротьбу з комунізмом вияснюється щойно на 435 сторінці його праці: »Ті, що застосовують неутральну політику для побороення комунізму — пише він, — винні в тому, що нема можливости перешкодити комуністичним режимам продовжувати ліквідацію своїх політичних противників«. Отже, тут автор уже заступає активну офензивну політику Заходу проти комуністичного світу.

Ми вже згадували, що автор не вірить у можливість збройного конфлікту між Заходом і комуністичним світом. А взявши до уваги репресивний характер комуністичного рсжиму, важко припустити, на його думку, що відосередні сили зможуть виступити самі з такою напругою, що повалять цей режим. Це примушує »усіх тих, що намагаються повалити комунізм, шукати за кордоном якнайбільшої допомоги для викликання внутрішньої кризи в ССРСР«. Коли ж Захід не може випрацювати одного плану боротьби з комунізмом, то все ж таки він має можливість натискати на комуністичний світ широким фронтом.

Насамперед, на думку автора, Захід повинен застосувати »інтенсивну, з розмислом координовану політично-пропагандивну боротьбу, спрямовану не на викликання спонтанних розрухів, а на систематичне підсилювання критичного думання людей комуністичного світу«. Ця пропаганда повинна »холоднокровно виявляти всі внутрішні суперечності марксизму і вияснювати нераціональність базованої на ній політики та економічної системи«. Захід повинен постійно домагатися свободи для народів комуністичного світу і задекларувати своє переконання, що досягнення цієї свободи невідкличне.

Взявши до уваги все те, що вже сказане, — пише автор, — виглядає, що лише одна доктрина може виявитися успішною в поборюванні комунізму — це »доктрина політичного наступу на тил ворожих оборонних позицій, агресивна доктрина, оперта на найдоцільнішій стратегії, доктрина, що вдаряє у найслабші місця ворога«. Найпозитивнішою рисою тієї доктрини буде те, що вона відверне Захід від аморальної концепції поділу світу і вольностей, а комуністам вирве з рук »патент на гльобальну стратегію«. Вона надасть антикомунізмові »активний, позитивний, неегоїстичний погляд і увілле у нього агресивно-бойові й творчі завдання і мету«. »Вона дасть можливість — продовжує автор — мобілізувати резерви з поневолених народів, себто з людей, краще антикомуністично наставлених, краще поінформованих про проблеми комунізму, розташованих територіяльно і психологічно на шляхах прямого підходу до найслабших місць ворога. Вона максимально використовуватиме тенденцію зростання антикомуністичного потенціалу за »залізною заслоною«, а скерувавши переможну тактику комуністів проти них самих, здеморалізує їх і дасть вільному світові цільовий плян та перспективу«.

Досить теоретично, на нашу думку, розглядає автор можливість мілітарного путчу в ССРСР, що йому видається найбільш реальним. Автор навіть каже, що й присяга советського вояка не створюватиме в цьому перешкоди, бо він, мовляв, «присягав боронити Советський союз, а не партію». Щоб такий переворот був успішним, треба — як думає автор — виступу старшинського корпусу. Тут автор не бере до уваги факту, що комуністична партія «дбає» про армію, а тим більше про старшинський корпус, не менше, як про інші прошарки суспільства. Велика частина старшинського корпусу — це пристрасні, заслужені партійці, а ціла армія просякнена і контролювана працівниками КГБ. Армія може відіграти поважну ролі в революції лише тоді, коли ініціатива самої революції вийде від політично-бойових центрів підпільних рухів. Але автор, мабуть під впливом НТС-івської пропаганди, вірить беззастережно в можливість перевороту армії і навіть пропонує заснувати на Заході певну організацію, яка буде потрібна в новій ситуації.

Далі автор пропонує зміцнити мілітарність НАТО, створити нові командні пости для керівництва і координації активного дефензивного поборювання комунізму, вишколу і підготовки військ НАТО для необхідних інтервенційних дій у різних місцях. Зокрема пропонує заснувати «Центральне Бюро Стратегічної Пропаганди», яке має користуватися усіма засобами і середниками усної і друкованої пропаганди Заходу. Крім цього, «Центральне Бюро Стратегічної Розвідки» мало б тісно співпрацювати з «Центральним Бюром Субверсійної Боротьби», яке вдержувало б контакти з опозиційними рухами в комуністичних країнах і з такими ж рухами за кордоном.

Тут автор вертається до одного зі своїх тверджень на самому початку своєї праці, а саме, що «Захід може поважно застановлятися над поваленням комунізму лише тоді, коли матиме щось вартісне, що заступить комунізм». Інакше постане, на думку автора, хаос і анархія, гірші ніж комунізм. Автор переконаний, що перша влада, яка прийде на зміну комуністичній, буде військовою владою, але це не страшно, бо існує багато доказів на те, що збігом часу ця влада здемократизується. Приготовані заздалегідь на Заході конституції для поневолених народів не можна накидати тим народам силою. Він остерігає Захід перед можливою тенденцією в комуністичних країнах до повороту до ленінізму у вигляді відомого НЕП-у. Такі тенденції, на його думку, можна підтримати лише тоді, коли існуватиме певність, що цей неокомунізм прийме багатопартійну систему. Таку настанову він пропонує Заходові у відношенні до будь-яких троцькістських чи тітоївських інтерпретацій комунізму.

На думку автора, фактичний політичний наступ на комунізм повинен започаткуватися спільною декларацією голів християнських церков, старших жидівського синоду, буддизму та ісламу, якою вони засудять комунізм і звернуться до своїх вірних із закликом припинити піддержку комуністам. Голови демократичних держав повинні запевнити заінтересованих, що в час кризи вони гарантуватимуть ненарушеність теперішніх кордонів, допомагатимуть матеріально, а у випадку konieczности інтервеніюватимуть і мілітарно. Коли ж іде про гарантію теперішніх кордонів сателітних держав, то це питання ясне, але не ясне воно щодо кордонів ССРСР. Які кордони

мав би гарантувати Захід? З-перед 1939 року, теперішнього ССРСР без сателітів, а чи кордони поодиноких республік ССРСР?

Може, автор мав на увазі останнє, але й тут треба зробити деякі застереження. Захід може брати до уваги кордони теперішніх республік, але це питання треба ґрунтовно перевірити і зробити деякі корективи до цих кордонів, зокрема коли йде про східні кордони УРСР, Донеччину, Кавказ і далі на Схід. На нашу думку, в основу політичної карти майбутніх вільних держав Східної Європи (після повалення комунізму) має увійти етнографічний принцип.

Автор зокрема підкреслює потребу перебудови ОН, що повинна започаткуватися вимогою до всіх держав із тоталітарним устроєм провадити свою внутрішню і зовнішню політику згідно з засадами Універсальної хартії прав людини. Непослушних викинути з ОН, а на їх місце встановити національні представництва поневолених народів. Але, коли на форумі ОН такі радикальні зміни не можуть радикально наступити, то автор пропонує застосувати цей принцип національної репрезентації поневолених народів у таких міжнародних організаціях, як НАТО, СЕАТО, ЦЕНТО. Голови західних великодержав чи, радше, їх уряди, повинні визнати такі національні комітети поневолених народів де факто. Згадані міжнародні організації повинні також організувати національні армії, починаючи від найменших частин.

*

Загальний висновок із зреферованої праці Д. Дж. Стюарта-Смітса такий: книжка цікава й дуже на часі. Основна ідея праці автора ясна, конкретна, можна навіть сказати, позитивна. В ній частинно відбиті й погляди поневолених Москвою народів.

Поважним недоліком книжки є те, що автор забагато присвятив уваги Власовським та НТС-івським ідеям, чим зовсім непотрібно підтримав ці імперіялістичні російські шовіністичні організації, а це мусить, очевидна річ, викликати застереження до його книжки. Є в книжці й непрошені прогріхи і помилки, що про них ми вже згадували. Їх, мабуть, більше, якщо б докладно перевірити відповідні джерела, якими автор користувався або й зовсім їх поминув. До таких помилок належить, напр., ще одне твердження автора. Він згадує про Першу конференцію поневолених Москвою народів і робить висновок, що через брак відповідної мілітарної сили з цієї конференції нічого не вийшло. Поминаючи те, що цю Конференцію підтримувала УПА, в якій були і бойові відділи інших поневолених Москвою народів, автор переочив головний факт, що саме ця Конференція стала початком сучасного Антибольшевицького Бльоку Народів, який проявляє сьогодні велику політичну активність, а його ідеї стають ідеями всіх правдивих, здорових антикомуністичних рухів у вільному світі. Ідеї АВН-у допомогли б авторові розв'язати не одну проблему боротьби з комунізмом саме в інтересі вільного світу і поневолених Москвою народів.

Прогріхи і помилки в праці автора можна легко усунути у чергових виданнях, якщо автор зрозуміє їх і схоче виправити. Інакше, боїмося, що — не зважаючи на добру інтенцію автора — його праця може завести безкритичних читачів там, де завела НТС-івська пропаганда містера Брука.

М. ГАВРИЛЮК

Вартісний твір

Петро Шмалій: ДАНИЛО ВИРВА. Автобіографічна повість. Буенос-Айрес, 1965 р.; обкладинка роботи мистця Б. Крюкова (стор. 275, тираж — 1000).

Повість Петра Шмалія, що названа іменем головного героя, порушує радісні, а разом з тим і сумні події нашої національно-визвольної боротьби, а саме — знаменний 1917 рік.

Перегорнім хронологічно бодай деякі сторінки історії того часу: у лютому повалено царську імперію і створено російський Тимчасовий уряд; у березні з першими хвилями революції у Києві постають — Українська Центральна Рада, Український Військовий Клуб ім. Павла Полуботка та перший полк української регулярної армії ім. Богдана Хмельницького; у травні-червні відбуваються Перший і Другий Всеукраїнські Військові З'їзди; в тилу й на фронтах революційним способом шириться українізація військових частин і відбувається поділ військового майна; у жовтні большевицька революція у Петербурзі та наступ Муравйова на Київ; в ніч з 31 жовтня на 1 листопада Наливайківський полк роззброює два білогвардійсько-російських дивізіони в Броварах, що плянували зруйнувати Київ, як столицю України; в грудні повстання місцевих большевицьких загонів проти Української Центральної Ради. А далі — Крути та інші трагічні дати...

На тлі тих історичних подій та однієї маленької любовної пригоди, автор показує нам у мистецькій формі постать героя — патріота визвольних змагань — Данила Вирву, який, здобувши військову освіту напередодні розпаду московського царства, присвячує себе боротьбі за рідний край.

Бувши ще юнкером київської військової школи, він немов передвісник грядучих днів ширить навколо себе слово правди про Україну, оспівує її минуле. Виконуючи іспитові топографічні завдання «контрнаступу» в одній з околиць Києва, Вирва відтворює у своїй уяві світлі сторінки подиху давнини, креслить плян «контрнаступу», але в аспекті оборони Києва від його ворогів та мріє стати в перші ряди його оборонців.

Роман Данила Вирви з Оленою — цікавий своєю оригінальною зав'язкою, а ще більшою мірою композиційно підсилює його дії і наміри. Окрилений почуттям, Вирва росте, і то неймовірно швидко, бо на фактах переконується в реальності своєї місії.

Потрапивши вперше, і то випадково, на Свят-вечір, у розкішні апартаменти матері Олени — Софії Федорівни, — Вирва своєю шляхетною поведінкою хутко здобуває симпатію до себе не тільки цієї, званої фамілії серед російської еліти, а й серед близької до неї родини Івана Чаплі — управителя маєтку вдови Софії Федорівни.

І з цієї аристократичної вілли герой нашої повісті виходить повним переможцем своїх замірів, близьких його серцю і його ідеологічним засадам.

У цьому домі він вчинив психологічну революцію, зруйнував атмосферу царського режиму. що плекалась тут впродовж віків, вигнав із людських зрусифікованих душ квінтесенцію їхнього мислення з «равненієм на єдиную неседелімую» і втілив образ многострадальної України.

Історія, як бачимо, проста, але цікава своїми сюжетними лініями. Чекаючи в приймальній залі на господиню дому, Вирва зауважив портрет царського генерала лейбгвардійського козацького полку, з кубанкою на голові. І ця маленька, невибагливої форми річ, перетворилась у велику рушійну силу. Герсї тут же прийшов до висновку: «... Не може бути, щоб у цій родині не текла українська кров...», і сміливо розпочав свій «похід». Навіть відважно, бо в умовах царського режиму, в час напруженої ситуації на фронтах, досить було Софії Федорівні підняти трубку телефону, щоб наш юнкер напередодні випуску опинився у 3-у відділі жандармерії. Та цього не сталося і події пішли так, як хотілося героєві.

Подаючи покійвці свою візитку, Вирва звернувся до неї українською мовою, а вона — збентежено вдивляючись у його обличчя — подумала: «Цей юнак такий чепурний і гарний, а заговорив до неї «мужицькою мовою»... І як, водиться, передаючи візитку, шепнула про це «барині». Але Вирву, не зважаючи на несподіванку, приймають навіть радо, бо — мовляв — «наш християнський звичай каже, що несподіваний гість у Свят-вечір — це гість Богом посланий».

Після церемонії знайомства, новий гість у центрі уваги трьох найсуворіших «дослідників». Він вражає їх своєю інтелігентністю, свіжими філософськими думками і своїм щирим, неприхованим, світоглядом. Це були перші кроки і перша велика перемога героя, бо «... в ті часи перед українцем, хоч би він був найкраще вихованою та культурною людиною, замикались двері не тільки в домах аристократії, а й міщанства».

Але для нашого героя двері відкриті. Він зумів заволодіти серцем Олени, викликати до себе симпатію її матері та відшукати в цих апартаментах завзятого оборонця прав України, Івана Чаплю, який «у себе в хаті заборонив московську мову, щоб і дух її не пах...»

Отож, загостивши вдруге в день Різдва, Данило Вирва запропонував Олені піти до українського театру Миколи Садовського і подивитись на оперету «Запорожець за Дунаєм». А вона здивовано: «Хіба є така?... я з радістю!.. І тут же: «Мамусю, ти не відмовиш Данилу Карповичу на його запрошення?» Софія Федорівна, вдивляючись у її промінючі очі, спокійно сказала:

«Та де ж би я відмовила! Коли я бачу тебе такою, мені здається, що в хаті повно соняшного проміння... Моє щастя в твоїх radoцax, любa дитино...»

Не обійшлося при тій нагоді й без палких слів Івана Чаплі: «Бував і я на виставах Миколи Садовського в Полтаві. І кожного разу виходив з театру п'яний від задоволення. А особливо від його «Запорожця»... В цім типі ви бачите, що втілювала в «Козацьку добу» Україна: гумор, відвагу, силу, дух...»

І вони пішли. Софія Федорівна не могла стримати свого захоплення «Запорожцем», не кажучи вже про Олену.

Закінчивши військову школу, напередодні виїзду на фронт, Данило Вирва завітав до знайомої вілли у блискучій уніформі, «немов генерал», як зголосила про його прихід Софії Федорівні служниця Оксана. Апартаменти знову ожили. Герой обдарував Олену обіцяною українською літературою, пояснив, як треба читати «и», «е», «є», і «ї» та їх вимовляти, а передаючи «Кобзаря», підкреслив: «Це, Олено Андріївно, українська євангелія... Читаючи «Кобзаря», ви побачите всю Україну і він вам допоможе відшукати те, що ви мало що були не загубили».

Після вечері, коли перейшли до блакитного сальону, Вирва, вдихаючи перші пахощі кохання, поспробував, «чи гарно бренить рояль» і на прощання проспівав улюблену пісню «Козака з Дону». Софія Федорівна була зворушена. Він «розбудив у ній приспану москалями кров і нагадав їй про її походження». Олена з радості задумалась і «заслухалась», бо «цей голос кудись її поривав, кликав, і вона йшла за ним, не боронилась...» Не забув цього вечора Вирва й за служницю Оксану, подарувавши їй гарну шовкову хустку: «Тільки пам'ятайте, — сказав, — коли я приїду у відпустку, щоб у вас була вишита сорочка і плахта».

Ось так у затишних мурах, що їх підтримують могутні статуї Адоніса, вперше залунало слово Україна.

Вирва швидко знаходить зрозуміння і щирю підтримку в хресного батька Олени Івана Чаплі, якого ще із студентських часів переслідують за «мазепинство» і зарахували до категорії «політично неблагонадійних». Для Софії Федорівни ця тема, як сніг на голову, а Олена дуже зацікавлена новим відкриттям, бо лиш «...знала з історії Іловайського, що цей край називається «Малоросією», але не мала жодної нагоди прислухатись до української мови й пізнати людей, які цією мовою говорять». Найбільшою несподіванкою для неї було те, що вона по матері українка. Вона пригадала своє дитинство в мастку свого батька, пригадала розмову з невідомим хлопчиком, який говорив незрозумілою для неї мовою, пригадала також суворе застереження батька, що «...козаки — то простий некультурний народ. Колись, давно, цей народ був цілком дикий. Але з того часу, як прийшли в цей край росіяни і принесли свою культуру, цей дикий народ почав трохи цивілізуватись... Ці люди небезпечні, — додав батько, — і тобі зустрічатись із ними не можна». Згадала і снує: *«Але ж мама теж походила з того козацького роду... Прадід її був полковником. І як батько міг одружитися з мамою, коли батьки її належали до того дикого народу? Ні! Тут щось не так».*

На ґрунті родинних взаємовідносин, що так раптово й несподівано виникли в стінах вілли, Петро Шмалій створив легенький конфлікт між Оленою і її матір'ю, досягнувши цим більшої напруженості твору. Софія Федорівна в глибоких тайниках своєї роздвоєної душі була за Вирву, ба навіть за його ідею, але без революції в її апартаментах і в її душі. Бо все те, що вона вперше за своє життя почула й побачила про українців і Україну, ще не сприймало її єство і кружляло десь у глибокій підсвідомості.

мості. Бо ці людські перлини — самоусвідомлення себе, як члена даної нації — ані купуються, ані продаються, вони набуваються, а вірніше прищеплюються ще тоді, коли людина »чиста дошка«. Та даймо слово героїням:

— І навіщо ти собі морочиш голову, — каже Софія Федорівна, — цим, ну... оцією малоросійською мовою...

А Олена благає: ...Ти знаєш, мамо. Коли я читаю »Кобзаря«, мені хочеться плакати... Ось послухай:

»Думи мої, думи
Квіти мої діти...
Виростав вас, доглядав вас,
Де ж мені вас діти?..
В Україну ідіть діти,
В нашу Україну...«

— Ти чуєш, мамо? Скільки тут краси і любови до України... Ти не задоволена, що я захоплююсь українською мовою?

— Дитино моя! Коли це дає тобі задоволення, то я не перечу. Тільки ти знаєш, які з цього можуть бути для тебе наслідки.

— Які, мамо?

— А такі, що нас перестануть приймати в себе наші старі приятелі й знайомі.

— Для мене це зовсім байдуже. Вони завжди були мені чужими. А крім того, ми набудемо нові знайомства в українських колах, і будемо появлятися там...«

Десь у другій половині 1916 року перша світова війна була в третій і останній фазі розвитку. Невдачі російської армії на всіх фронтах пов'язували з великими назріваючими подіями.

Перебуваючи зі своєю частиною у Фінляндії, Данило Вирва уважно прислухається до етеру, а ще пильніше приглядається людині в солдатській уніформі. І коли в лютому 1917 року і армія, і народи російської імперії вийшли зі своєї орбіти, він зв'язується з українцями інших військових частин гарнізону, організує Українську Військову Раду, вступає в гострі конфлікти з російськими частинами, які стоять на перешкоді українізації, та очолює рух за визволення України з московської неволі.

Події розгортаються неймовірно швидко. В Україні, вже в другій половині 1917 року, виразно виступають протиукраїнські табори: білогвардійський-російський і большевицький. Вони взаємно ворожі між собою, але єдиним фронтом, в ім'я тієї ж »єдиної неделімої«, збройно виступають проти Української Центральної Ради.

В ці дні жорстокої боротьби на два фронти на станції Київ І-й зупиняється військовий ешелюон із Фінляндії. Данило Вирва передає в розпорядження українського уряду в повній бойовій готовості українську військову формуцію. Його ентузіязм, його патріотизм — не знають меж. Сповняється його мрія стати в обороні поневоленої, впродовж віків, України.

Він лише на мить раптом зупиняє свій гін і схиляє голову перед домовиною Олени, яка в день його приїзду трагічно загинула під час пере-

стрілки на вулицях Києва. І відходить по-лицарському, ще з більшою снагою до боротьби з ворогом.

У Вирві автор персоніфікує ту частину української інтелігенції, яка зберегла в собі дух давнини та «нове віще слово» нашого Генія, і з перших днів революції збройно боронила ідею національного визволення, дотримуючись засади, що тільки «зброя має бути нашою мовою з ворогами».

Інакше думали тоді, а навіть діяли, наші ліві соціалісти, спаралізуючи своїм протимілітарним наставленням величезну стихійну силу*. І то в тривожні дні й ночі, коли вирішувалась доля України.

Повість «Данило Вирва» глибоко патріотична і цікава для періоду відродження Української державности. Автор малює відносини в царській армії між українцями і росіянами, показує на що вони здібні, коли б хтось посмів сказати, що Україна або «Крим, Кавказ, Алтай — не їхні», а на тлі любовних перипетій подає приспаний впродовж віків потенціал української нації.

Особлива цінність твору та, що постаті, в більшості, не синтетичні, а дійсні, що жили і діяли в ті багатомовні часи, а також і те, що автор Петро Шмолій був не тільки живим свідком тих подій, а й активним учасником-фронтовиком. Спочатку в царській армії, а з вересня 1917 року в українській армії і свій запал майстерно втілює у незаперечного героя Данила Вирву.

Попри деякі недоліки мовостилі, твір читається легко, кличе читача до чергових сторінок і, треба сподіватися, читач позитивно оцінить появу цієї вартісної книжки, насаженої духом нації.

15. 8. 1965 р.

П.С. Книжку можна набути:

Аргентина — 1) Cooperativa "Renasimiento", Maza 150, Buenos Aires, Cap.

2) Iglecia Ortodoxa Ukrania, Suipacha 842, Buenos Aires.

США і інші країни — Z. Schmaly, 780 1/2 Kensington Rd., Los Angeles 26, California, U.S.A.

Ціна: в Аргентині — 350 пез., в США та інших країнах — 2 дол. 50 цент.

*) А було її, цієї сили, як пишуть досить об'єктивно і наші вороги з табору «Белой гвардії»: «...Чотириста тисяч німців, а навколо них сорок разів по чотириста тисяч... селян. Були десятки тисяч людей, що вернулись із війни і вміли стріляти. Були сотні тисяч рушниць, закопаних у землю, захованих по клунах і коморах... Мільйони набоїв були в тій же землі та тридюймові гармати в кожному п'ятому селі, і кулемети в кожному другому, в кожному містечку склади набоїв, цейхгаузи з шинелями й папахами. І в цих же містечках народні вчителі, фельдшери, українські семінаристи, що волею долі стали прапорщиками, здоровенні сини пасічників, штабскапітани з українськими прізвищами... Всі вони балакають українською мовою, всі вони люблять Україну чарівну, вимріяну, уявну без панів, без офіцерів-москалів» («Табір», ч. 16, 1931. Мова про роман М. Булгакова «Дни Турбиных»).

XI-та Конференція Протикомуністичної Ліги Азійських Народів

Від 7-го до 13-го вересня ц. р. в Манілі (Філіппіни) відбулася XI-а Конференція Протикомуністичної Ліги Азійських Народів (АПАКЛ). В Конференції брала участь і делегація АБН-у, що складалася з голови ЦК АБН-у п. Я. Стецька (голова делегації), п. М. Альшібая (грузин, заступник голови делегації), пані мгр Слави Стецько (секретар делегації) і пп. О. Олечніка (білорус) та радника Рами Сварупа (індієць), членів делегації.

На Конференції схвалено постанови, частину яких подаємо внизу.

Насамперед Конференція ствердила:

»Що всі нації і всі люди у світі мають однакове право на національну незалежність, індивідуальну свободу і людську гідність; що в теперішню епоху ідея незалежності продовжує, почерез розклад імперій, свій непереможний наступ на цьому боці залізної заслони і провадить до здійснення національних і людських прав.

Що, проте, в той самий час у російсько-советській імперії, яка поширилася силою зброї не лише на чужонаціональні країни в середині ССРСР, а також і на т. зв. сателітні держави, люди і нації поневолені брутальною силою насильства, а російський комуністичний імперіялізм прямує відверто до того, щоб створити світову імперію рабства і деградації.

Що проти цього світового рабства націй і людей повстає ідея національного визволення, що діє у російській сфері володіння і має величезну експлозивну силу, яка спроможна привести до розвалу не лише советсько-російської тюрми народів, а й до упадку світового комунізму.

Що концентрація технічних, економічних і мілітарних засобів у руках російсько-большевицької світової змови дає можливість (змовникам) продукувати зброю масового нищення з метою поширити комуністичну тиранію на цілий світ.

Конференція закликає уряди держав вільного світу відкинути політику мирного співжиття, яка максимально означає визнання статус кво, себто права на існування агресивної большевицької тиранії як трампліну до дальшого завоювання вільного світу, зірвати всі зв'язки з комуністичними урядами і використати всі ресурси в економічній, політичній, моральній і дипломатичній офензиві, а у випадку конечности і тотальну блокаду, застосувати політику визволення шляхом активної підтримки національних визвольних рухів та народних повстань у поневоленних країнах. В теперішній ері ідеологічний конфлікт у тіні нуклеарної небезпеки висуває повстанську боротьбу, базовану на національно-революційних війнах, як децидуючий фактор у ліквідації советсько-російської імперії і агресивної системи комунізму, і таким способом постає можливість уникнути атомової війни.

Конференція обстоює розподіл т. зв. Союзу Советських Соціалістичних Республік на національні, в етнографічних межах, демократичні держави

всіх поневолених у ССРСР народів, (обстоює) привернення суверенности народів т. зв. сателітних країн, а також (обстоює) розподіл усіх штучних держав, створених силою примусу, як Югославія і Чехо-Словаччина.

Конференція закликає знищити агресивний комунізм у його центрах, що нехтують волею та людською гідністю, загрожують міжнародному мирові та зневажають світову безпеку.

Конференція перестерігає вільний світ перед ілюзією, що російську комуністичну тиранію можна спонукати мирним співжиттям і економічною співпрацею прийняти ліберальну й демократичну політику, бо це суперечить внутрішній природі тієї тиранії. Конференція остергає вільний світ також перед облудною надією, що можна творити один фронт з одною комуністичною силою проти другої, бо навіть великі різниці між двома тиранічними системами зникають, коли конфронтується воля з деспотизмом. Єдина передумова успіху є в спільному фронті вільного світу з народами, що стали жертвою московської і пекінської тираній.

Конференція застерігає вільний світ проти підтримки т. зв. націонал-комуністичних урядів, бо ці уряди у вирішальному моменті не залишать тиранії і тому уділена їм допомога йде посередньо на підтримку світового комуністичного центру, а національно-визвольні сили згаданих народів послаблюються.

Конференція застерігає вільний світ і перед недостатньо-продуманим роззброєнням та вилучуванням багатьох демократичних сил від контролю над термоядерною зброєю, наскільки комуністи, як відомо з досвіду, непридержуються міжнародних договорів, у наслідок чого обмеження атомового чи конвенційального озброєння спричиняться остаточно до скріплення світової позиції комунізму.

Конференція закликає уряди вільного світу давати економічну та іншу підтримку зокрема тим країнам Азії і Латинської Америки, які займають тверду антикомуністичну позицію і виреклися усіх форм невтралізму.

Одинадцята Конференція АПАКЛ-у підтверджує резолюцію Десятої Конференції АПАКЛ-у про советсько-російський колоніалізм, ще раз виявляє свою солідарність з резолюцією Конгресу США (Публічний закон 86-90) з 17-го липня 1959 р. про поневолені народи і закликає парламенти та уряди вільного світу заманіфестувати свою повну солідарність із боротьбою за незалежність народів, що силою включені у російську імперію і в комуністичну сферу впливів, та продемонструвати готовість подати універсальну підтримку цій боротьбі.

Резолюцію АПАКЛ-у, яка повністю відповідає нашим ідейним позиціям і нашій визвольній концепції, спонзорували: сенатор д-р Феті Таветоґлю — голова Турецької делегації і п. Кван Су Парк — голова Південнокорейської делегації. Піддержали: д-р Вібул Тамавіт — голова Тайляндської делегації, п. Ю. Кітаока — голова Японської делегації, п. Рама Сваруп — делегат Індійського відділу АПАКЛ, п. Чанг Кво-сін — головний делегат Гонгконгу, п. Філіберт Люс — обсерватор з Леопольдвілле (Конго), проф. д-р Мамуд Брельві — пакистанський делегат, п. Магмуд Ессаїд — йорданський делегат, п. Дж. Еліас Оквано — обсерватор з Кенії, п. Ракотоніяна — обсерватор Малягської республіки.

ХРОНІКА

З українського життя в діаспорі

* IX-ий Конгрес ТУСМ-у. 26-го і 27-го червня ц. р. в Монтреалі (Канада) відбувся IX-ий із черги Конгрес Товариства Української Студіючої Молоді ім. М. Міхновського (ТУСМ). В Конгресі брало участь 65 делегатів від Осередків ТУСМ-у в США і Канаді та багато гостей. Крім звітів, дискусії і нарад, на Конгресі прочитано й три доповіді: Христі Кульчицької — «У 15-тиріччя ТУСМ-у», проф. д-ра М. Б. Богатюка — «Українська академічна молодь і націоналізм» та Ігоря Заяця — «Українське студентство у вільному світі й питання культуробміну».

Нову Управу Товариства обрано в такому складі: Ігор Заяць — голова, Юрій Кульчицький — ідеологічно-політичний референт, Володимир Ванчицький — організаційний референт, Ігор Нестерчук — референт зовнішніх зв'язків, Роман Куропась — фінансовий референт, Таня Рогатинська — пресовий референт, Христя Кульчицька — секретар, Роман Гуцал і Роман Сенюків — представники на Канаду, Ігор Іваницький, Ігор Кунаш, Богдан Керницький і Петро Гаврилюк — вільні члени. Контрольну Комісію очолює інж. Богдан Кульчицький, а Товариський Суд очолила Надя Кравсе.

* Документи до історії України. Східньо-Європейський Дослідний Інститут ім. В. Липинського (Філадельфія, США) підготував до друку чотири томи документів до історії України. Перший том уже друкується у Відні.

* Новий твір українського літературознавця. Видавництво «Свобода» (США) випустило чергову працю літературознавчого критика і дослідника-літературознавця д-ра Луки Луцева п. з. «Ольга Кобилянська». У творі автор аналізує творчість письменниці й розкриває намагання большевиків фальшивити її творчість у дусі вульгарного соціологізму.

* Мистцеві Юліянові Буцманюкові — 80 років. Знаному українському мистцеві Юліянові Буцманюкові, що живе тепер в Едмонтоні (Канада) сповнилося 80 років життя. Ювілят здобув мистецьку освіту в Краківській Академії Мистецтв, а потім у Мюнхені та Римі. Був викладачем малювання в середніх школах Львова і брав участь у багатьох мистецьких виставках. Знаний як автор та виконавець оформлення низки інтер'єрів церков і каплиць. В Едмонтоні він створив першу українську мистецьку школу. Ювілят — член Об'єднань Художників-Українців Канади та США.

* Нова п'єса Л. Ромена — «Жовтосил». В Едмонтоні (Канада) у Видавництві «Славуґа» вийшла драматична п'єса письменника-поета Левка Ромена про боротьбу УПА п. заг. «Жовтосил».

* «Сонцєвіт» — нова збірка поезій М. Мандрики. У Вінніпегу (Канада) вийшла нова збірка поета Миколи Мандрики п. з. «Сонцєвіт».

* Перша Слов'янська Конференція у Канаді. В Альбертському Університеті від 9-го до 12-го червня

ц. р. відбулася Перша Слов'янська Конференція у Канаді, зорганізована професорами Альбертського університету, зокрема українцями *Богданом Боцюрковим* і *Яром Славутичем*. На Конференції прочитано 18 доповідей, у тому сім на українські або переважно українські теми, а саме: «Проблеми дослідів над українцями у Східній Канаді» *докторанти Єлисавети Д. Вангенгайм*, «Слов'янський фолкльор (зокрема український) у Канаді» *докторанта Богдана Климаша*, «Слов'янські літератури (зокрема українська) в Канаді» *проф. д-ра Яра Славутича*, «Демографічні аспекти українського населення в Канаді» *проф. д-ра Ворена Кальбаха*, «Українські поселенці в Канаді» *д-ра В. Кисілевського*, «Українці в Альберті» *проф. д-ра Ч. В. Гобарта* і «Досліди над слов'янами в Канаді» *проф. д-ра Я. Рудницького* (неприсутнього). Подані вище доповіді обговорили такі співдоповідачі: о. д-р С. Савчук, П. Саварин, А. Григорович, Д. Струк, д-р А. Малицький, д-р Б. Казимира, В. Гладій, С. Глинка, о. С. Семчук. Також і інші доповідачі час від часу порушували українську тематику.

Учасники Конференції обрали постійний Міжуніверситетський комітет у слов'янських справах, який очолили: проф. Б. Боцюрків (голова), професори Яр. Славутич і Й. Войцеховський (заступники), проф. В. Буйняк (секретар-скарбник). До цього Комітету входять (по одному) представники від кожного з двадцяти головних канадських університетів.

* *Шостий Літературний Конкурс СФУЖО*. Жюрі Шостого Літературного Конкурсу Світової Федерації Українських Жіночих Організацій (*Алла Колосовська, Володимир*

Куліш і *Марія Стратієнко*) розглянуло 18 перекладів, що надійшли на Конкурс, і признало нагороди за переклади таких творів:

«Море мовчить» (Беркор), оповідання, переклала з французької мови *Оксана Соловій*, — нагорода у висоті 100 дол.

«Сентимент» (Дороті Паркер), нарис, переклала з англійської мови *Ганна Черінь*, — нагорода у висоті 50 дол.

«Княгиня і ювелір» (Вірджинія Вульф), оповідання, переклала з англійської мови *Ольга Литвин*, — нагорода у висоті 50 дол.

Крім цього Жюрі відзначило ще такі переклади: Вірші (Габрієля Містраль), переклала з еспанської мови *Віра Вовк*; «Діялоги Кармеліток» (Джордж Бернанос), п'єса, переклала з французької мови *Катерина Штуль*; «Помста мавра» (Блянко Ібаньєз), переклала з еспанської мови *Оксана Керч*; «Антакуків раток» (Вінцас Креве), переклала з литовської мови *Тетяна Гринюк*.

Загально, Конкурс виявив у перекладній галузі нові сили і добрий літературний вибір творів.

Відійшли у Вічність

Професор Володимир Тимошенко. 15-го серпня ц. р. в Менло Парк (Каліфорнія) помер на 80-му році життя відомий учений-економіст, професор Стенфордського університету, Володимир Прокопович Тимошенко.

Покійний народився 30-го квітня 1885 року на Полтавщині. Закінчив університетські студії у Петербурзі. Під час української державности переїхав до Києва і працював при уряді УНР, а згодом був делегований як економічний радник до українського посольства в Парижі.

Коли Україну окупували большевики, Вол. Тимошенко емігрував до Чехо-Словаччини, де був професором Українського Вільного Університету в Празі та Української Господарської Академії у Подебрадах. В 1926 році переїхав до США і працював у Корнелському, Мічигенському, а з 1935 року в Стенфордському університетах. Опублікував низку праць про світове і советське господарство, що здобули йому тривале ім'я у світовій науці. Під час другої світової війни і після неї він був економічним дорадником Департаменту агрикультури у Вашингтоні та американським експертом у Німеччині. Увесь час, до останніх днів свого життя, проф. В. Тимошенко втримував зв'язки з українськими науковими установами НТШ і УВАН, як дійсний їх член.

Професор Павло Зайцев. 2-го вересня ц. р. в Мюнхені (Німеччина) помер на 79-му році життя визначний громадсько-політичний діяч професор Павло Зайцев — дійсний

член УВАН, НТШ та Міжнародної Вільної Академії Наук у Парижі, визначний літературознавець, колишній член Української Центральної Ради.

Покійний народився на Сумщині. В 1918-их роках, як член УЦРади, був начальником канцелярії Генерального секретаріату освіти, а в 1920 році — начальником Культосвітнього відділу Армії УНР. По Визвольних змаганнях проф. П. Зайцев жив у Варшаві, де співпрацював з Українським Науковим Інститутом і був викладачем у Варшавському університеті.

Великий вклад дав Покійний у ділянку шевченкознавства, опублікувавши багато невідомих до того часу творів, листів і документів до бібліографії Т. Шевченка. За його редакцією Варшавський інститут видав 13 томів творів Т. Шевченка.

Останньо Покійний жив у Мюнхені, був професором і довголітнім деканом Філософічного факультету Українського Вільного Університету.

БІБЛІОГРАФІЯ

ЗАПОВІТ Т. ШЕВЧЕНКА — оригінал і переклади 45-а мовами. Видавництво Юліяна Середяка, Буенос-Айрес, 1964, стор. 56. Книжечка оправлена в пластмасу, з золототисненими написами, ілюстрована кількома відповідними до тексту знімками.

Митрополит Іларіон: УКРАЇНСЬКА ПАТРОЛОГІЯ, підручник для духовенства і українських родин. Видавництво «Наша Культура», Вінніпег, 1965, стор. 164.

ВИХОВНИЦЯ ПОКОЛІНЬ КОНСТАНТИНА МАЛИЦЬКА (громадська діячка, педагог і письменниця) — збірник статей і спогадів. Накладом Світової Федерації Українських Жіночих Організацій, Торонто, 1965, стор. 124.

Левко Ромен: ЖОВТОСИД — драматична п'єса із дій УПА. Видавництво «Славута», Едмонтон. 1965, стор. 36.

Агапій Гончаренко: СПОМИНКИ. Видавництво «Славута», Едмонтон, 1965, стор. 20.

М. Позідний-Угорчак: ПРИГОДИ КОТИКА МҀРЧІКА, казка. Видавництво Юліяна Середяка, Буенос-Айрес, 1965, стор. 36. Ілюстрації П. Холодного.

Марія Дейко: ВОЛОШКИ — читанка для другого року навчання. Видання Спілки Українських Учителів і Виховників у Великій Британії, Лондон, 1965, стор. 136. Редактор мови — Д. Чуб, обкладинка і ілюстрації — Ю. Гіммельрайх.

(Продовження — на внут. обкладинці)

КИЇВСЬКА ТВЕРДИНЯ

Мало хто знає про Київську твердиню, що повністю зруйнована ще сім з лишком століть тому під час татарсько-монгольської навали. Завдяки наполегливій праці дослідників, усе ж таки вдалося відтворити уявлення про неї.

Древня Київська твердиня була розташована на місці нинішнього Історичного музею і після свого заснування займала, приблизно, три гектари площі. Літописні джерела вказують, що в 945 році тут стояв дерев'яний палац княгині Ольги, а за його межами — два князівські двори. Один із них, т. зв. «теремний», був збудований там, де нині Андріївська церква.

Наприкінці X-го і на початку XI-го століть, за князювання Володимира Святославича, центр Києва був перебудований і розширений. Він займав майже десять гектарів. Володимирів град був обведений земляним валом і дерев'яною стіною. На розі нинішніх вулиць Великої Житомирської і Володимирської височила кам'яна вежа з проїздною аркою на нижньому ярусі.

Згодом, коли син Володимира Ярослав Мудрий збудував Софійський Собор, ворота ці дістали назву Софійських, а після татаро-монгольської навали — Батийових, бо саме через них ханська орда вдерлася до древньої Київської твердині.

Земляний вал перетинав глибокий яр. До твердині можна було потрапити дерев'яним мостом, що був перекинутий напроти Софійської башти.

У перебудованій і укріпленій фортеці розмістилися князівські палаци, боярські й церковні двори, житла-майстерні ювелірів, приміщення челяді. Від кам'яної башти йшла головна вулиця, що вела на князівський двір і площу — т. зв. «Бабин торжок», на якому стояли збудована Володимиром Десятинна церква і вивезені ним з грецького міста Херсонесу бронзові квадриги — статуї коней. На «Бабиному торжку» влаштовувалися міські ярмарки.

В XI-XIII-их століттях у Київській твердині найвизначнішим був «Великий Ярославів двір». Він містився на сучасній Десятинній вулиці. В його західній частині стояв розкішний палац — «Гридниця». Головна зала мала 200 квадратних метрів. Тут влаштовувалися князівські прийняття.

У східній частині «Великого Ярославового двору», поблизу нинішнього фунікулера, у X-му столітті був пантеон богів. Слово «пантеон» грецького походження, означає місце або храм, присвячений богам. У 980 році князь Володимир встановив над Дніпром зображення головних древньоруських богів: Перуна, Хорса, Даждь-бога, Стрибога, Макоші і Симаргла. Коли прийнято християнську віру, князь наказав знищити дерев'яні зображення поганських богів, а Перуна скинути в Дніпро. Літопис розповідає, що погани-князи бігли берегом і коли дерев'яний ідол поринав у хвилях Дніпра, кричали: «Видибай (виринай), боже!» На тому місці, де затонула статуя

Перуна, був збудований Видубецький монастир. Там же був розташований ще один палац, який мав назву «Золотоверхий».

»Мстиславів двір« також стояв на території древньої твердині, на місці нинішнього Центрального телеграфу. Під час археологічних розкопок було виявлено залишки палацу, що мав три великі палати.

На місці нинішніх будинків ч. 7 і ч. 9 на Володимирській вулиці знайдено залишки Федорівського, а в садибі ч. 2 на Великій Житомирській — Андріївського монастирів. Перший був усипальницею київських князів у XII-XIII століттях. Археологам удалося установити, що першою усипальницею київських князів був Софійський собор, що межував із Київською твердиною.

Читаючи літописи, вчені не раз зупинялися на такому малозрозумілому місці. В 1093 році, під час битви з половцями, молодий князь Ростислав, онук Ярослава Мудрого, потонув у річці Стугні. Але як міг молодий і дужий князь загинути в невеличкій річці? Відповіді не знаходили.

Літописець згадує: у Софійському соборі в різні часи було поховано Ярослава Мудрого, Всеволода Ярославовича, Ростислава Всеволодовича, Володимира Мономаха, його сина Вячеслава. За свідченням того ж

літописця, князівська усипальниця була поруч із саркофагом Ярослава Мудрого. Але останній, як відомо, перенесений на інше місце. Отже, як шукати цю усипальницю, коли нічого не знаємо про первісне місце знаходження саркофага?

Врешті археологам пощастило. У літописі «Сказання про Бориса і Гліба» говориться, що в 1054-1090 роках саркофаг стояв у північно-східньому притворі собору. Дослідники вирішили перевірити це. Під час розкопок було знято чавунну і цегляну підлогу XIII-XIV століть. На метровій глибині знайдено ще одну, старовинну підлогу, що складалася з великих керамічних плит, оздоблених візерунками з різнокольорової емалі. Під ними відкрилася нижня частина прямокутної кам'яниці. У коморі лежало п'ятнадцять людських кістяків. Серед них — череп, у якому міцно засів залізний наконечник стріли. Невже це череп князя Ростислава? Дальші дослідження підтвердили цю думку. Стало зрозумілим, що Ростислав потонув у Стугні, смертельно поранений.

Як бачимо, літописні джерела, матеріали численних археологічних розкопок дали можливість історикам відтворити більш-менш повно зовнішній вигляд Київської твердині.

Ю. К.

КОЗАКИ — ПІДВОДНИКИ

В одній із старовинних українських пісень раннього періоду боротьби з татарами і турками є такі слова:

»Нехай йому із водою...

Ось-ось чайка надо мною«.

Ці рядки дослідники супроводжують таким коментарем: Тікаючи від

ворога, українські козаки й селяни часто ховались у воду. Занурюючись, вони дихали крізь комишову трубку. А над ними, себто над місцем їхньої схованки, часто кружляли чайки, чим виказували втікачів...

Цей спосіб ховатися у воду знали ще давніші наші предки. В «Стратегіконі» Маврикія — трактаті про військове мистецтво, властиве нібито візантійському імператорові, — є така згадка про наших предків докиївського періоду:

»Мужньо витримують вони перебування у воді, а коли їх настагає ворог, занурюються і тримають у роті спеціально видовбаний усередині комиш, протилежний кінець якого досягає поверхні води. А самі лежать горілиць на дні річки і дихають. Це вони можуть робити протягом багатьох годин, отже, зовсім неможливо здогадатися про їх присутність«.

Досвід тривалого перебування під водою перейняли від своїх предків і запорізькі козаки, що вели боротьбу з татарськими і турецькими займацями в не менш тяжких умовах, ніж їхні предки зі своїми ворогами. Доводилося козакам користуватися і такими ж самими способами. Січовики відзначались особливою винахідливістю та військовою хитрістю і ще більш удосконалили це вміння перебувати під водою. В одному з козацьких переказів розповідається, як козак, залізши у звичайне відро, плив у ньому під водою кілька верст. Звичайно, це легенда. Але уявімо собі таку картину:

Спить у досвітній тиші древнє турецьке місто, біля бійниць позіхають вартові. Скільки не вдивляються вони в море, нічого підозрілого не бачать. Тільки чайки ширяють над рибальськими фелюками. Та ще й хвилі гонять із моря до берега якісь колоди, щоправда, не зовсім звичайні: стоять вони сторч, ніби поплавки на поверхні води. Та хіба мало незвичайних речей притягає море? І вартові сонно крокують на

своїх ділянках. А місто тим часом прокидається, рибалки поспішають до своїх фелюк, торговці збираються на базар.

Раптом сталося щось неймовірне. На очах спантеличених турків виростали з води колоди. Потім з'явилися дивні предмети: скриньки — не скриньки, човни — не човни. Вони швидко наближались до берега. Розчинялися стулки в колодах, і з них вийшли запорізькі козаки.

Коли турки отямилися і зрозуміли, що сталося, було вже пізно. Хоробрі козаки вже захопили місто і почали розправу з ненависним ворогом. Тільки пізніше стало відомо, як сталося це «чудо».

На березі височіли стіни неприступної фортеці, а козацьке військо, що вирушило в похід, було нечисленне. Як подолати таку фортецю? Це ж не галери захоплювати. Не звикли січовики лазити по стрімких стінах, за якими причаїлися стрільці з піками і гарячою смолою. І вирішили запорізькі воїни схитрувати — непомітно пройти повз турецькі галери і пробратися у фортецю. Так виникло це «чудо».

У своїх човнах-чайках козаки зробили подвійне дно зі стулками. Для балаясту на дно насипали піску, а щоб діставалось повітря всередину, вставляли колоду з видовбаною серцевиною (труба). Крізь неї козак також озирав горизонт. Отвори для весел затягувалися шкірою. Коли була потреба, стулки розчинялися, пісок висипався і човен виливав на поверхню. На палубі теж розчинялися добре припасовані стулки, і з човна виходили воїни славної Запорізької Січі.

Чи не літературний це домисел? Достовірні факти дають відповідь на таке питання.

В книжці французького історика Монжері «Про підводне мореплавання і війну» є згадка про те, що «запорізькі козаки користувалися весловими суднами, які мали здатність опускатися під воду, рухатися там протягом тривалого часу, а потім повертатися назад, піднявши вітрила».

Інший француз, філософ Урньє, відвідавши Константинополь, між іншим, писав: «Тут мені розповідали зовсім незвичайні історії про напад північних слов'ян на турецькі міста й фортеці. Вони з'являлись несподівано, підіймалися просто з дна моря і наводили жах на варту та всіх берегових мешканців. Мені й раніше оповідали, ніби слов'янські воїни

перетинають море під водою, але я вважав це за вигадку. Тепер же я говорив із тими людьми, які були свідками підводних набігів слов'ян на турецькі береги».

В 1595 році під час одного з своїх походів до анатолійських берегів за-порожці покористувалися саме підводними чайками. Завдяки цьому, вони потайки підійшли з моря до турецької фортеці Синоп і захопили її, зненацька наскочивши на ворога.

Слід згадати, що це запорізьке підводне мореплавання було ще перед тим, коли голляндець ван Дреббель збудував в Англії перший загальновідомий підводний човен.

П. С.

АЛМАЗ ПРОКЛЯТТЯ

Відомий алмаз «Фльорентієць», або, як його ще називають, «Розбите серце», є одним із найдорогоцінніших каменів у світі. З ним пов'язані й різні містичні повір'я та легенди, завдяки чому камінь набув слави «алмазу прокляття».

Легенда про «алмаз прокляття» починається від Карла Сміливого, який став його першою «жертвою». Адже, коли п'ять століть тому Карло загинув біля Нансі, він мав при собі цього алмаза. Після цього в сумній історії дорогоцінного каменя настає перерва аж до часів Великої французької революції.

*

Людовік XVI нервово ходить по кімнаті. Королева Марія-Антуанетта зупинилася перед вікном і дивиться крізь важкі завіски на бурхливу вулицю. Іде революція. Глухий гомін, схожий на рокіт хвиль, наближається до палацу...

Тієї ж ночі, 27 грудня 1789 року, на хвилях Сени погойдувалося суд-

но «Телемак». Капітан Квемін під виглядом «будівельного матеріалу» і «бочки з дьогтем» переховував на борту казкове багатство, яке Марія-Антуанетта мала намір переправити до Англії. І ось королева виймає зі срібної шкатулки ще один дорогоцінний камінь — чудовий алмаз, що виблискує, розпорошуючи своє сяйво. Людовік ще більш затривожений:

— Цей проклятий камінь занапастить нас! — вигукнув він.

Марія-Антуанетта дивиться, як виблискує алмаз, який вона одержала в подарунок із Відня. Він має дивну владу над нею, вона ніяк не може розлучитися з ним... Нарешті королева поступається благанням чоловіка і Людовік викликає капітана Серфа та наказує йому таємно приставити шкатулку з аламазом на «Телемак». Через п'ять днів посланець розгублено став перед королем.

— Трапилося велике нещастя, — пробелькотів він.

Переодягнувшись у вбрання якобінця, Серф якимось чином дістався до рибацького селища Квільбер у гирлі Сени, де стояло на якорі судно, заховавшись тут від шторму. І саме тоді, коли Серф хотів ступити на палубу і передати капітанові «Телемака» алмаз, сталася катастрофа. На судно налетів гураганний вітер і перекинув його. В одну мить «Телемак» опинився на замуленому дні Сени. Волото поглинуло найдорогоцінніші скарби Бурбонів, залишивши Марії-Антуанетті лише алмаз «Фльорентієць».

Королева, почувши цю розповідь, зблідла. Її охопили найпонуріші передчуття. І вони справдилися. 17-го жовтня 1793 року Марію-Антуанетту страчено. На шиї у неї висів на ланцюжку алмаз.

По смерті Марії Антуанетти алмаз потрапив до Робесп'єра. Але в нього він затримався недовго. 28-го липня 1794 року близько 6-ої години вечора Робесп'єра підвезли на гільйотину.

Потім алмаз дістався до молодого Наполеона Бонапарта, а він дав його своєму єдиному синові, у жилах якого, по матері, текла габсбурзька кров. Цей юнак постійно хворів і помер від туберкульози, ледве досягнувши 21 року життя. Але «алмаз прокляття» тепер уже належав габсбурзькій династії.

Імператор Франц-Йосиф наказав покласти «Фльорентійця» за спеціальну перегородку в його скарбниці, щоб таким способом ізолювати цей символ лихого долі.

Але недовго зберігався там «алмаз прокляття». Вже наступного року Франц-Йосиф подарував його своєму братові, архикнязеві ерцгерцогові Максиміліянові з нагоди його одруження. Пізніше, внаслідок ан-

гло-франко-еспанської інтервенції, Максиміліян став царем Мексики. Але його панування на цій землі ацтеків було коротким.

Вранці 19 червня 1867 року Максиміліян з непокритою головою стояв з двома своїми генералами на пагорбку, оточений з усіх боків мексиканськими повстанцями. Алмаз у внутрішній кишені його мундиру був німим свідком останніх хвилин життя Максиміліяна. Ось вдарили барабани. Прочитано вирок. Лунають постріли. Максиміліян паде на землю обличчям униз.

Через кілька років мексиканці повернули «Фльорентійця» Віденському дворові, і алмаз потрапив до наступника престолу Рудольфа. Але одного ранку Рудольфа знайшли мертвим у його мисливському будинку. Напередодні він написав прощальний лист своїй матері, вродливій і примхливій Єлисаветі Австрійській. У конверт він поклав і алмаза.

Єлисавета не брала до уваги містичної слави «алмаза прокляття». Вона носила його на грудях, як спомин про Рудольфа. А 10-го вересня 1898 року трапилося таке, чого ніхто не міг передбачити.

Єлисавета інкогніто, під іменем якоїсь графині, подорожувала по Європі. Коли в Женеві вона зі своїми придворними дамами хотіла ступити на пароплав «Ко», з куштів вискочив кремезний чоловік, італійський анархіст Лархені, і встромив їй у груди терпуг. Намисто з алмазом почервоніло від крові. Через годину Єлисавета померла.

Хроніка «алмазу прокляття» поповнилася ще одною жахливою сторінкою. Фаталісти, які приписували дорогоцінному алмазові похмуру і невблаганну силу долі, могли трі-

юмфувати і доводити, що їх твердження відповідають дійсності.

Потім алмаз перейшов до австрійського наступника престолу Франца-Фердінанда, який подарував його своїй дружині, колишній чеській графині Шотковій. Вона також носила його, не криючись. А 28 червня 1914 року, коли в Сараєві вбито принца Фердінанда, одна з куль влучила і в серце графині.

Це остання з трагедій, свідком яких став алмаз «Фльорентієць» чи «Розбите серце». З того часу минуло вже 50 років.

Але дехто вважає, що справжній алмаз, яким володіли Габсбурги, лежить і досі на замуленому дні Сени. В різні часи робилися спроби витягнути з води скарби Бурбонів.

Напередодні другої світової війни одна група водолазів знайшла на затопленому судні «Телемаку» лише скриньку з грішми і свічниками, оздобленими дорогоцінними прикрасами. Після війни було ще кілька спроб дістати скарби Людовіка XVI, але жодна з них не увінчалася успіхом. Мул на дні Сеси все ще зберігає свою тасмницю.

СПІВАЮЧІ ЛІСИ

В науковому світі існує думка, що на місці теперішніх пустель Каракум, Судуклі та Кизилкум десь близько 90-100 мільйонів років тому панували тропіки і земля була вкрита буйними тропічними лісами. В останній час геологи знайшли в пустелях речові докази, які підтверджують цю думку. Тут іде мова про так звані співаючі ліси стомільйонної давности.

Ліс у піщаній пустелі? Парадокс природи чи вигадка? Ліс стомільйонної давности, що співає? Це вже щось дуже схоже на казку. Проте факт є фактом: серед пісків справді знайдемо співаючий ліс.

Працюючи в пустелі Кизилкум на території нинішньої Каракалпаської АРСР, геологи одного літнього дня побачили в пісках дивний лісовий масив. Ні з мап, ні з розповідей місцевих мешканців про це нічого не було відомо. Пустеля ж. Спека. Пісок. І раптом — ліс! Для геологів звичніше було б, якби в пустелі серед ясного дня вдарив грім. Тоді, в усякому разі, хоч мож-

на було б пояснити таке явище примхами погоди. Але ліс у пісках пустелі? Міраж, галюцинація? Таке в пустелі з людьми нерідко трапляється.

Можливо, що того дня геологи обмежилися б такими міркуваннями, якби ліс у пісках... не заспівав. Справді заспівав, бо інакше не назвеш те, що почули геологи.

Розплавлене сонце поволі згасало, на обрії догоряли величезні сувої голубого шовку. З півдня дмухнув гарячий вітер — вісник джунгарських суховіїв — і над пісками, немов за велінням чарівника, розлилась могутня, чарівна мелодія. Вражені геологи заслухались. Потім гарячий вітер ущух і мелодія теж почала згасати. Не встигли геологи обмінятися думками, як вітер знову подужчав — оркестра зазвучала крещендо.

Ні, тут уже розмови про привиди, марева були просто ні до чого. Не змовляючись, стомлені цілоденною працею, геологи мовчки рушили до співаючого лісу.

Посеред піщаного океану визирає з землі гай неоднакових — довгих, коротших, грубших, тонших — стовбурів світлого і зовсім темного коричневого кольору. Тисячі, мов би обгорілих, без гілля стовбурів — чи не таким малює фантазія ліс на Марсі? Циліндричні стовбури дивовижного лісу, всі без винятку всередині порожні, стоять мов якісь химерні труби.

Але чого це диво-дивне співає? Вітер дмухає в труби, продовжуючи в них — довгих, коротших, грубших і тонших — різні за висотою і силою звуки. Вони й утворюють симфонію пісків, яка то ніжно бринить, то зовсім завмирає, то виповнює все довкілля могутнім хором.

Це ж типовий ліс вологих тропіків! Стовбури порожні — то кисневі камери, повітряні корені звисають униз, чіпляються за землю і стають порожніми стовбурами. З одного дерева — цілий гай, що пустив корін-

ня не під землю, а крокував вологою, припливно-відпливною смугою. Отже, дуже давно тут були вологі низовини, а нині залишки колись буйного рослинного царства тропічних джунглів співають панахиду зниклому квітучому краю і разом із тим урочистою мелодією звеличують перетворення пісків знову на квітучий край. Ще один парадокс!

З давніх-давен ці тропічні лісові дерева були повністю занесені піском, що містив у собі залізо. Стовбури дерев засохли, скам'яніли, стали наче залізними. Свого часу гірські вітри засипали піском цей гай, нині ж — вони розвіяли з нього пісок і оголили залишки «залізного лісу». Через 90-100 мільйонів років? Тропічний ліс свідчить про те, що на місці теперішніх піщаних пустель було тропічне життя; потім запанували сипучі піски.

Л. С.

БІБЛІОГРАФІЯ

Д-р АНТІН ЖУКОВСЬКИЙ, до сорокліття його громадсько-суспільної праці і 60-ліття з дня його народження. На правах рукопису уклад Л. Бачинський. Український Музей-Архів у Клівленді, США, 1965, стор. 24.

Атанас Фіолль: СВІТОВИЙ КОНГРЕС ВІЛЬНИХ УКРАЇНЦІВ (Відбитка із Збірника «Матеріали Студійних Днів Українського Християнського Руху», Рокка ді Папа 6. Риму, 13-16 жовтня 1963 р.). Париж—Рим—Мюнхен, 1965, стор. 30.

Проф. Євген Онацький: УКРАЇНСЬКА МАЛА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ, книжка XIV, Літери Се-Сті. Накладом Адміністрації УАПЦеркви в

Аргентині, Буенос-Айрес, 1965, стор. 1717-1844.

Іван Овечко: НЕ ПЛАЧ, УКРАЇНО! — декляматор. Вибрані поезії. Лос Анджелес, 1965, стор. 46.

Karl Anders: MURDER TO ORDER (Chapters: The perfect crime, Stashinsky, First assignment, The weapon, The Rebet case, The Bandera case, Spiritual chance, Marriage, Flight, The trial, Aftermath, Conclusion). First published in English 1965 by Amper-sant Ltd., London. Page 110.

Hermann Raschhofer: POLITICAL ASSASSINATION. The legal Background of the Oberländer and Stashinsky Cases. Published by Fritz Schlichtenmayer, Tübingen, 1964, p. 232.